

Р. В. ВЕРЕША

ПОНЯТТЯ ВИНИ
ЯК ЕЛЕМЕНТ ЗМІСТУ
КРИМІНАЛЬНОГО
ПРАВА
УКРАЇНИ

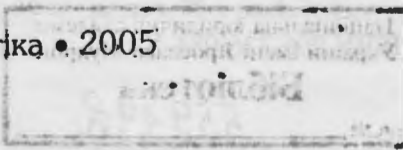

Р. В. ВЕРЕША

**ПОНЯТТЯ ВИНИ
ЯК ЕЛЕМЕНТ ЗМІСТУ
КРИМІНАЛЬНОГО
ПРАВА
УКРАЇНИ**

Київ • Атіка • 2005

Рекомендовано до друку спеціалізованою Вченою радою К35.051.03
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Протокол № 19 від 17.06.04 р.)

Рецензенти:

С. С. Яценко, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії правових наук України;

Є. В. Фесенко, доктор юридичних наук, професор кафедри кримінального та адміністративного права Академії адвокатури України;

П. П. Андрушко, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінального права та кримінології юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Науковий редактор:

С. Д. Шапченко, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та кримінології юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Вереша Р. В.

В31 Поняття вини як елемент змісту кримінального права України.— Вступне слово: доктор юридичних наук, професор **М. І. Мельник**.— К.: Атіка, 2005.— 224 с.

ISBN 966-326-084-X

Вперше на рівні монографічного дослідження в теорії кримінального права України комплексно розглядається нормативне визначення поняття вини за чинним Кримінальним кодексом України. Аналізуються основні підходи до розуміння вини в межах окремих кримінально-правових теорій континентальної системи права XVIII–XXI ст., досліджується розвиток вчення про вини в науці кримінального права Російської імперії та радянського кримінального права (друга пол. XIX – поч. 90-х років XX ст.). Формулюються пропозиції щодо вдосконалення конституційного, кримінального та кримінально-процесуального законодавства України.

Розраховане на студентів, аспірантів, викладачів юридичних вищих навчальних закладів, науковців, практичних працівників, а також на читачів, які цікавляться теорією та практикою кримінального права.

ББК 67.61

© Р. В. Вереша, 2005

© Видавництво «Атіка», 2005

Національна юридична академія
України імені Ярослава Мудрого

Бібліотека

55919/2

ВСТУПНЕ СЛОВО	5
ПЕРЕДМОВА	6
ВСТУП	8

Розділ 1. ПОНЯТТЯ ВИНИ В ОСНОВНИХ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ КОНЦЕПЦІЯХ (ТЕОРІЯХ) КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ПРАВА ХVІІІ–ХХІ ст.	10
--	----

Попередні зауваження	10
----------------------------	----

1.1. Вина в нормативній та оціночній кримінально-правових теоріях	11
---	----

1.2. Вина в фінальній та об'єктивній кримінально-правових теоріях	21
---	----

1.3. Загальна характеристика психологічної теорії вини	36
--	----

Висновки до розділу	45
---------------------------	----

Розділ 2. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВЧЕННЯ ПРО ВИНУ В НАУЦІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА РАДЯНСЬКОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА (друга пол. ХІХ – поч. 90-х років ХХ ст.)	47
---	----

Попередні зауваження	47
----------------------------	----

2.1. Питання вини в роботах провідних вчених-криміналістів Російської імперії (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.)	48
--	----

2.2. Основні підходи щодо розуміння вини в період становлення науки радянського кримінального права (1917 р.– поч. 30-х років ХХ ст.)	55
---	----

2.3. Розвиток вчення про вину в науці радянського кримінального права з середини 30-х до кінця 50-х років ХХ ст.	60
---	----

2.4. Дослідження проблем вини в роботах радянських криміналістів з поч. 60-х – до поч. 90-х років ХХ ст.	74
---	----

Висновки до розділу	102
---------------------------	-----

Розділ 3. ПОНЯТТЯ ВИНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УК- РАЇНИ	104
Попередні зауваження	104
3.1. Поняття вини та деякі суміжні поняття: співвідно- шення правового змісту	105
3.2. Вина і склад злочину в кримінальному праві України: співвідношення понять	122
3.3. Нормативне визначення поняття вини та перспек- тиви вдосконалення інституту вини у криміналь- ному праві України	136
Висновки до розділу	164
ВИСНОВКИ	168
ДОДАТКИ	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	204

ВСТУПНЕ СЛОВО

Злочин як форму найбільш відхиленої від соціальної норми людської поведінки можна оцінювати з різних соціально-правових позицій. Визначаючи характер і межі злочинної поведінки через законодавче конструювання ознак злочину, здійснюючи кваліфікацію злочинного діяння, найскладніше зрозуміти, «виміряти» й оцінити внутрішній його зміст. Однак не зробити цього – це значить відкрити можливості для свавільного застосування кримінального закону на підставі об'єктивного ставлення у вину. Адже злочин має психологічну основу. Саме внутрішні психологічні начала обумовлюють зовнішні прояви поведінки людини, які зовні виявляються в злочинних діяннях. Механізм злочину, який зазвичай характеризують за його об'єктивними ознаками і який, власне, разом з наслідками підлягає кримінально-правовій оцінці, також має психологічне коріння.

Ключовим моментом психологічного аспекту злочину є вина, яка і є підставою для визнання законодавцем діяння злочином і віднесення його до категорії злочинів тими, хто застосовує кримінальний закон. Що являє собою вина, якою вона може бути за своїм змістом та видами, як встановити межу між виною та невиною, що впливає на ступінь вини, як співвідносяться поняття вини та психології злочинної діяльності? Ці та інші важливі питання вже протягом багатьох століть намагаються вирішити представники різних галузей науки, у тому числі й криміналісти. Незважаючи на це, на сьогодні існує низка дискусійних моментів з цих питань, прогалин у розумінні вини як невід'ємного елементу каральної діяльності держави, суперечностей в поглядах як на основні, так і на другорядні аспекти вини як одного з основних інститутів кримінального права.

Візьму на себе сміливість стверджувати, що ці питання будуть актуальними і складними для вирішення завжди. Бо вони стосуються того, що ніколи повністю розгадане не буде – психології людини.

В українській кримінально-правовій науці новітнього періоду її розвитку проблемам вини, передусім з огляду на їх істотну складність, приділялась незначна увага. Робота Романа Верещі певною мірою виправляє таку ситуацію. За своїм змістом вона є оригінальним дослідженням найскладнішої кримінально-правової проблеми. Автор цієї роботи дозволив собі відійти від деяких усталених в кримінально-правовій науці положень, запропонувавши власний ракурс пізнання вини.

Не все викладене у цій роботі є безспірним. Але навіть у цьому полягає позитив цієї роботи. Бо такі моменти стимулюють до іншого погляду, до пошуку нових аргументів.

У цілому ж цю роботу можна оцінити як цікаву, вдалу і корисну спробу ґрунтового аналізу поняття вини у кримінальному праві.

М. Мельник
доктор юридичних наук, професор,
заступник керівника Головного
науково-експертного управління
Апарату Верховної Ради України,
член Вищої ради юстиції

ПЕРЕДМОВА

У пропонованій читачеві монографії розкривається зміст поняття вини в кримінальному праві України та визначається його вплив на інші положення цієї галузі права. Її основу становить дисертаційне дослідження на тему «Поняття вини як елемент змісту кримінального права України», виконане автором на кафедрі кримінального права та кримінології юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

17 червня 2004 року дисертація за названою темою на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право – була захищена на засіданні спеціалізованої Вченої ради К35.051.03 у Львівському національному університеті імені Івана Франка. За результатами захисту Рішенням названої спеціалізованої Вченої ради авторові було рекомендовано підготувати та опублікувати монографію, яка і пропонується Вашій увазі.

Під час захисту дисертації були висловлені сумніви щодо коректності її назви. Однак у процесі підготовки до опублікування монографії автор вирішив залишити назву дисертації, виходячи з таких міркувань. Кримінальне право, як і будь-яка інша галузь права, має конкретний зміст, який утворюють окремі його компоненти. Традиційно до таких компонентів представники загальної теорії права відносять правові норми (норми-принципи, норми-дефініції, поняття права, галузеву типізацію тощо) (С. Алексєєв, С. Братусь, Д. Керімов та ін.). На подібних позиціях стоять і провідні вітчизняні вчені-правознавці (М. Козюбра, В. Копейчиков, В. Котюк, П. Рабінович, О. Скакун та ін.). У кримінальному праві окремі поняття як елементи його змісту (в контексті використання їх як окремих ознак складу злочину) розглядає Я. Брайнін¹.

На основі такого розуміння змісту права та окремих його галузей успішно захищалися дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Зокрема, Т. Кашаніна, під науковим керівництвом С. Алексєєва, захистила дисертацію на тему «Оціночні поняття в радянському праві»².

Основним джерелом кримінального права України є Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. (далі – КК України). Однією з його особливостей є те, що в ньому вперше в історії національного кримінального права дається законодавче визначення поняття вини (ст. 23 КК України). З одного боку, передбачена в ст. 23 КК України норма-дефініція є відносно самостійним компонентом змісту кримінального права. З іншого боку, така норма-дефініція системно

¹ Брайнін Я. М. Уголовный закон и его применение. – М.: Юрид. лит., 1967. – С. 59–69.

² Кашаніна Т. В. Оценочные понятия в советском праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Свердловск, 1974. – 17 с.

пов'язана з положеннями інших кримінально-правових норм, для багатьох з яких вона має бути своєрідним загальним орієнтиром.

— Саме ці особливості і зумовили, як нам видається, необхідність відобразити в назві дисертації і монографії те, що поняття вини, яке законодавчо закріплене в КК України (ст. 23), є елементом змісту кримінального права України, який водночас має функціональні зв'язки з іншими елементами.

За допомогу при написанні дисертації, її захисті та підготовці до опублікування монографії автор висловлює особливу подяку — В. Вереші; к. ю. н., доц. П. Андрушку; д. ю. н., проф. В. Глушкову; д. ю. н., проф. В. Грищуку; к. мед. н. М. Дейуну; к. ю. н., доц. В. Дзюбі; к. ю. н., доц. С. Єфремову; доц. В. Кубраку; В. Куліді; В. Кухару; к. ю. н., доц. Л. Луць; д. ю. н., проф. М. Мельнику; к. ю. н. В. Мойсику; к. е. н. М. Мурашку; д. ю. н., проф. В. Навроцькому; д. ю. н., проф. В. Нору; к. мед. н. В. Пасічнику; д. ю. н., проф. В. Тулякову; д. ю. н., проф. Є. Фесенку; к. ю. н., доц. С. Шапченку; член-кореспонденту АПРН України, д. ю. н., проф. С. Яценку.

ВСТУП

Розбудова демократичної, соціальної, правової держави України передбачає якісно нове формування сучасної правової системи. Таке формування має ґрунтуватися на загальнови́знаних правових принципах, таких, зокрема, як верховенство права, гуманізм, презумпція невинуватості, відповідальності лише за наявності вини. Останніх два принципи нерозривно пов'язані з визначенням правового змісту вини.

Розуміння вини як правової категорії є загальнотеоретичним питанням, що має важливе значення для різних галузей права. Особливе значення таке розуміння має для кримінального права.

У минулі роки питання вини піддавалися ґрунтовному дослідженню, що породжувало існування великої кількості цікавих та цінних думок, окремих кримінально-правових концепцій (теорій). В останні роки (зокрема, після набрання чинності КК України) питання вини в основному розглядаються лише на рівні науково-практичних коментарів до КК України, підручників та навчальних посібників. Однак аналіз відповідних положень КК України та кримінальних кодексів окремих зарубіжних держав свідчить про те, що це питання потребує нових досліджень, в яких могли би бути використані ідеї, сформульовані вченими-криміналістами в ХІХ–ХХІ ст.

В юридичній літературі питанням вини в кримінальному праві приділялась увага в працях: 1) науковців Західної Європи – Е. Белінга, Г. Вельцеля, Р. Маураха, Т. Ритглера, Р. Франка та інших відомих вчених; 2) вчених-криміналістів Російської імперії, радянських вчених та сучасних науковців Російської Федерації – Л. Білогриць-Котляревського, С. Бородіна, А. Герцензона, І. Голякова, П. Дагеля, Ю. Демидова, М. Дурманова, Г. Злобіна, М. Ісаєва, К. Камкадзе, В. Квашиса, О. Кістяківського, Д. Котова, Г. Кригера, В. Кудрявцева, Н. Кузнєцової, В. Лунєєва, Н. Лясс, В. Макашвілі, А. Мікадзе, Б. Маньковського, А. Наумова, В. Нерсесяна, Б. Нікіфорова, І. Ноя, А. Піонтковського, А. Рарога, Ф. Решетнікова, Т. Сергєєвої, М. Таганцева, К. Тихонова, А. Трайніна, М. Угрехелідзе, Б. Утевського, І. Філановського, І. Фойницького, Т. Церетелі, В. Чхіквадзе, М. Шаргородського, О. Шишова, М. Чубинського та інших; 3) українських вчених-криміналістів – М. Бажанова, Ю. Бауліна, В. Борисова, Я. Брайніна, Ф. Бурчака, Ю. Валової, П. Воробєя, С. Гончаренка, В. Ємельянова, М. Коржанського, О. Костенка, І. Лановенка, П. Матишевського, С. Нежурбіді, А. Пінаєва, О. Светлова, В. Сташиса, С. Тарарухіна, В. Тація, М. Хавронюка, Н. Яриш, С. Яценка та інших відомих вчених. Окремі праці названих вчених стали класичними.

Водночас низка питань щодо розуміння вини залишається спірною. Це, зокрема, питання щодо: співвідношення правового змісту поняття вини та деяких суміжних правових понять; співвідношення понять вина і склад злочину в кримінальному праві України; нормативного визначення поняття вини та перспектив вдосконалення інституту вини в кримінальному праві України. Вони вимагають

подальшого дослідження, в тому числі із використанням окремих нових підходів, з урахуванням новел, закріплених КК України.

Метою монографічної роботи є комплексне дослідження змісту ст. 23 КК України як окремого елементу (норми-дефініції) змісту кримінального права України. У зв'язку з цим робота була зорієнтована на постановку і розв'язання таких завдань:

1) дослідити особливості визначення поняття вини в основних кримінально-правових концепціях (теоріях) континентальної системи права XVIII–XXI ст.;

2) виявити основні тенденції розуміння вини в науці кримінального права Російської імперії та радянського кримінального права (друга пол. XIX – поч. 90-х років XX ст.);

3) визначити співвідношення поняття вини як правової категорії з деякими суміжними правовими поняттями, а також узагальнити практику вживання поняття вини та деяких інших суміжних з нею понять у кримінальному судочинстві України;

4) вирішити питання про доцільність нормативного визначення поняття вини, а також розкрити особливості того визначення, яке дається в ст. 23 КК України;

5) сформулювати пропозиції щодо вдосконалення як ст. 23 КК України, так і інших норм, з якими ця стаття перебуває у певному зв'язку.

Об'єктом дослідження є окремі норми Конституції України, КК України, Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК України) та проекту Кримінально-процесуального кодексу України (далі – проект КПК України), положення науки кримінального права, що стосуються обраної теми, а також правозастосовна практика судів України.

Предметом дослідження є визначення поняття вини, що дається у ст. 23 КК України.

Розділ 1
ПОНЯТТЯ ВИНИ
В ОСНОВНИХ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ
КОНЦЕПЦІЯХ (ТЕОРІЯХ)
КОНТИНЕНТАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ПРАВА
XVIII–XXI ст.

————— **Попередні зауваження** —————

Вина – це складне і багатоаспектне соціально-правове явище з різнобічними зв'язками і опосередкованостями. В юридичній літературі сутність, зміст і форми вини протягом багатьох років є предметом дискусій. Проблему вини в загальному вигляді можна визначити як проблему філософську, психологічну та етико-правову. Тому її дійсні сторони, зв'язки й опосередкування можуть більш-менш повно і точно відобразитись у різних визначеннях вини. Всебічність вивчення предмета дослідження передбачає разом з тим вміння не відсувати на другий план головне, те, що є визначальним в цьому предметі, – його сутність.

Проблема вини – це проблема не лише кримінально-правова, а і загальна для всіх галузей права, що пов'язані з відповідальністю за вчинені правопорушення [1, с. 108].

Питання про вину було і залишається одним з найбільш складних у кримінальному праві Західної Європи, радянській, російській та вітчизняній кримінально-правовій науці в XVIII–XXI ст. Немає однозначності в підходах до поняття вини і сьогодні.

У світовій кримінально-правовій літературі існує велика кількість концепцій (теорій) вини [2, с. 5–42; 3, с. 316–328; 4, с. 49–55, 74–79; 5, с. 44–50; 6; 7]. Ми приєднуємося до позиції тих авторів, які зазначають, що основними з них були і залишаються: нормативна, оціночна концепції (теорії) та психологічна теорія вини [8, с. 27; 9, с. 10]. Водночас виділення теорії небезпечного стану як однієї з основних концепцій (теорій) вини, на наш погляд, є не зовсім коректним, оскільки в межах цієї концепції (теорії) вина особи

за вчинене діяння підміняється небезпечністю особистості, а саме діяння сприймається як симптом небезпечного стану.

На нашу думку, доцільно також виокремити і розглянути основні положення щодо визначення поняття вини в фінальній та об'єктивній концепціях (теоріях), оскільки їх положення, що знайшли своє відображення в кримінальному законодавстві деяких країн Західної Європи, впродовж багатьох років розумілись неоднозначно в кримінально-правовій літературі.

Отже, в основу цього розділу буде покладено визначення поняття вини в нормативній, оціночній, фінальній, об'єктивній кримінально-правових концепціях (теоріях) та в психологічній теорії вини.

Оскільки вина є одним з ключових кримінально-правових понять, бажано підійти до кожної розглядуваної кримінально-правової концепції (теорії) однотипно і показати зв'язок вини з іншими інститутами кримінального права. Розгляд основних положень нормативної, оціночної, фінальної, об'єктивної кримінально-правових концепцій (теорій) та психологічної теорії вини, на нашу думку, може бути представлений у вигляді співвідношення поняття «вина» з такими кримінально-правовими категоріями: вина і кримінальна відповідальність; вина і склад злочину; вина і протиправність; співвідношення вини з умислом та необережністю. Кримінально-правові концепції (теорії) вирішують й інші питання, які стосуються вини, що буде показано при характеристиці цих концепцій (теорій). Також буде показано закріплення деяких положень концепцій (теорій) в законодавчих актах окремих держав.

Проблеми вини під впливом часу і розвитку науки видозмінюються і набувають якісно нових форм. Водночас основні підходи щодо розуміння вини в межах відповідних концепцій (теорій) залишаються незмінними.

1.1. Вина в нормативній та оціночній кримінально-правових теоріях

• Виникнення нормативної теорії в кримінальному праві, як правило, пов'язується з просвітницько-гуманістичним напрямом, який формувався за феодалізму напередодні буржуазних революцій. Паростки нових кримінально-правових ідей містяться в роботах англійських просвітителів,

• глибокого розвитку вони набули в роботах французьких просвітителів, зокрема в «Перських листах» (1721 р.) і «Про дух законів» (1748 р.) Ш.-Л. Монтеск'є [10, 496].

Просвітителі-гуманісти висунули важливу вимогу про рівність представників усіх станів перед законом, сформулювали положення про те, що ніхто не може бути покараний за діяння, не передбачені законом, і що повинні застосовуватися лише покарання, передбачені в законі. Вони обстоювали принцип відповідності покарання вині, тяжкості вчиненого [10, с. 496].

Спадкоємницею просвітницько-гуманістичного напрямку є класична школа кримінального права, що характеризується нормативізмом, прагненням до логічного конструювання юридичних понять поза зв'язком із соціальною дійсністю.

У докладній розробці інститутів кримінального права представники класичної школи вбачали засіб зміцнення законності. Перш за все, треба назвати ім'я німецького вченого-правознавця Ансельма Фейєрбаха, який одним із перших розробив вчення про кримінальний закон, об'єктивні та суб'єктивні підстави відповідальності, склад злочину. У цілому, він створив струнку систему класичного напрямку в науці кримінального права, виклавши її у своїх роботах: «Перегляд основних положень і понять чинного кримінального права» (1799–1800 рр.) і «Підручник чинного в Німеччині кримінального права» (1801 р.) [10, с. 497].

• Аналіз основних положень нормативної теорії кримінального права дається також на підставі вивчення робіт інших видатних представників цього напрямку в Німеччині, а саме: Е. Белінга, К. Біндінга, А. цу Дона. При цьому найбільш глибоко розглядаються положення, які сформулював Е. Белінг, оскільки в його працях найбільш ґрунтовно викладаються питання про злочин і, крім того, як видається, його концепція найбільш характерна для нормативної теорії, особливо більш пізнього періоду.

На нашу думку, перш ніж звернути увагу на особливості розуміння поняття вини в межах нормативної теорії, слід з'ясувати, як представники даної теорії розуміють поняття складу злочину. Особлива увага на визначення поняття складу злочину звертається в роботах Е. Белінга. Аналізуючи поняття складу, Е. Белінг розрізняє загальне поняття складу для всіх злочинів і окремі склади злочинів (склад вбивства, крадіжки тощо), які співвідносяться одне з одним

як загальне до конкретного. І те, і інше – абстракції. Е. Белінг зазначає, що від них потрібно відрізнити так званий конкретний склад, тобто здійснення складу в реальності. Ознаки, які входять до поняття складу, називаються ознаками складу. Якщо вчинене особою діяння відповідає складу, то його ознаки мають збігатися з ознаками складу. На відміну від ознак складу, ознаки діяння мають назву обставин діяння. Ознаки складу відносять – до світу понять, обставини діяння – до світу дійсності [4, с. 11].

Отже, робить висновок Е. Белінг, склад за своєю сутністю – лише безтілесний нарис типу злочину. З ним пов'язані лише нормативні визначення, сам собою він не має правових наслідків. Встановлення того факту, що є наявність складу злочину, не дає ще підстав для певних висновків про наявність злочинного діяння.

Конструюючи поняття складу злочину, Е. Белінг вказує на співвідношення складу і кримінального закону. Склад, як опис діяння, як певний тип злочину, набуває правового значення лише завдяки чинному кримінальному закону. Кримінальний закон у вузькому значенні (конкретна кримінально-правова норма) надає юридичної значущості складу злочину. «Склад – це елемент кримінального закону» [11, с. 113], – зазначає Е. Белінг і підкреслює, що склад належить виключно закону, а не реальному життю. Завдяки своїй властивості як елементу закону склад має силу і втрачає її разом із законом.

Отже, відповідно до концепції Е. Белінга, склад злочину – це лише абстракція.

Абстрактний, виключно нормативний характер складу підкреслюється Е. Белінгом при вирішенні питання про співвідношення поняття складу і діяння. Якщо для наявності діяння необхідно і достатньо встановлення факту вчинення особою вольового вчинку, то для наявності складу потрібен певний характер діяння з точки зору відповідності ознакам, передбаченим у кримінальному законі. Для того щоб діяння мало кримінально-правове значення, воно має бути певного роду і характеру. Водночас, зазначає Е. Белінг, «склад у чистому вигляді не включає в себе момент діяння. Він не містить або в будь-якому випадку не має містити вказівку на вольове діяння людини» [11, с. 145].

Отже, склад не має всіх ознак реального діяння. Із нього виключено вказівку на вольовий характер діяння. Але який, за Е. Белінгом, зміст складу злочину, яке коло ознак, що він

охоплює? Вирішення цього питання пов'язане із зазначеним вище співвідношенням поняття складу і діяння. Оскільки до складу не віднесено такої ознаки діяння, як вольовий момент поведінки, остільки склад тим більше позбавлений будь-яких суб'єктивних моментів, що характеризують зміст волі особи, її ставлення до вчиненого діяння. Склад, зазначає Е. Белінг, – це зовнішня сторона діяння, об'єктивне її описання. Воно не може мати суб'єктивних моментів. Для складу достатньо, щоб діяння зовнішньо, об'єктивно відповідало типу злочину, передбаченого в законі. Зміст волі суб'єкта, його внутрішнє ставлення до діяння, що відповідає складу, є самостійною ознакою злочину, що існує за межами складу злочину. Відсутність цього суб'єктивного моменту – вини – не впливає на наявність складу (на відповідність діяння складу). Склад може бути здійснений як винно, так і невинно [11, с. 179].

Встановлюючи співвідношення складу злочину та вини, Е. Белінг підкреслює, що типовість діяння (або, інакше, відповідність складу злочину) і його винність – зовсім різні ознаки. Наявність складу не означає встановлення вини. Тип злочину (склад) має єдиний зміст як для умисних, так і для необережних діянь. Так, за Е. Белінгом, склад умисного та необережного вбивства єдиний [11, с. 197].

Отже, нормативна теорія розглядає вину як суб'єктивну сторону діяння, а не складу злочину. При цьому різкій критиці піддаються теорії, прибічники яких відносять вину до елементів складу злочину. Критика обґрунтовується тим, що склад – це лише зовнішня, об'єктивна характеристика діяння, яка відображена в законі і тому не може охоплювати суб'єктивні моменти. Те, що вина – це ознака діяння, а не складу впливає, на думку представників даної теорії, із закону. На підставі цього робиться висновок, що вина – це психічне, суб'єктивне відображення складу у свідомості злочинця. Із цього, на їх думку, випливає, що вина не є ознакою складу, а самостійною ознакою злочину нарівні з складом та протиправністю. Наприклад, Е. Белінг вказує на важливе значення вини, яке полягає в тому, що вина є необхідною умовою відповідальності.

Висвітлюючи питання вини, Е. Белінг зазначає, що за своїм змістом вина є певним видом волі суб'єкта, його ставленням до вчиненого діяння. Як склад і протиправність наповнюють певним змістом зовнішній бік поведінки людини,

так вина передбачає чіткий зміст волі як внутрішньої сутності дії суб'єкта [11, с. 47].

«Вина – це зміст волі, який заслуговує на осуд суб'єкта», «вина – це психічна вада діяння» [11, с. 180], – зазначає Е. Белінг і додає, що відповідно до цього для розкриття змісту вини потрібно встановити, з чого має складатися ця помилковість, вада волі і на які зовнішні ознаки злочину вона поширюється. Розкриваючи ці питання, Е. Белінг зазначає, що, оскільки чинне право пов'язує кримінальну відповідальність з об'єктивними елементами, а саме з фактом здійснення злочинного діяння, яке відповідає складу і є протиправним, вина має охоплювати всі ознаки складу. На підставі цього Е. Белінг зазначає, що «вина – то є психічне ставлення суб'єкта до вчиненого ним діяння, що відповідає складу злочину та протиправному діянню» [12, с. 24].

• Отож, основний зміст вини, за Е. Белінгом, становить психічне ставлення злочинця: 1) до моменту відповідності діяння складу злочину і 2) до моменту протиправності діяння. При цьому представники нормативної теорії підкреслюють, що вина – це психічне ставлення суб'єкта до вчиненого діяння.

Розглянемо ці основні ознаки, якими Е. Белінг характеризує вину.

1. Ставлення суб'єкта до моменту відповідності діяння складу злочину. Е. Белінг зазначає, що, оскільки чинне кримінальне право є правом складів злочинів, необхідною ознакою вини, яка пов'язує її із складом, є відношення свідомості суб'єкта до ознак складу. Умисне вчинення злочину має місце лише в тому випадку, коли об'єктивний зміст діяння, передбачений складом злочину, відповідає свідомості особи, її уявленням про виконання нею складу злочину.

Отже, зазначає Е. Белінг, для вини недостатньо умислу (або необережності) взагалі, а потрібен умисел (або необережність) по відношенню до конкретного складу, так би мовити, типовий умисел або типова необережність. В цьому і полягає зв'язок вини і складу злочину.

2. Ставлення суб'єкта до моменту протиправності. Воно полягає в усвідомленні (умислі) або можливості й обов'язковості усвідомлення (необережність) суб'єктом протиправності діяння, яке ним вчинено. Це, за Е. Белінгом, друга ознака вини, яка обумовлює ваду волі злочинця, що дає підставу зробити йому докір. Твердження про наявність вини за відсутності можливості такого усвідомлення,

зазначає Е. Белінг, робить беззмістовним поняття вини, а також момент її докору [11, с. 183].

Запровадження ознаки усвідомлення (можливості та обов'язковості усвідомлення) протиправності діяння в поняття вини характерно для всіх прихильників нормативної теорії вини (хоча в окремих подробицях визначення змісту вини вони дещо несхожі). Так, К. Біндінг зазначав, що для поняття умислу істотною є ознака усвідомлення протиправності діяння, а тому більш правильним буде говорити не про умисел, а про протиправний умисел. При цьому він підкреслює, що йдеться про усвідомлення протиправності діяння, тобто його суперечність з правопорядком, а не про усвідомлення караності діяння [12, с. 25].

У чому ж полягає, на думку Е. Белінга і інших нормативістів, усвідомлення протиправності діяння? Роз'яснюючи це положення, Е. Белінг перш за все підкреслює, що усвідомлення відповідності вчиненого діяння складу злочину не є усвідомленням протиправності. Цей висновок безпосередньо випливає із концепції Е. Белінга про поняття протиправності. Водночас він зазначає, що усвідомлення протиправності не означає знання кримінального закону. Це, з його точки зору, виключно формальний момент, який не має значення для поняття вини, оскільки не можна формальне право ставити над матеріальним. Для усвідомлення протиправності, за Е. Белінгом, необхідно і достатньо, щоб суб'єкт усвідомлював, що його поведінка порушує будь-яку норму або будь-які норми. Він має знати, що його діяння заборонене правом, що воно є «ненормальним з точки зору права». Е. Белінг стверджує, що зміст такого усвідомлення є чітким та визначеним [11, с. 183].

Е. Белінг заперечує проти конструкції, яка запроваджена К. Біндінгом, згідно з якою усвідомлення протиправності полягає у знанні суб'єктом тієї норми (групи норм), яку він порушує. Роблячи висновок про хибність цього твердження, Е. Белінг підкреслює, що для усвідомлення протиправності потрібне знання не конкретної, одиничної норми, а усвідомлення невідповідності (з юридичної точки зору) своєї поведінки, що і визначає помилковість, ваду волеутворення суб'єкта. Для надання більшої чіткості цьому критерію вини Е. Белінг вказує, що для наявності вини не потрібно також усвідомлення того, що саме правопорядок даної держави забороняє таке діяння. Достатньо того, щоб суб'єкт усвідомлював, що його поведінка суперечить будь-якому право-

порядку, хоча б в праві даної держави щодо конкретного випадку була прогалина. Питання вирішується інакше тоді, коли право даної держави дозволяє таку поведінку.

• Поняття вини, за Е. Белінгом, охоплює не лише інтелектуальний момент – усвідомлення або можливість усвідомлення протиправності діяння і відповідності його складу, але і вольовий момент. За умисної вини суб'єкт не лише усвідомлює протиправність діяння та відповідність його складу, а і спрямовує свою волю на вчинення цього діяння. За відсутності цього вольового моменту, зазначає Е. Белінг, має місце необережність.

Вина – це психічне ставлення суб'єкта до здійсненого ним вчинку, яке утворює суб'єктивну сторону діяння, що має бути встановлена судом. Це психічне ставлення суб'єкта характеризується двома моментами: інтелектуальним – усвідомлення (або можливість усвідомлення) суб'єктом протиправного характеру діяння, і вольовим – бажанням (або його відсутністю) здійснити дане діяння. Сутність вини як вади волеутворення Е. Белінг розкриває через ставлення суб'єкта до моменту протиправності діяння і відповідності його складу злочину. Саме в цьому випадку поняття вини є суто юридичною категорією.

• Узагальнюючи положення нормативної теорії, у викладі її Е. Белінгом, можна виділити основні характеристики вини, які в загальному вигляді дають змогу зрозуміти її суть: 1) кримінально-правові поняття мають бути виключно нормативними; 2) вина є умовою кримінальної відповідальності; 3) вина є самостійним елементом злочинного діяння, однопорядковим складу і протиправності; 4) вина – психічне ставлення суб'єкта до вчиненого діяння; 5) для наявності вини суб'єкт має усвідомлювати, що його діяння заборонене правом; 6) вина є родовим поняттям умислу та необережності щодо конкретного складу.

Вина в оціночній кримінально-правовій теорії.

• Виникнення оціночної теорії в кримінальному праві можна пов'язати з соціологічною школою права. Як окремий напрям соціологічна школа права виникла в кінці XIX – на поч. XX ст. Засновником цієї школи права, або теорії «вільного права», був Є. Ерліх. На його думку, право коріниться не в законах, а в самому суспільстві. Тому джерело його слід шукати в поведінці людей, які реалізують право.

• Соціологічна концепція в сучасній юридичній науці представлена, в основному,

Гарвардською школою права
України (м. Київ) (рос. мова)

Бібліотека

17

559.192

№ 559

(Р. Паунд) і «реалістами» (Д. Френк, К. Ллевелін, М. Коген). Гарвардська школа права вивчає право в тісному зв'язку і взаємодії з суспільством, використовуючи історію, психологію, етику, соціологію. На відміну від Гарвардської школи права, реалістична концепція права ототожнює право з практикою діяльності суддів і посадових осіб адміністративного апарату, оскільки саме там створюється, на їх думку, реальне право (звідси і назва цього напрямку). Таке право не може мати властивості нормативності [13, с. 239].

Прихильники соціологічної школи права вважають, що чинні правові акти не завжди відповідають економічним і соціальним умовам. У зв'язку з цим вони надавали важливого значення свободі суддівського розсуду [14, с. 1144]. Нормативність права як його основна ознака відкидається реалістами на тій підставі, що загальне правило поведінки завжди абстрактне і формальне, тоді як конкретна життєва ситуація індивідуальна і рухлива. Неможливо її вирішити на підставі «застиглої функції», тобто норми права. Суд або адміністративний орган, вирішуючи ту чи іншу проблему, кожного разу творить право заново [13, с. 240].

• Аналіз основних положень оціночної теорії кримінального права дається також на підставі вивчення робіт видатних представників даного напрямку: В. Зауера, Г. Єшека, Р. Франка та інших.

• Розкриваючи зміст поняття вини, Р. Франк помилковість теорії Е. Белінга, зокрема, вбачав у тому, що вина визначається ним тільки як психічне ставлення особи до певного зовнішнього, об'єктивного факту, що вина розглядається як родове поняття умислу та необережності. На відміну від даної теорії, Р. Франк вкладає в поняття вини більш широкий зміст. Він зазначає, що вина – це не лише умисел та необережність. Вина – це складне поняття, яке охоплює поряд з умислом та необережністю також і інші ознаки. Вина не є родовим поняттям умислу та необережності, тому не все те, що відносять до вини, може застосуватися до умислу та необережності¹.

• Найбільш чітке формулювання поняття вини Р. Франк формулює так: «Вина – це докір, а винна поведінка – це поведінка, яка докоряється». Заборонене діяння може бути поставлене у вину особі лише тоді, коли їй у зв'язку з

¹ Зазначена позиція є домінуючою, але поділяється не всіма представниками цієї теорії. Див. позицію Г. Єшека на с. 19–20 цієї роботи.

вчиненням цього діяння може бути зроблено докір [15, с. 3–70]. Розширюючи це визначення вини, Р. Франк зазначає, що діяння визнається таким, що підлягає докору, за наявності трьох умов, які за своєю природою є невід’ємними одна від одної: 1) осудність суб’єкта; 2) певне психічне ставлення суб’єкта до здійснюваної ним дії або бездіяльності (або можливість такого ставлення), при якому він передбачав (умисел) або міг передбачити (необережність) наслідки своєї дії або бездіяльності; 3) фактичні обставини, за наявності яких особа здійснює діяння.

Західні криміналісти досить багато писали про подолання нормативного та психологічного розуміння вини і встановлення оціночного розуміння вини. В. Зауер сутністю вини оголошував осуд поведінки обвинуваченого з боку правопорядку [16, с. 278]. Вина – це докір, негативна оцінка, стверджували деякі представники оціночної теорії.

Принцип вини в кримінальному праві, на думку представників оціночної теорії, означає, що покарання застосовується лише у випадку, якщо вчинене суб’єктом діяння може бути поставлено йому в докір. При цьому сутність вини обумовлена не обставинами характеру його особистості, а тим, що виконавець у конкретній ситуації піддався спокусі, вчинив протиправне діяння і тому обтяжив себе виною [4, с. 49]. Із принципу вини випливає, зазначає Г. Єшек, що покарання взагалі може бути призначено лише за наявності вини та, крім того, не може перевищувати ступінь вини. Отож, цей принцип, перш за все, забезпечує необхідний захист особистості від надмірного державного втручання в сферу особистої свободи та застосування невинуватих заходів репресивного характеру. Свої погляди Г. Єшек підкріплює посиланням на чинне у ФРН законодавство та практику Верховного суду, в одному з рішень якого встановлено: «Покарання передбачає наявність вини. Вина – це докірливість. В обвинувальному вирокі виконавця засуджують за те, що він здійснив неправомірну поведінку...» [4, с. 49].

Порівняно із В. Зауером, Г. Єшек розглядає вину дещо по-іншому, включаючи в її визначення матеріальний зміст. Він зазначає, що вина не докірливість волеутворення, а сама помилковість волі, що спрямована на вчинення протиправного діяння.

У Г. Єшека за такого розуміння вини, психологічний момент – сам зміст психічного ставлення винного до вчи-

неного у формі умислу або необережності входить у поняття вини, становлячи його основну ознаку. В цьому, зокрема, важлива відмінність цієї концепції від фінальної теорії, відповідно до якої психологічну ознаку вини – умисел виключено з визначення вини і віднесено до характеристики протиправного складу злочину.

Визначення вини, що дається Г. Єшеком, є певним компромісом психологічної теорії вини та оціночної теорії. Застосування цього визначення на практиці означає, що для визнання особи винною суд має встановити умисел або необережність в її діях і на підставі цього адресувати їй докір у помилковості волі, що спрямована на вчинення протиправного діяння.

Розкриваючи зміст вини, Г. Єшек розглядає питання про співвідношення намірів особи та вчиненого нею діяння. Він зазначає, що вина – це докірливість діяння, що обумовлена осудом наміру суб'єкта. Але в докір виконавцеві ставиться вчинене ним діяння, а не сам намір. Завдяки наміру діяння отримує свій специфічний предмет оцінки. «Предмет оціночної вини – протиправне діяння з урахуванням хибного, з точки зору права (тобто неправомірного), наміру, перетвореного завдяки діянню в реальність» [4, с. 50].

У разі співвідношення вини та протиправності представники оціночної теорії виходять з того, що відповідні праву наміри, повага до правопорядку є невід'ємними якостями громадянина. Тому здійснення ним неправомірної поведінки дає, на думку Г. Єшека, соціально-етичну підставу для осуду такої поведінки та виправдання права держави застосовувати покарання до винного.

Отже, усвідомлення протиправності не є обов'язковим для наявності вини. Аналіз сутності вини Г. Єшек завершує таким визначенням: «Вина – це вада правосвідомості, що знайшла вираз у вчиненні протиправного діяння, яке відповідає складу злочину та заслуговує осуду» [4, с. 51].

Г. Єшек зазначає, що вина – це категорія, яка має ступені. Оскільки зміст вини визначається намірами та характером діяння, де здійснився намір, остільки на ступінь вини впливає тяжкість діяння.

Таким чином, не намір, а його реалізація – діяння, дає підставу для вини та кримінальної відповідальності. У вирішенні питання про зміст вини Г. Єшек стоїть на позиціях, що характерні для об'єктивної теорії [4, с. 51].

Узагальнюючи положення оціночної теорії, можна виді-

лити такі основні її положення, що характеризують вину:

- 1) правові поняття, в тому числі і поняття вини, мають бути виключно оціночними; 2) сутність вини полягає в негативній оцінці судом поведінки обвинуваченого як такої, що суперечить праву; 3) вина не вичерпується психічним ставленням особи до передбачених у складі обставин і не зводиться до умислу та необережності; 4) вина існує поза межами складу злочину (в традиційному для оціночної теорії розумінні складу злочину.— *Р. В.*); 5) усвідомлення протиправності не є обов'язковим для наявності вини; 6) вина є підставою кримінальної відповідальності.

1.2. Вина в фінальній та об'єктивній кримінально-правових теоріях

У XIX ст. виникла концепція позитивізму, представниками якої були: Д. Остін, Н. Коркунов, Г. Шершеневич, а згодом Г. Кельзен. Право, згідно з їх уявленнями, є сукупністю норм, даних об'єктивно, які не потребують ідеологічного обґрунтування. Право, вважає Г. Кельзен,— це сукупність правил поведінки, які регулюють суспільні відносини, з точки зору належного і сущого, незалежно від реального життя [17, с. 114].

До числа теорій позитивізму можна віднести кримінально-правовий напрям, який виник в 40-х – 50-х роках XX ст., що має назву «фінальна теорія». Її основоположником і видатним представником є професор Боннського університету Г. Вельцель. Серед прибічників даної теорії можна виділити також Р. Маураха, Х. Майєра та інших.

Фінальна теорія отримала своє розповсюдження в Німеччині, а також в Італії, Іспанії, Греції, Швейцарії, Японії та в деяких інших державах. Найміцніші позиції фінальне вчення займає в Німеччині, де воно розповсюджується не лише на теоретичному рівні, але і в рішеннях офіційних органів, зокрема, в особі різних судових інстанцій.

Своїм вчителем прихильники фінальної теорії вважають німецького філософа М. Гартмана, який поставив за мету розробити вчення (і дав йому назву «критична онтологія»), яке давало б можливість вирішити всі філософські проблеми, не будучи пов'язаним ні з матеріалістичним, ні з ідеалістичним світоглядом. Це знайшло, зокрема, своє вираження в неокантіанському етичному вченні М. Гартмана, відповідно до якого всі явища у сфері етики визнаються

особливого роду ідеальними «цінностями», незалежними від свідомості людини. Найважливішими із цих цінностей, за М. Гарманом, є «цінність власності» і «цінність благородства» [6, с. 9].

Криміналісти – прихильники фінальної теорії перейняли у М. Гартмана не лише вчення про «цінності», а і його концепцію дії. Відповідно до цієї концепції дією може вважатися лише поведінка людини, протилежна як об'єктивним причиновим зв'язкам у природі, так й інстинктивним реакціям тварини. Дія, за М. Гартманом, полягає у спрямуванні «реально вчинюваного» до бажаного, до певної мети [6, с. 9].

Фундаментальне положення фінальної теорії зводиться до того, що дія є фінальною. Прибічники даної теорії вважають, що діяння то є здійсненням цілеспрямованої діяльності людини. Фінальність або цілеспрямованість діяння полягає в тому, що людина на підставі пізнання причиновості може в певних межах передбачати наслідки своїх дій. Тому вона може обирати собі за мету різного роду дії (явища) і поступово спрямовувати свою діяльність для досягнення цієї мети. Фінальна діяльність – це діяльність, що спрямована на усвідомлення мети, водночас, як сама собою причиновість не спрямовується на досягнення мети і є випадковим результатом взаємодії різних обставин. Тому фінальність є «зрячою», а причиновість – «сліпою».

Основна позиція фінальної теорії полягає у тому, що межі кримінальної відповідальності мають визначатися «фінальністю», кінцевою спрямованістю волі злочинця, що має вираз у злочинному діянні. Визначаючи діяння, прихильники фінальної теорії підкреслюють значення волі як вирішального, основного фактора дії. «Фінальна воля і фінальний прояв волі поєднуються в понятті дії: дія є приборкувана керуючою волею, спрямованою на певний результат, поведінка людини» [18, с. 145].

П. Вельцель зазначає: «... Оскільки фінальність будується на здатності волі передбачати в певних межах наслідки розвитку причиновості і планомірно спрямовувати її на досягнення певних цілей, остільки усвідомлююча мета, спрямовуюча причиновість воля є основою фінальної дії. Вона є спрямовуючим фактором, здатним змінити (роздетермінувати) зовнішню причиновість і тим самим перетворити її (причиновість) в цілеспрямовану поведінку, не допускаючи перетворення діяння в сліпий каузальний процес. Тому фінальна воля є визначальним фактором дії» [19, с. 28].

Найбільш чітке формулювання основного положення фінальної теорії викладено Г. Вельцелем дещо пізніше: «Дія – це не сліпий причиновий процес, який лише супроводжується усвідомленням людиною, яка вчиняє дію, вона являє собою явище, кожна фаза якого визначається і формується свідомістю, волею. Зміст волі, свідомості – то є уявно визначена мета, сторонні наслідки, засоби, що є визначальними факторами скоєного і від нього невід’ємні» [12, с. 36].

«...Фінальна дія в праві виступає в двох аспектах: як дія із засуджуваною фінальністю – умисні дії, і як дія з соціально байдужою фінальністю, але з соціально небажаними не фінальними наслідками, які могли б не настати при обранні належного фінального спрямування – необережні дії» [12, с. 39]. Видається очевидним, що «соціальна небажаність наслідків» як категорія необережної дії не відрізняється більшою чіткістю, ніж «соціально засуджувана фінальність» як категорія умисного злочину.

Отож, виходячи з поняття фінальної дії, представники даного напряму вважають, що умисел та необережність є різними видами фінального волездійснення. «Умисел і необережність – це воля, що спрямована на здійснення соціально небажаної мети» [12, с. 40]. «Ознака фінальності визначає так само і необережність... При умисному злочині фінальність (і умисел як її форма), спрямована на наслідок, який є ознакою складу. Необережний злочин відрізняється тим, що фінальність (і необережність як форма її прояву) спрямована на результат, що знаходиться за межами складу» [18, с. 146].

• Представники фінальної теорії, як вбачається із зазначених вище положень, наділяють умисел та необережність лише однією ознакою – вольовою, а, як буде показано нижче, інтелектуальному моменту надають зовсім інше значення.

• Принциповим положенням фінальної теорії є те, що її автори відносять умисел до дії і, відповідно, до елементів складу злочину, а не до вини. «Умисел є елементом, який визначає не вину, а склад злочину» [12, с. 42], – зазначає Г. Вельцель. На думку представників даної теорії, це виходить з того, що при умисному діянні фінальний зміст волі спрямовано на досягнення наслідків, які, з точки зору права є негативними, тому умисел, як фінально спрямовуючий фактор діяння, має бути віднесений до діяння.

Представники фінальної теорії, як було зазначено вище, відносять умисел до складу злочину, а не до вини, проти-

ставляють між собою поняття умислу, вини і складу злочину та зазначають, що вина лежить за межами складу злочину і її зміст не визначається умислом (або необережністю).

Отже, виходячи із висловлювань прихильників фінальної теорії, можна чітко визначити, який зміст вкладається в поняття вини. Наведемо, як приклад, деякі висловлювання: «Вина та небезпечність є двома антиподами, які визначають долю кримінального права..., загальним для них є те, що вони не торкаються психічних явищ, а являють собою рішення про суб'єкт, оцінку суб'єкта» [18, с. 37]. «Вина – це докір, який робиться суб'єкту, коли той зловживає своєю осудністю відносно конкретно визначеного злочину» [18, с. 324]. «... Умисне здійснення складу злочину ще не означає винності діяння... Вина – це осуд, докір волеутворення» [12, с. 43]. Хоча слід зазначити, що вина суб'єкта, що вчинив діяння, як юридична категорія лише згадується, але не розкривається в Кримінальному кодексі ФРН. Класичним вважається визначення вини, що зроблено Верховним судом ФРН, як докору у вирок [20, с. 47]. Суб'єкт докоряється в тому, що він вчинив неправомірно, хоча мав можливість обрати правомірну поведінку.

З наведених положень з очевидністю випливає, що прихильники фінальної теорії розуміють під виною не психічне, суб'єктивне ставлення особи до скоєного, а докірливість волеутворення, його осуд. Що ж, на думку фіналістів, має підлягати оцінці і які мають бути критерії цієї оцінки? Предметом оцінки є протиправне волеутворення особи. «Докірливість (вина) являє собою специфічний зв'язок між волею на здійснення діяння і правопорядком, в силу чого вона (воля) не відповідає нормі, хоча могла бути правомірною» [12, с. 43]. «... Волеутворення є вадою тільки тоді, коли злочинець знав або міг знати про протиправність свого діяння» [12, с. 43]. «Індивідуальна вина – це докірливість, яка вимагає, щоб суб'єкт усвідомлював або міг усвідомлювати несправедливість своєї поведінки і щоб завдяки цьому, дійсному або можливому усвідомленню несправедливості він мав можливість обрати правомірну поведінку» [19, с. 128]. «Діяння стає докірливим тільки тоді, коли до усвідомлення (або можливості усвідомлення) ознак складу приєднується усвідомлення (або можливість усвідомлення) протиправності діяння» [19, с. 130]. Кримінальне законодавство ФРН не прирівнює протиправність діяння і наявність у ньому всіх ознак складу злочину. Останній може

означати лише вірогідність протиправності за умови відсутності особливих обставин, що визначені в законі: необхідна оборона, крайня необхідність, службовий обов'язок та інші. Тим самим складу злочину відводиться сигналізуюча роль, після чого для настання відповідальності особи необхідно констатувати протиправність діяння [21, с. 47].

Отже, відповідно до фінальної теорії, усвідомлення протиправності діяння (або можливість такого усвідомлення) є суттєвою ознакою вини, яка визначає ваду волеутворення суб'єкта, що здійснив діяння. А оскільки, за даним вченням, вина лежить за межами складу злочину, то усвідомлення (або можливість усвідомлення) протиправності перебуває за межами складу і, як наслідок, не охоплюється умислом особи. Г. Вельцель прямо вказує на це: «Тільки помилка в ознаці передбаченого законом складу злочину виключає умисел... Помилка в забороні діяння перебуває за межами умислу як елемента складу. Це помилка у протиправності, незважаючи на усвідомлення всіх ознак складу» [12, с. 44].

Як зазначалось вище, прибічники фінальної теорії характеризують умисел (необережність) лише вольовим моментом – спрямованістю волі. Інтелектуальний момент психічного ставлення особи до скоєного нею – усвідомлення (або можливість усвідомлення) протиправності діяння – вони виносять за межі складу злочину і розглядають як ознаку вини – докірливості діяння [12, с. 44].

Зміст вини – докірливості представники фінальної теорії розглядають через поняття протиправності. Визначаючи наслідки, вони виходять із нормативної теорії Е. Белінга, однак на відміну від нього Г. Вельцель відстоює позиції матеріальної протиправності. Тут перш за все підкреслюється, що протиправність і відповідність складу – це не однорідні поняття. «Призначення (функція) складу злочину – визначити зміст заборони, тобто докладно, предметно описати діяння, яке має бути заборонено. Однак склад – це не протиправність» [12, с. 44]. Протиправність – це зв'язок між діянням і правопорядком в цілому (а не з окремою нормою), який є суперечністю першого другому. «Протиправність – є суперечність здійсненого складу злочину, забороненого нормою, правопорядку в цілому» [19, с. 43]. Оскільки, правопорядок за своїми нормами є належним життєвим устроєм, то протиправне здійснення складу злочину є такою

поведінкою, яка порушує цей належний порядок. Тому «протиправність є завжди негативною оцінкою діяння, що здійснюється злочинцем» [12, с. 45]. До речі, така оцінка дається на підставі правопорядку в цілому.

Даючи роз'яснення поняттю індивідуальної вини – докірливості, Г. Вельцель зазначав, що «не потрібно, щоб особа усвідомлювала протиправність, а тим більше – караність діяння, також недостатньо просто усвідомлення аморальності. Необхідно, щоб суб'єкт міг усвідомлювати, що його діяння являє собою порушення тих соціальних норм, які є необхідними для спільного суспільного життя» [19, с. 123]. В іншому місці Г. Вельцель зазначає, що «суб'єкт має усвідомлювати (або мати таку можливість) суперечність свого вчинку суспільному порядку, на якому заснована кримінально-правова заборона, й що ця заборона відображає цю суперечність» [19, с. 142].

Отже, головна ознака вини – докірливості, згідно з положеннями фінальної теорії, полягає в усвідомленні (або можливості усвідомлення) суб'єктом протиправності скоєного діяння, під яким розуміється «несправедливість діяння», «порушення соціальних норм, необхідних для спільного суспільного існування», «порушення суспільного порядку». Всі ці ознаки є не досить визначеними порівняно з ознаками протиправності, що даються в нормативній та оціночній теоріях. Так, за Е. Белінгом, протиправність має виключно формальний характер і полягає у порушенні норм правопорядку в цілому, а тому визначається на підставі оцінки діяння особи з точки зору норм цього правопорядку, а відповідно до фінальної теорії формально-правові категорії замінюються соціальними – «справедливість», «соціальний порядок» та ін.

Варто зазначити, що в межах фінальної теорії ведуться гострі дискусії між прихильниками збереження «кримінального права вини» та «кримінального права доцільності», а також у питанні про те, чи є вина підставою кримінальної відповідальності, чи вона визначає лише межі караності [22, с. 81].

У фінальній теорії також є проблема співвідношення вини та умислу. Існують дві теорії: «теорія умислу» і «теорія вини». Прихильники «теорії умислу» вважають, що усвідомлення протиправності – елемент вини. Суб'єкт, що не усвідомлює неправду, не повинен нести кримінальну відповідальність, якщо не карається необережність. За «теорією

умислу», усвідомлення протиправності є складовою умислу. Також представники «теорії умислу» зазначають, що знання особи про те, що вона своїми діями порушує правову заборону, тобто усвідомлення протиправності, є позитивною передумовою умислу. Це веде до того, що за відсутності усвідомлення завжди виключається умисел, і особа не може бути покараною за вчинення умисного діяння. Покарання стає можливим лише у тому разі, якщо діяння особи відповідає ознакам складу, що передбачає кримінальну відповідальність за необережне злочинне діяння. «Теорія вини» є домінуючою на практиці, вона відокремлює умисел від усвідомлення неправомірності діяння. Умисел входить у неправду, тобто в діяння, яке є протиправним і відповідає складу. Разом з діянням він становить предмет докірливої оцінки вини [22, с. 82]. Умисел має належати лише до ознак складу діяння, що описані в конкретній нормі. Якщо в особи, що діяла умисно, відсутнє усвідомлення протиправності, то потрібно відповідно до наслідків, які настали та пов'язані з покаранням даної особи, розрізняти, чи діяла особа без вини, не знаючи про протиправність своїх дій, або вона могла уникнути незнання протиправності. В першому випадку ідеться про можливість покарання особи, а в другому – про помилку в забороні, якої можна було уникнути. В останньому випадку особа може бути покарана за вчинення умисного діяння, покарання за яке в певних випадках може бути пом'якшено [23, с. 596–597].

Вчення про «помилку в забороні» було закономірним підсумком «фінальної теорії вини», що відстоювалась Г. Вельцелем. Сутність вчення про помилку в забороні полягає в тому, що під час судового розгляду справи може бути поставлене питання, чи усвідомлював обвинувачений протиправність своїх дій. Якщо обвинувачений помилявся стосовно законності своїх дій («помилка в забороні»), то слід вирішити, заслуговує ця помилка докору чи ні, інакше кажучи: була ця помилка «винною» чи ні. Якщо, на думку суду, помилка підсудного стосовно протиправності своїх дій не заслуговує «докору», є «виправданою», то він не підлягає покаранню, якщо ж його помилка «докірлива», винний притягається до відповідальності. Вчення фінальної школи про «помилку в забороні» отримало офіційне схвалення з боку Верховного суду ФРН, в його рішенні від 18 березня 1952 р., яке було назване Г. Вельцелем «одним

з поворотних пунктів в історії кримінального права» [6, с. 15].

Вчення фінальної теорії про «помилку в забороні» знайшло своє відображення в § 17 основного джерела кримінального права ФРН, яким є Кримінальний кодекс (далі КК ФРН) від 15.05.1871р. в редакції від 13.11.1998 р. [24, с. 365]. У зазначеному вище параграфі КК ФРН наголошується: «Якщо у особи, що скоїла діяння, відсутнє усвідомлення протиправності скоєних нею дій, то вона вважається діючою невинно, за умови, що не могла уникнути цієї помилки. Якщо ж суб'єкт міг уникнути цієї помилки, то покарання має бути пом'якшено відповідно до абз. 1 § 49».

Якщо суб'єкт помиляється в обставинах справи, тобто не знає обставин, які є елементом передбаченого законом конкретного складу діяння, то він вважається таким, що діє не умисно (§ 16 КК ФРН) [24, с. 385–386].

• Отже, слід зазначити, що фінальна теорія, висвітлюючи питання вини, ґрунтується на таких основних положеннях: 1) вина є підставою кримінальної відповідальності; 2) вина існує поза межами складу злочину; 3) для наявності вини необхідне усвідомлення порушення соціальних норм, необхідних для суспільного існування; 4) вина не пов'язується з психологічними характеристиками особи; 5) умисел та необережність належать до діяння, а не до вини; 6) поняття вини зводиться до поняття докірливості.

Із вищевикладеного вчення прибічників «фінальної теорії вини» випливає, що воно істотно відрізняється від визначення поняття вини, яке давали Е. Белінг, Р. Франк та ін.

На думку Е. Белінга, вина пов'язана з конкретним діянням, ознаки якого передбачені в законі, оскільки першу ознаку вини становить психічне ставлення суб'єкта у формі умислу або необережності до діяння, що відповідає складу злочину. Докірливість цього психічного ставлення, яке визначається оцінкою його на підставі правопорядку в цілому, є, за Е. Белінгом, другою ознакою вини, яка підлягає встановленню судом після того, як буде доведено, що особа вчинила злочин умисно або з необережності.

На відміну від цього у Г. Вельцеля вина повністю втрачає свій об'єктивний характер і перетворюється лише в оцінку суддею волеутворення суб'єкта, що визначається фінальною спрямованістю дії. Умисел та необережність зовсім не належать до вини, і їх наявність не потрібна для встановлення вини як докору поведінки особи.

С. Яценко зазначає, що «фіналісти відривають проти-правність і винність від складу злочину, позбавляючи його якості бути єдиною підставою кримінальної відповідальності і перетворюючи лише на «симптом» кримінальної відповідальності. При цьому вирішальне значення надається суб'єктивному моменту – волі людини, що визначає зміст, спрямованість і кінцевий результат її діяльності. Центр ваги переноситься з реально спричиненої шкоди на умона-стрій людини, спрямованість її умислу, а при непрямому умислі та необережності – на розпливчастий стан «потен-ційної фінальності». Фіналісти заявляють, що вина визна-чається зовсім не змістом злочинного діяння і психічним ставленням до нього суб'єкта, як твердили «класики», а докорюваністю волевиявлення, що визначається судом, який тим самим стає вище закону» [10, с. 500].

На нашу думку, саме цю мету мають прихильники фі-нальної теорії, які для досягнення цього використовують окремі положення оціночної теорії, видозмінюючи і розви-ваючи її за найбільш радикальним напрямом.

• «Фінальна теорія» не визнає поділу вини на умисну та необережну. На думку «фіналістів», вина складається з можливості особи усвідомлювати протиправність своєї пове-дінки і здатності її не виконувати. Ці два елементи оціноч-ні, повністю залежать від огляду суду, хоча і можуть тлумачитися як підстава для індивідуалізації підходу у розгляді кожної конкретної кримінальної справи. Однак критерії встановлення вказаних вище можливості і здатнос-ті суб'єкта настільки складні в практичному застосуванні, що роблять фінальну теорію цікавою, проте лише абстракт-ною моделлю.

Заслуговує на увагу положення фінальної теорії про те, що індивідуальна вина вимагає, щоб суб'єкт усвідомлював або міг усвідомлювати протиправність своєї поведінки і щоб завдяки цьому дійсному або можливому усвідомленню він мав можливість обрати правомірну поведінку.

Слід, очевидно, також відзначити в теорії «фіналістів» прагнення осмислити психічне ставлення суб'єкта до про-типравності вчиненого.

У цілому, зазначає А. Нерсисян, фінальна теорія пропа-гує оціночне судження про вину, позбавляючи її визначе-ності. Зміст вини безпідставно звужується, що не дає мож-ливості повною мірою, через психічну діяльність злочинця, визначити ступінь небезпечності його особистості [21, с. 51].

Об'єктивна теорія вини.

• Дещо по-іншому розглядає питання вини так звана об'єктивна теорія.¹ Її представниками є: Т. Риттлер (Австрія), К. Енгиш, Е. Мецгер (ФРН) та інші. Вони виступають проти нових суб'єктивних концепцій кримінальної відповідальності (перш за все проти фінальної теорії дії) та відстоюють принцип відповідальності особи за конкретне діяння, що нею вчинене і відповідає ознакам передбаченого в законі складу злочину.

Аналізуючи найбільш загальне поняття злочину, прихильники об'єктивного напрямку виходять насамперед із формального моменту, що характеризує злочинне діяння, – із формальної протиправності. «Злочин – це дія людини, ознаки якої визначені в законі, за яку закон встановлює покарання і передає суду для осуду» [25, с. 1], – зазначає Т. Риттлер і, роз'яснюючи далі це положення, зазначає, що злочин суперечить нормам права, що встановлені державою, і може бути тому поставлений в докір його виконавцю.

Однак Т. Риттлер та інші представники цього напрямку не обмежуються лише формальним визначенням злочину. Розкриваючи причини караності злочинів, вони дають і матеріальне визначення злочину. Підстава караності злочинних діянь, на думку Т. Риттлера, полягає в тому, що вони спричинюють (або можуть спричинити) фізичну або психічну шкоду не лише певній особі, а і суспільству в цілому. Цю шкоду, що спричиняється злочином, він називає «анти-соціальним характером злочину». Х. Майер сутність злочину вбачає в тому, що він «дає шкідливий приклад», «підриває силу, значення права» [12, с. 52]. Е. Мецгер, визначаючи злочин, зауважує, що «злочин – це протиправне діяння». Отож, є формальне розуміння злочину як діяння, що суперечить правопорядку, і матеріальне її розуміння як діяння, що порушує або ставить в небезпеку суспільні блага, що охороняються законом, кримінальним правом [12, с. 52].

Як вбачається із зазначених визначень, вони є «матеріальними», тобто такими, що визначають явище (злочин) з точки зору його небезпечності, його соціального змісту.

¹ Ця назва є досить умовною. Вона підкреслює основну тенденцію цього напрямку: підстава відповідальності – в об'єктивних факторах – в діянні. Докладніше див.: *Лясс Н. В.* Нормативная теория в современном буржуазном уголовном праве. – Ленинград, 1963. – С. 51–73.

• Вину прихильники об'єктивного напряму розглядають як ознаку злочину, що характеризує його суб'єктивну сторону.

Визначаючи поняття вини, Т. Риттлер зазначає, що «вина – це духовна участь суб'єкта в його протиправному діянні, що відповідає складу» [25, с. 164]. Тому, підкреслює Т. Риттлер, вина є виною у конкретному, одиничному діянні суб'єкта. Таке розуміння вини відповідає чинному кримінальному законодавству Австрії, Швейцарії та інших держав [12, с. 63].

«Оскільки вина є виною в одиничному діянні, остільки неприпустимо за виною оцінювати характер, особистість суб'єкта в повному обсязі з урахуванням особливостей і обставин, які не мали прояву в діянні. Так само не можна ставити питання про вину без наявності протиправного діяння, що має відповідати складу» [25, с. 165].

Така побудова поняття вини Т. Риттлером та іншими прихильниками об'єктивного напряму в основі має принципи класичної школи кримінального права, оскільки питання про вину і кримінальну відповідальність пов'язується із здійсненням особою певного діяння, що передбачене законом.

Т. Риттлер піддає критиці теорію так званого «симптоматичного поняття злочину», сутність якої зводиться до того, що ототожнюється вина та особистість суб'єкта і одиничне діяння розглядається як критерій, що свідчить про небезпечність особистості виконавця взагалі.

• Т. Риттлер зазначав, що встановлення вини опосередковано трьома умовами і відповідно до цього вина має три ознаки: біологічну, психологічну та нормативну.

• 1. *Біологічна ознака вини.* Для наявності вини необхідно, щоб суб'єкт протиправного діяння належав до кола осіб, які за законом можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності. Інакше кажучи, суб'єкт має бути осудним, що передбачає досягнення встановленого законом віку та психічну повноцінність особи. Т. Риттлер зауважував, що спір про те, чи є осудність умовою або ознакою вини, – є спір про терміни. Будучи умовою вини, осудність є її ознакою.

• 2. *Психологічна ознака вини.* Зміст вини становить внутрішнє психічне ставлення суб'єкта до діяння. Осудний суб'єкт має перебувати у зв'язку із скоєним ним діянням як свідомою особистістю, він має свідомо брати участь у діянні.

Свідома участь особи може мати вираз в її раціональній поведінці, коли особа усвідомлює протиправність своєї поведінки, або в поведінці, що пов'язана з емоційною стороною особистості, коли діяння є наслідком недостатньої обережності особи. В першому випадку діяння буде інкримінуватися винному як умисне, а в другому – як необережне.

• Отже, відповідно до різних форм суб'єктивного ставлення особи до здійсненої протиправної дії прибічники об'єктивної теорії розрізняють дві форми вини: умисел та необережність, які, на думку Т. Риттлера, утворюють психологічну ознаку вини [25, с. 165–166]. Аналогічно вирішує це питання і Е. Мецгер [12, с. 64].

• Т. Риттлер та інші прихильники об'єктивного напряму закладають в психологічну ознаку вини лише формальний зміст. Ця ознака вини, на їх думку, характеризує психічне ставлення особи лише до фактичних ознак діяння, що передбачені в складі даного злочину. Це ставлення має охоплювати всі ознаки складу злочину, а оскільки під складом розуміються лише ознаки, що характеризують зовнішню сторону злочину, то усвідомлення особи має охоплювати об'єкт та його найближчі ознаки, характер діяння, результат, передбачений законом, вказані в законі засоби вчинення злочину, особливості місця, часу, з якими пов'язане вчинення злочину, та інші конкретні ознаки. Т. Риттлер прямо зазначає: «Умисел має охоплювати лише всі ознаки складу і лише їх. Він не має розповсюджуватись на оцінку діяння» [25, с. 95]. Він вважає, що із закону (§ 3 Кримінального кодексу Австрії) випливає, що законодавець презюмує усвідомлення протиправності з боку суб'єкта, який протиправно виконав склад злочину, усвідомлюючи це і бажаючи цього. Пояснюючи своє положення, Т. Риттлер пише: якщо встановлено, що суб'єкт протиправно здійснив склад злочину, що він усвідомлював і бажав цього, то суддя, якщо не буде доведено протилежне, виходить з того, що суб'єкт усвідомлював і бажав вчинити протиправну дію.

На підставі цього Т. Риттлер робить висновок, що «це означає презумпцію того, що при усвідомленні наявності складу є і усвідомлення протиправності діяння, тобто усвідомлення того, що особа порушує правопорядок, встановлений державою» [25, с. 200]. Т. Риттлер вказує, що, на відміну від всіх інших ознак злочину, тягар доказування пом'якшуючої обставини – відсутності усвідомлення протиправності діяння лежить на винному.

Вирішуючи питання про помилку та її вплив на наявність вини, Т. Риттлер зазначає: «Якщо суб'єкт, який усвідомлював і передбачав відповідність свого діяння складу злочину, в силу фактичної помилки або помилки в протиправності вважає, що це діяння не суперечить нормам права, тобто не є протиправним, – він не може відповідати за умисний злочин» [25, с. 209].

Друга форма вини – необережність – характеризується тим, що особа не передбачає того, що її діяння відповідає складу і є протиправним. Для встановлення вини у формі необережності суддя має дійти висновку, що суб'єкт міг при даних об'єктивних і суб'єктивних обставинах передбачати відповідність складу і протиправності свого діяння і особливо його наслідків.

Отож, зміст психологічного моменту розуміється Т. Риттлером як психічне ставлення суб'єкта до фактичних ознак складу злочину. Усвідомлення фактичних ознак складу ототожнюється з усвідомленням формальної протиправності діяння – заборони діяння правопорядком.

Е. Мецгер також вважає, що необхідним елементом умислу є не лише усвідомлення фактичної сторони діяння – ознак складу даного злочину, але і усвідомлення протиправності діяння, яку він розглядає в розширеному контексті – усвідомлення протиправності діяння не окремих норм, а правопорядку [12, с. 66].

У вирішенні питання про зміст умислу прихильники об'єктивного напряму так само, як і нормативісти, дотримуються класичного підходу в кримінальному праві, тобто вказують на психологічне розуміння поняття вини як на формально-юридичне поняття.

3. *Нормативна ознака вини.* Як зазначалось вище, прибічники об'єктивного напряму характеризують вину і нормативною ознакою. Розглянуті вище біологічна і психологічна ознаки вини, на думку Т. Риттлера, не вичерпують поняття вини.

Розглядаючи поняття вини, Т. Риттлер зазначає, що вона характеризує суб'єкта як винуватого, як такого, що діяв неправомірно. «Дія – зовнішня поведінка людини, що набуває кримінально-правового значення лише тоді, коли вона свідчить про ваду волеутворення суб'єкта» [25, с. 68]. Генеза вини виходить з вади волеутворення, про що свідчить рішення суб'єкта вчинити діяння. Тому для наявності вини, крім біологічної і психологічної ознаки, необхідно

встановити ще й третю ознаку – а саме нормативну ознаку вини. «Про вину, – пише Т. Риттлер, – може йтися лише тоді, коли суб'єктові у зв'язку з скоєним ним діянням, що відповідає складу злочину, може бути зроблений докір, що полягає в тому, що він міг здійснити поведінку, яка відповідає закону» [25, с. 166]. Далі Т. Риттлер зазначає, що питанням техніки є те, чи буде встановлюватись умисел або необережність і не братиметься до уваги можливість діяти інакше, і ця остання обставина буде потім особливо встановлюватись, або вада буде розглядатись як складова самого поняття вини – умислу і необережності. Важливо те, що без встановлення можливості законної поведінки вина особи в жодній з форм не може бути встановлена. Суб'єкт, стосовно якого не може бути зроблено докір, є невинним [25, с. 166].

Роз'яснюючи далі поняття докірливості, Т. Риттлер зазначає, що оскільки вина – це спрямування волі людини, що порушує її обов'язки, вада волеутворення людини, тому не можна вести мову про вину суб'єкта, якщо будь-яка інша особа, яка не відрізняється більш високими духовними якостями і сміливістю, на її місці вчинила б так само.

Протиправність діяння залишається, оскільки протиправність об'єктивна і не залежить від суб'єктивних обставин, але протиправність є невинною, оскільки відпадає докір на адресу виконавця. Діяння за таких обставин не є виразом докірливої особистості. Це, зазначає Т. Риттлер, є основним принципом нормативної теорії, яка вбачає істотний елемент вини в можливості правомірної поведінки [25, с. 232–233].

Інші прихильники об'єктивного напрямку також розглядають докір як необхідний, поряд з психологічним, елемент вини. «Внутрішнє ставлення суб'єкта до свого діяння являє собою певною мірою оціночне внутрішнє ставлення суб'єкта до вчиненого» [12, с. 69]. Визначаючи поняття вини, Е. Мещер неодноразово підкреслює оціночний характер вини. «Діяння є винним тому, що воно вчинено особисто злочинцем, у зв'язку з чим йому може бути зроблено докір». «В кримінальному праві вина – це стан докірливої поведінки» [12, с. 69].

Отже, встановлення певного психічного ставлення суб'єкта до вчиненого діяння в формі умислу або необережності недостатньо для визнання його вини у вчиненому злочині. Для наявності вини потрібна оцінка цього психіч-

ного ставлення, яка підтвердила б докірливість його волеутворення. Отож, нормативне поняття вини полягає в оцінці психічного ставлення особи до скоєного нею конкретного діяння з точки зору можливості її правомірної поведінки, на підставі чого може бути зроблено висновок про докірливість її волеутворення.

Хто і на підставі чого здійснює цю оцінку? Т. Риттлер зазначає, що оцінку поведінки особи з точки зору можливості її правомірної поведінки здійснює суддя. Однак докірливість поведінки суб'єкта встановлюється суддею не на підставі його особистого розсуду, а на підставі положень, правил, встановлених у праві [25, с. 234].

У межах об'єктивної теорії слід окремо зазначити суб'єктивний напрям, який запропонований австрійським криміналістом Ф. Новаковським. Зауважимо, що у фіналістів вина повністю втрачає свій об'єктивний характер і перетворюється виключно в оцінку суддею волеутворення суб'єкта, що визначається фінальною (кінцевою) спрямованістю його дії. Концепція Ф. Новаковського займає, так би мовити, проміжне становище між об'єктивною та фінальною теоріями.

Докір волеутворення, що обґрунтовує осуд поведінки суб'єкта, як і у фіналістів, – необхідна ознака вини за теорією Ф. Новаковського. Однак у останнього вина не вичерпується лише докірливістю, Ф. Новаковський розвиває вчення про «елементи вини», положення якого, певною мірою, схожі з позицією Т. Риттлера й інших представників об'єктивного напрямку. До елементів вини Ф. Новаковський відносить психологічну та нормативну ознаки, що визначає деяку зовнішню схожість з об'єктивною теорією, яка обґрунтовує формально-психологічне поняття вини.

Незважаючи на це, вина, за Ф. Новаковським, – оціночна категорія, що залежить від розсуду судді, від його оцінки вади волеутворення суб'єкта, «на підставі критерію соціальних цінностей» [4, с. 79]. Інакше кажучи, основою концепції Ф. Новаковського (так само, як і у фіналістів) є розмежування об'єктивних та суб'єктивних факторів діяння. Оцінка суб'єктивних ознак діяння, зокрема психічного ставлення суб'єкта до вчиненого, відмежована від об'єктивної підстави відповідальності – вчиненого діяння. Такий висновок про концепцію вини, що запропонована Ф. Новаковським, повною мірою підтверджується його розумінням співвідношення вини та протиправності.

У своїх роботах він неодноразово підкреслює, що винність особи та фактично вчинене протиправне діяння – явища, що перебувають у паралелях, окремих площинах. Так, зокрема, він зазначає: «Винним може бути і правомірне діяння, яке вчинюється в силу помилки, оскільки вина перебуває повністю у сфері психічної діяльності суб'єкта і не залежить від того, що є в дійсності, що відбувається в об'єктивному світі» [4, с. 79].

Отже, основними положеннями концепції вини Ф. Новаковського є: розмежування об'єктивних та суб'єктивних ознак діяння; обґрунтування вини відокремлено від зовнішнього факту протиправної поведінки особи.

Узагальнюючи положення об'єктивної теорії, слід звернути увагу на основні ознаки, якими наділяється вина: 1) вина є умовою кримінальної відповідальності; 2) вина є ознакою складу злочину; 3) для наявності вини має усвідомлюватися формальна протиправність діяння; 4) умисел та необережність утворюють психологічну ознаку вини; 5) встановлення вини опосередковано трьома умовами і відповідно до цього вина має три ознаки: біологічну, психологічну та нормативну.

Отож, негатив об'єктивної теорії, на нашу думку, проявляється в тому, що її прихильники наділяють вину такою ознакою, як біологічна. Адже біологічна ознака має розглядатись як характеристика суб'єкта. Також не можна погодитись з такими підходами з урахуванням значення категорії осудності: мається на увазі здатність особи усвідомлювати свої дії та керувати ними, що є суб'єктивною рисою людини і тоді, коли вона не вчинює злочину. Крім того, можливий і такий варіант, як наявність у особи обмеженої осудності (§ 214 КК ФРН).

На нашу думку, в принципі, заслуговує на увагу положення об'єктивної теорії про те, що вина тут розглядається не лише як психічне ставлення особи до вчиненого діяння, а й як оцінка волеутворення суб'єкта не на підставі особистого розсуду суду, а на підставі положень, правил, встановлених у праві.

1.3. Загальна характеристика психологічної теорії вини

У радянській та сучасній вітчизняній кримінально-правовій літературі основне місце посідає психологічна теорія вини. Її представниками є: П. Матишевський, А. Піонтовський, І. Філановський та інші.

• Вперше розуміння вини як психічного ставлення осудної особи до вчиненого нею злочинного діяння у формі умислу або необережності дав А. Піонтковський [26, с. 131]. Варто зауважити, що пізніше вчений замінив термін «вина» терміном «суб'єктивна сторона складу злочину», приєднавшись до думки більшості радянських вчених того часу [27, с. 190–192].

Вина – це психічне ставлення особи до злочинного діяння, яке вчиняється нею, та його наслідків у формі умислу чи необережності. Прибічники даної теорії зазначають, що вина – це завжди умисел або необережність [28, с. 120]. Лише за наявності вини особи щодо вчиненої нею дії (бездіяльності) можна говорити про склад злочину як підставу кримінальної відповідальності. У кримінально-правовій літературі на початку 50-х років ХХ ст. мало місце твердження, що поряд із більш вузьким поняттям вини як ознаки суб'єктивної сторони складу злочину, тобто умислу або необережності, кримінальне право знає більш широке розуміння вини як підстави кримінальної відповідальності [29, с. 103]. Це положення було піддане гострій критиці¹.

На думку П. Матишевського, вина – це саме психічне ставлення особи до злочинного діяння, яке нею вчинюється [30, с. 136]. На підтвердження своєї думки він зазначає, що в кримінальному законодавстві України поняття вини вперше дано в КК України. Відповідно до ст. 23 КК України, виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої Кримінальним кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності [30, с. 135]. Передумовою вини є осудність особи, яка вчинила злочин, і досягнення нею встановленого щодо кримінальної відповідальності за такий злочин віку. Тобто два елементи складу злочину – суб'єкт і суб'єктивна сторона – становлять суб'єктивну підставу кримінальної відповідальності, а два інших – об'єкт і об'єктивна сторона – становлять об'єктивну підставу кримінальної відповідальності і тим самим створюють єдину підставу кримінальної відповідальності, якою є склад злочину [10, с. 171]. Усвідомлення протиправності не є обов'язковим для наявності вини.

¹ Дискусія 50-х років щодо розуміння поняття вини в радянському кримінальному праві більш докладно буде висвітлена в 2 розділі цієї роботи.

Отже, прихильники даної теорії розглядають вину як психічне ставлення особи щодо злочинного діяння, яке вчинюється нею, та його наслідків у формі умислу чи необережності. Трапляються в літературі визначення психічного ставлення як «ставлення свідомості та волі». Очевидно, не існує «юридичного» поняття психічного ставлення – це поняття вивчається та визначається психологічною наукою. Саме із психологічної науки юриспруденція запозичує психологічні категорії, поняття та ін.

Д. Райгородський зазначає, що особистість як предмет психології не є окремою частиною психологічної науки, окремим розділом курсів психології. Оскільки психологія вивчає психічне життя людини, вона є наукою про психічні функції, процеси, властивості особистості та закономірності психічного життя людини, що обумовлені закономірностями розвитку її особистості [31, с. 60]. В. Джеймс відзначав, що «особистість людини не обмежується власним тілом, а охоплює «свої» речі, продукти власної праці, а також поширюється на людей, з якими даний індивід пов'язаний родинними, дружніми, професійними, духовними стосунками» [32, с. 110].

На думку В. Мясіщева, основоположними у психічному житті людини є психічні процеси (послідовність зміни психічної діяльності за певної взаємодії людини зі світом, починаючи від мислення і закінчуючи руховими реакціями); психічні відношення (вибіркові, активні, позитивні або негативні зв'язки людини з дійсністю); психічні стани (загальний функціональний рівень, на фоні якого розвивається процес); психічні властивості особистості (властивості відносин, станів та діяльності) [33, с. 210–212]. У психічному змісті злочину також потрібно побачити ці сторони: вина, по-перше, – це психічне ставлення суб'єкта до навколишньої дійсності і скоєного діяння; по-друге, – це психічний процес, що розвивається в часі та має свою динаміку, початок і завершення; цей процес проходить на фоні певного психічного стану суб'єкта, що здебільшого відіграє важливу роль; вина в злочині має вираз у певних психічних властивостях, якостях особистості. При цьому не слід забувати, якщо психіка людини є системою її індивідуальних ставлень до дійсності, то самі ці ставлення обумовлені суспільними відносинами, що їх сформували, є виразом останніх.

В. Мясіщев, досліджуючи теорію психологічних ставлень людини, визначив ставлення так: «В психологічному плані

ставлення людини являє собою внутрішню індивідуально-вибіркову сторону її різноманітних зв'язків з різними явищами дійсності...» [33, с. 82].

На думку П. Дагеля, кримінальне право цікавить перш за все таке психічне ставлення, яке обумовило вчинення злочину і відобразилось в ньому. Це і визначає межі психічного ставлення, якому ми даємо назву вина: воно обмежується ставленням до суспільно небезпечного діяння і до його суспільно небезпечних наслідків [34, с. 44].

• У кожний психічний акт певною мірою входять два елементи (аспекти) – інтелектуальний та вольовий. Деякі вчені, наприклад П. Дагель, Д. Котов, виділяють і третій елемент (аспект) – емоційний. В реальному житті ці компоненти між собою мають дуже тісний зв'язок, обумовлюють один одного, є сторонами єдиного психічного ставлення; і їх відокремлений розгляд можливий лише при теоретичному аналізі. Однак вищезазначеними елементами не вичерпується зміст психічного ставлення, що є виною, оскільки в дії, як в «клітині», є зародки усіх елементів або сторін психіки [35, с. 178]. Тому різноманітні моменти психічного життя, оскільки вони відобразились у вчиненні злочину, можуть охоплюватися змістом вини. «Будь-яка дія людини виходить з тих чи інших мотивів і спрямована на певну мету: вона вирішує те або інше завдання та відображає певне ставлення людини до оточуючого» [35, с. 14].

Інтелектуальний момент. Мислення – психічний процес, завдяки якому свідомість людини відображає предмети і явища дійсності в їх суттєвих ознаках і розкриває різноманітні зв'язки, що існують в них, між ними. Завдяки мисленню стає можливою найвища форма психічного відображення дійсності – людська свідомість, що є відображенням дійсності у формі ідеальних, розумових уявлень, що опосередковуються мовою і є регулятором цілеспрямованої поведінки людини. Мислення людини не завжди відповідає її свідомості, а є одним з її знарядь, поряд з відчуттям, сприйняттям, пам'яттю.

Завдяки свідомості людина, беручи за основу минулий досвід, набуті знання, може вірно розуміти фактичні ознаки ситуації, де вона опинилась, свідомо обирати мету, спрямовану на задоволення її потреб, передбачати можливі наслідки своїх дій. При цьому людина усвідомлює не лише фактичні ознаки ситуації, але і їх

соціальний сенс, їх значення для суспільства, відповідність їх політичним, моральним та правовим вимогам суспільства.

Усвідомлення різних елементів ситуації або здійснюваного діяння, його наслідків може бути різним за ступенем визначеності і за ступенем достовірності. Знання тих чи інших обставин може бути не досить однозначним за ступенем визначеності, починаючи від конкретного їх знання (впевненості в наявності і властивостях усіх обставин), до усвідомлення можливості їх наявності. За ступенем достовірності це знання також може вимірюватись від знання правильного, до неправильного, помилкового.

Інтелектуальне ставлення суб'єкта до різних обставин може бути неоднорідним: одні обставини можуть відобразитись правильно, інші помилково (повністю або частково). Можливі випадки, коли відображення тих чи інших обставин взагалі відсутнє. При цьому є суттєвим, чи мала особа можливість їх усвідомити. Наявність можливості усвідомлювати (передбачити) певні обставини означає, що, поперше, об'єктивна ситуація надавала суб'єктові відповідну інформацію, по-друге, у самого суб'єкта не було ніяких перешкод до сприйняття і усвідомлення цієї інформації. За таких умов неусвідомлення відповідних обставин – це не «психічний нуль», а конкретний психічний стан, оскільки активність свідомості залежить від значущості для особистості тих подразників, які діють на неї. «Неусвідомлення, обумовлене гальмуванням, то є не лише відсутність усвідомлення, а є виразом активного процесу, викликаного зіткненням антагоністично діючих сил в житті людини» [36, с. 279].

Вольовий момент. Воля є практичною стороною свідомості, вона полягає в регулюванні практичної діяльності людини. Вольове регулювання поведінки – це усвідомлене спрямування розумових і фізичних зусиль на досягнення мети. Завдяки вольовим зусиллям людина може контролювати свою поведінку, керувати своїми діями, владарювати над собою і над оточуючою дійсністю, підпорядковувати свої дії соціальним нормам поведінки, стримувати (гальмувати) спонукання, що суперечать цим нормам, долати труднощі на шляху до мети. Оскільки воля є практичною стороною свідомості, говори про реальне вольове відношення стає можливим лише стосовно реальної вольової дії або бездіяльності.

• У кримінальному законодавстві України вольовий момент вини визначається шляхом вказівки на: 1) бажання настання; 2) свідоме припускання; і 3) розрахунок для відвернення суспільно небезпечних наслідків.

• Однак у принципі було б неправильно ототожнювати вольове ставлення злочинця до скоєного злочину лише з суспільно небезпечним наслідком. За такого підходу саме суспільно небезпечне діяння залишається поза межами вольового моменту.

У деяких випадках психологічною передумовою вчинення злочину є недостатність вольових зусиль, що виявляє суб'єкт. Наприклад, розгубившись водій не знаходить правильного рішення, лікар хибно визначає стан хворого, суб'єкт не утримується від імпульсивної дії. У всіх цих і подібних випадках відповідальність можлива лише за умови, що у суб'єкта була можливість виявити вольові зусилля, які вимагалися.

Вина не передує злочину, а «супроводжує» його від початку до закінчення злочинних дій та є своєрідним самоконтролем за вчинюваними діями, зазначає В. Кудрявцев. Ця суб'єктивна сфера злочинної поведінки, як і об'єктивна, може в процесі вчинення злочину змінюватися. При цьому можуть змінюватися погляди та орієнтації злочинця, його ставлення до власних злочинних вчинків, ним можуть прийматися нові рішення. Злочинець, враховуючи нову обстановку або керуючись новими потребами, може поставити перед собою нову мету, яка може повністю або частково витіснити стару або існувати поряд з нею [37, с. 227].

Як уже зазначалось, деякі вчені, наприклад П. Дагель, Д. Котов, крім вольового та інтелектуального моменту, які класично виділяються в психологічній теорії вини, також пропонують ввести емоційний момент [34, с. 49].

Емоційний момент є необхідним елементом кожної людської дії, в тому числі і злочину. Він не включається законодавцем у визначення форм вини. Однак емоції входять у зміст психічного ставлення, яке становить вини.

Емоції (почуття, афекти) мають прояв: 1) як емоційні реакції, що викликаються раптовими обставинами; 2) як емоційні стани із змінами нервово-психічного стану; 3) як відображена вибірковість емоційних ставлень (позитивних або негативних) до того або іншого об'єкта. Відповідно до цього емоції відіграють у вчиненні злочину різну роль. По-перше, вони можуть відігравати роль мотиву вчинення

злочину (почуття кохання, жорстокості, страху тощо). По-друге, вони можуть бути фоном, де здійснюються інтелектуальні і вольові процеси, впливають на них і тим самим впливають на вчинення злочину. Захоплення одним об'єктом, наприклад, може, з однієї сторони, збільшити до нього тяжіння суб'єкта, а з іншої – породжувати неухильне ставлення до інших об'єктів. По-третє, вони можуть породжувати злочин під впливом афекту.

Основним положенням науки психології є те, що психіка людини є неподільною єдністю свідомості, почуттів та волі. На думку Б. Утевського, психологія людей – це сукупність їх почуттів, настроїв, навичок, схильностей, певних рис характеру, спрямованості волі [29, с. 160].

Тому, в принципі, помилковим є звуження психічного процесу у разі вини до одного або двох елементів психічної діяльності людини. Не можна, розглядаючи психіку людини при вчиненні нею будь-якого акту поведінки, штучно абстрагуватись від будь-якої з трьох сторін психіки (свідомість, почуття, воля) і обмежувати дослідження лише двома з них. Сам зміст почуття (емоції) показує його зв'язок (єдність) з свідомістю та волею. Почуття (емоції) – це переживання людини, її ставлення до того, що вона пізнає і робить. Почуття (емоції) людини є рушійною силою волі. Водночас воля людини передбачає усвідомлення нею своїх почуттів [38, с. 60].

Вивчення почуттів (емоцій) має особливе значення під час аналізу умислу та необережності, оскільки саме почуття відображають ставлення людини до речей і явищ. Психологія саме в цьому вбачає природу почуттів (емоцій). «Почуття відображає ставлення людини до цих речей і явищ» [39, с. 222].

Інколи в літературі неправомірно звужується сфера кримінально-правового значення стану афекта: він розглядається лише стосовно умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень. Але в такому стані можуть вчинюватись різні злочини: в стані афекту страху – самовільне залишення поля бою; статева пристрасть, яка втілюється в афектну форму, може призвести до вчинення зґвалтування; релігійне почуття може мати прояв у стані афекту і призводити до вчинення злочинів.

Афект – це емоційне переживання, що характеризується особливою інтенсивністю. Воно виникає раптово. Сильне хвилювання викликає бурхливу реакцію, яка завдяки значній інтенсивності охоплює всю психічну сферу індивіда.

«Афективний стан,— писав С. Рубінштейн,— проявляється в гальмуванні свідомої діяльності. У стані афекту людина «втрачає голову». Тому в афективній дії тією чи іншою мірою може бути порушено свідомий контроль у виборі дії. Дія в стані афекту, тобто афективна дія, виривається з людини, а не повною мірою регулюється нею» [36, с. 495]. Водночас треба зазначити, що афективний стан набуває здебільшого емоційного процесу, що має максимально особистий, мінімально визначений характер, наприклад, почуття, пов'язані з потягом, а не естетичні почуття [40, с. 52].

Ріст інтенсивності емоційного переживання — це кількісні зміни. Однак, як відомо, нашарування кількісних змін може викликати зміни якісні. Саме так відбувається під час афективному вибуху. Разом з тим треба враховувати, що самі афекти можуть бути різної інтенсивності. Існують інтенсивні і надінтенсивні афекти. Менш інтенсивні афекти в судовій практиці називаються — фізіологічними, а надінтенсивні — патологічними. Визнання осудним суб'єкта, що діє в стані фізіологічного афекту, не вичерпує питання про психологічну характеристику афективного злочину. На думку В. Кудрявцева, необхідно поставити основне питання: чи вчинюється афективний злочин під контролем свідомості [37, с. 178]? Від вирішення цього питання залежить уявлення про психічне ставлення особи в межах афективних злочинів.

Злочинну поведінку, що вчинюється в стані афекту, не відносять до тих дій, які повністю не контролюються свідомістю. Часто говорять, що в стані афекту (люті) людина «втрачає голову», «сама себе не розуміє», «не усвідомлює, що вона робить». Це не так. Лише психічно нездорова людина дійсно нічого не усвідомлює і як наслідок — не розуміє того, що вона в цей час робила. Здорова людина, на думку Б. Теплова, ніколи не втрачає свідомості від гніву або будь-якого іншого афекту.

Отож, слід зазначити, що психічне ставлення особи до своїх дій при афективному стані залежить від інтенсивності емоційного переживання. Водночас інколи виділяються афективні стани, що викликані якісними змінами, наприклад, патологічний афект.

Крім психічного ставлення, при афективних станах інколи виділяються психологічні особливості імпульсивної злочинної поведінки [37, с. 170].

Завдання науки кримінального права — дати на підставі психології аналіз емоцій, що характерні для порушників

кримінальних законів. Без їх врахування не може бути повною мірою вирішено питання про вину підсудного в межах психологічної теорії вини.

У науці кримінального права деяких держав положення психологічної теорії вини зазнають суттєвих змін. Наприклад, положення психологічної теорії вини в ФРН включають ознаку докірливості поряд з такими її елементами, як умисел та необережність. Ознака докірливості полягає в тому, що злочинцеві можна докоряти за скоєне ним: в існуючій життєвій ситуації він міг не переступати закон і суттєвих перешкод на шляху до цього у нього не було. В принципі, було б помилковим вважати, що ознака докірливості не має сенсу. Її джерела криються в німецькій класичній філософії, що багато зробила для гуманізації кримінального права і намагалась довести зворотний зв'язок між суспільством та злочинцем: тяжкий збіг життєвих обставин може не лише сприяти вчиненню злочину, а і бути його головною причиною. Тому більшість юристів ФРН пропонує судам під час розгляду кримінальних справ не обмежуватися констатацією наявності в діянні підсудного тієї або іншої форми вини.

• Крім цього, важливо оцінити, як поводи́ла себе в аналогічній життєвій ситуації інша, «середня» людина, і якщо дійти висновку, що вона вчинила б так, як і підсудний, то це означає, що останній діяв невинно і підлягає виправданню [21, с. 50]. Можна сказати, що в такому розумінні включення ознаки докірливості в поняття вини не тягне за собою судового свавілля, а всупереч твердженням критиків дозволяє більш повно зрозуміти етимологію суб'єктивної сторони діяння і за наявності до цього підстав висунути зустрічне звинувачення державі. Під «звинуваченням» розуміється можливість виправдання підсудного, оскільки в багатьох випадках держава винна перед суб'єктом діяння, оскільки неналежно піклувалась про нього, не звертала уваги на природні, матеріальні та духовні потреби. Намагання поставити державу над громадянином, надавши їй лише права і не наділивши відповідальністю за наслідки в галузі кримінального права, як наслідок, може породити правовий режим, що заснований на тоталітарному застосуванні репресій [21, с. 50].

Більшість авторів розглядає вину в межах психологічної теорії як виключно психологічну категорію, вільну від нормативних елементів. Вони зазначають, що з позицій цієї теорії для обґрунтування вини достатньо, щоб особа мала

певне психічне ставлення до вчиненого нею діяння і до наслідків цього діяння. З наведеними позиціями, в принципі, погодитись не можна. Оскільки поряд з психологічним моментом, психічним ставленням особи до вчиненого діяння, психологічна теорія містить також елемент нормативний. Психічне ставлення особи до вчиненого діяння має бути передбачено, як правило, законом. Наприклад, відповідно до ст. 23 КК України, «виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом...»

Узагальнюючи вищевикладені положення психологічної теорії вини, слід виділити основні її характеристики: 1) вина – це психічне ставлення особи щодо злочинного діяння, яке вчиняється нею, та його наслідків у формі умислу чи необережності; 2) вина – це завжди умисел або необережність; 3) в кожний психічний акт певною мірою входять два елементи (аспекти) – інтелектуальний та вольовий; інколи виділяється і третій елемент (аспект) – емоційний; 4) вина є умовою кримінальної відповідальності; 5) усвідомлення протиправності не є обов'язковим для наявності вини; 6) в принципі, в межах психологічної теорії вини можна виділити також нормативний елемент.

Слід зазначити, що положення психологічної теорії вини знайшли своє відображення в чинному кримінальному законодавстві України. Зокрема, на положеннях психологічної теорії вини стоїть КК України, який в ст. 23 дає визначення поняття вини.

Висновки до розділу

Сучасна наука кримінального права характеризується наявністю великої кількості кримінально-правових теорій (концепцій). Однак така їх різноманітність не виключає певної внутрішньої єдності цих теорій.

Аналіз основних положень нормативної, оціночної, фінальної, об'єктивної кримінально-правових концепцій (теорій) та психологічної теорії вини, в частині, що стосуються вини, дозволяє дати їх загальну оцінку філософської основи та показати співвідношення різних теорій між собою.

Виходячи з тих питань, які були поставлені і розглянуті у кожній з основних кримінально-правових теорій, треба зазначити, що: 1) при співвідношенні вини і кримінальної відповідальності нормативна, об'єктивна теорії та психоло-

гічна теорія вини розглядають вину як умову кримінальної відповідальності, а фінальна та оціночна теорії – як підставу кримінальної відповідальності; 2) по-різному вирішується питання в межах теорій щодо співвідношення вини і складу злочину: в нормативній теорії вина не є елементом складу злочину, в оціночній та фінальній теоріях вина існує поза межами складу злочину, в об'єктивній теорії та психологічній теорії вини вина є елементом складу злочину; 3) у разі співвідношення вини і протиправності положення основних кримінально-правових теорій суттєво відрізняються між собою: в нормативній теорії суб'єкт має усвідомлювати, що його поведінка заборонена правом; в оціночній теорії усвідомлення протиправності не є ознакою вини; у фінальній теорії для наявності вини необхідно усвідомлювати порушення соціальних норм; в об'єктивній теорії для наявності вини має усвідомлюватися формальна протиправність, тобто заборона діяння правопорядком; в психологічній теорії вини усвідомлення протиправності не є обов'язковим для наявності вини; 4) у разі співвідношення вини з умислом та необережністю кримінально-правові концепції (теорії) мають суттєві відмінності. Нормативна теорія розглядає вину як родові поняття умислу та необережності стосовно конкретного складу; оціночна теорія не зводить вину лише до умислу та необережності; фінальна теорія відносить умисел та необережність до діяння, а не до вини; в об'єктивній теорії умисел та необережність утворюють психологічну ознаку вини; психологічна теорія вини визначає, що вина – це завжди умисел або необережність.

Схематично вищезазначені питання розкриваються у таблиці (див. додаток К).

Отже, треба зазначити, що положення щодо розуміння вини, які містяться в нормативній, об'єктивній теоріях та психологічній теорії вини, є, певною мірою, схожими, а положення оціночної та фінальної теорій, як правило, суттєво відрізняються від положень інших кримінально-правових теорій і мають багато особливостей.

До того ж, на нашу думку, найбільш близькими до традиційного для вітчизняної теорії розуміння вини є: психологічна теорія вини, об'єктивна та нормативна кримінально-правові теорії.

Розділ 2
ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ
РОЗВИТКУ ВЧЕННЯ ПРО ВИНУ
В НАУЦІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА РАДЯНСЬКОГО
КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА
(друга пол. XIX —
поч. 90-х років XX ст.)

————— Попередні зауваження —————

У цьому розділі характеризуються основні етапи розвитку вчення про вину в науці кримінального права Російської імперії та радянського кримінального права (друга пол. XIX — поч. 90-х років XX ст.).

На сьогодні є всі умови для об'єктивної оцінки історії такого розвитку. Видатний дослідник історії науки Б. Кедров писав: «Вивчення минулого може і має слугувати засобом для того, щоб зрозуміти сучасне і передбачити майбутнє...» [41, с. 78].

М. Таганцев зазначав: «В нашому праві перші зародки інкримінування внутрішнього трапляються ще в Руській Правді...» та «в епоху уставних грамот і судебників» [42, с. 447]. Однак ґрунтовно питання вини (винності) починає досліджуватись криміналістами Російської імперії з другої половини XIX ст.

У межах цього розділу ми пропонуємо виділити чотири етапи: 1) друга пол. XIX — поч. XX ст.: з'являються фундаментальні роботи вчених-криміналістів Російської імперії, що висвітлюють питання вини (винності); 2) 1917 р.— поч. 30-х років XX ст.: виникають різні підходи щодо розуміння поняття вини в період становлення науки радянського кримінального права; 3) середина 30-х — кінець 50-х років XX ст.: цей період розвитку вчення про вину супроводжується гострими теоретичними дискусіями: поняття вини є ареною ідеологічної боротьби; 4) поч. 60-х — поч. 90-х років XX ст.:

пануючим у науці радянського кримінального права стало психологічне розуміння вини. У цей період поглибленому дослідженню піддається як інститут вини в цілому, так і окремі форми вини.

Хоча така періодизація є дещо умовною, вона, на наш погляд, у загальному вигляді відображає основні тенденції формування вчення про вини в науці кримінального права Російської імперії та радянського кримінального права (друга пол. XIX – поч. 90-х років XX ст.).

2.1. Питання вини в роботах провідних вчених-криміналістів Російської імперії (друга пол. XIX – поч. XX ст.)

Розвиток вчення про вини в науці кримінального права Російської імперії (друга пол. XIX – поч. XX ст.) пов'язаний з іменами таких видатних вчених-криміналістів, як: Л. Белогриць-Котляревський, О. Кістяківський, С. Познишев, В. Спасович, М. Таганцев, Г. Фельдштейн, І. Фойницький, М. Чубинський та ін.

У своїх основних роботах [43; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 50] ці вчені розкривали зміст і сутність вини (винності)¹, виділяли види вини, її відтінки, аналізували положення нових вчень у кримінальному праві.

Зокрема, зазначалось, що для того, щоб виникло злочинне діяння, винний має стати у відоме ставлення до правової норми, ставлення, що є посяганням на реальне буття цієї норми [42, с. 446].

«Посягання, – писав М. Таганцев, – передбачає наявність зовнішньої події, оскільки правові норми, на які здійснює посягання винний, суть правила для зовнішньої діяльності людей, тому кримінальне право має відношення до внутрішнього світу людини з моменту, коли її психічна діяльність знайшла свій прояв зовні...» [42, с. 447].

«З іншого боку, – зазначає М. Таганцев, – недостатньо лише факту посягання на норму або заподіяння шкоди чи небезпечності для правоохоронюваного інтересу для притягнення особи до кримінальної відповідальності; «сучасне»

¹ Поняття «винність» в кримінальному праві Російської імперії в принципі ототожнювалось з поняттям «вина». Див. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Т. 1. – Тула, 2001. – С. 447.

право, крім деяких випадків, вимагає, щоб це посягання було втіленням вини» [42, с. 447].

«В понятті вини,— зауважував С. Познишев,— можна розрізнити два моменти: позитивний, що, по суті, викликає злочинну настанову дій (дію або бездіяльність); негативний, що полягає в тому, що суб'єкт не подолав цього настрою, маючи можливість це зробити, перебуваючи під впливом таких обставин, подолати які можна не герою» [45, с. 266–267].

М. Таганцев писав: «Лише винна діяльність утворює поняття про діяння, що, будучи заборонене законом, стає злочинним діянням у значенні ст. 1 чинного Уложення. Таким чином, поняття злочинного діяння охоплює в собі два моменти: зовнішній – заборонене законом посягання, тобто дія або бездіяльність, і внутрішній – винність або злочинну волю: злочинна воля, що знайшла свій вираз у правомірному діянні, буде уявним злочинним діянням; правомірна воля, що знайшла свій вираз в забороненому законом діянні, не буде ставитись у вину» [42, с. 447].

У процесі діяльності волі, підкреслював В. Спасович, можна виділити три моменти: «1) здійснення потреби, як мотив; 2) встановлення мети, для якої особа буде вчиняти діяння; 3) обміркована рішучість вчинити діяння або намір, що особа намагалася здійснити, і цей намір має вияв у сумі рухів тіла і наслідків її дії, що становить їх єдність» [46, с. 154].

М. Таганцев звертав увагу на те, що в кримінальному праві інколи трапляються випадки об'єктивного інкримінування, зокрема, в Уложенні і частково в законах спеціальних [42, с. 448]. Але, за загальним правилом, зауважував вчений, для настання кримінальної відповідальності необхідно, щоб посягання на охоронюваний інтерес було результатом винності особи. Далі постає питання про те, чи може особа, що перебуває в стані осудності, вчинити посягання, яке не охоплює в собі внутрішньої винності? І життєвий досвід, і закон дають на це питання позитивну відповідь, вказуючи на такі умови діяльності, за наявності яких вчинене дієздатним суб'єктом не може бути інкриміноване йому в вину, оскільки суб'єкт є простим фізичним виробником події [42, с. 449].

Буття таких своєрідних умов пояснюється тим, що елементи, які є характеристикою дієздатності, хоча й існують стосовно даної особи апіорно, але вони не лише не вияв-

ляються, але і не можуть виявитися в даний час, стосовно даного діяння. А оскільки ці елементи осудності неоднозначні – здатність усвідомлювати вчинене і здатність керуватися усвідомленим, то також неоднозначні й умови, що усувають інкримінування у вину [42, с. 449].

По-перше, випадковість діяння, коли особа, за своїм віком, інтелектуальним і моральним розвитком цілком дієздатна, діяла за таких умов, що вона не лише не усвідомлювала, але і не могла усвідомлювати, що вчинює злочинне діяння або що з її вчинку настануть злочинні наслідки; і, по-друге, діяння, вимушене фізичною силою, коли дієздатна особа усвідомлювала, що вчинюване нею є злочинним, але перебувала в таких об'єктивних умовах, завдяки яким вона не могла уникнути порушення вимог закону, була знаряддям непереборної сили [42, с. 449].

Досліджуючи питання про сутність вини, російські вчені виходили з того, що воля становить сутність винності, оскільки винність охоплює в собі ваду нашої волі, нашого самоспрямування до діяльності. Очевидно, зазначає М. Таганцев, що співвідношення між волею, з одного боку, і злочинним посяганням – з іншого, допускають різні відтінки, починаючи від спрямування злочинної діяльності відповідно до передбачень та бажань і закінчуючи заподіянням шкоди або порушенням закону, в момент дії не передбачуваної. Всі ці відтінки винності наука зводить до двох типів – умислу та необережності [47, с. 227].

Подібні положення містяться і в роботі Л. Белогриць-Котляревського [43, с. 142]. Тут також зазначається поділ винності на умисел та необережність, прийнятий як теорією, так і законодавством, починаючи від часів римського права, що, однак, видозмінюється при встановленні меж між умислом та необережністю. Відповідно до пануючої доктрини винність будь-якого типу має бути доведена на підставі всієї сукупності обставин злочину. Це положення встановлено в науці кримінального права після А. Фейєрбаха [43, с. 161].

В. Спасович зазначав, що у вині слід розрізняти два головних відтінки: необережність та умисел. Необережність – це перехідна форма між виною та невинністю. Поняттям необережності охоплюються ті випадки, коли злочинець хоча і діяв довільно, але не бажав і не передбачав шкідливих наслідків свого вчинку, хоча міг їх передбачити, якщо б діяв з відповідною передбачливістю. Вина в подібних діях є не негативна, тобто особа відповідає не за те, що зробила,

а за те, що втратила можливість зробити (за залишення без уваги наслідків свого вчинку); вона відповідає не за те, що бажає, а за те, що не бажає бути уважною та обережною. Особливою рисою необережних злочинів є вчинення їх необачно [46, с. 150]. О. Кістяківський виділяв три види необережності: 1) необережність нижчого ступеня або необачливість, що породжується діями не лише невинними, але і не забороненими законом, хоча і необережними; 2) необережність другого ступеня – результат дій, заборонених законом, у зв'язку з чим вони є небезпечними; 3) необережність третього ступеня, що буває наслідком інших злочинів або таких діянь, що заборонені законом тому, що самі собою злочинні [44, с. 331–332]. Ступінь винності і караності необережних злочинів залежить не стільки від самої дії, скільки від настрою, що породжує цю дію [44, с. 335].

Постає питання: чи може людина відповідати за те, що вона не знає, чого вона собі не уявляє, за те, що не входило в її намір? Всі положення законодавства і наука вирішують це питання позитивно. Така людина може бути покарана тому, що у відомих випадках саме незнання може бути поставлене у вину, оскільки воно охоплює порушення юридичного обов'язку. Будучи істотою розумною, людина має не лише право вимагати, щоб з нею поводитися відповідно, але і обов'язок застосовувати цю здатність у справу, не діяти навмання, бути тямущою та спритною [46, с. 151].

Звичайно, зазначає М. Таганцев, необережна вина має відтінки, види, причому відносно неї існує декілька спроб поділу.

Перший і головний поділ ґрунтується на подвійності меж, що відокремлюють необережність від вини умисної. Першим видом є несвідома необережність, безпечність, а другим – необережність свідомо, самовпевненість, коли особа усвідомлювала, що результатом її діяння може бути правопорушення, усвідомлювала це чітко, але не за даних конкретних обставин, і не лише не бажала, але і не припускала можливості настання правопорушення, сподіваючись його уникнути.

Другий поділ, що панував в доктрині, а також у кодексах, ґрунтувався на ступені недбальства і легковажності. Міра нерозсудливості, що мала прояв за однакових умов людиною досвідченою, спеціалістом або ж новачком, буде неоднаковою. Таких відтінків виявленої нерозсудливості може бути багато, оскільки ступінь нерозсудливості видозмінюється не якісно, а кількісно і саме тому ступенів необережності може бути три, чотири і більше: винність зага-

льна, більш загальна, найзагальніша; легка, більш легка, найлегша.

Третій поділ необережної винності ґрунтується на юридичній характеристиці діянь, що її викликають, і в цьому відношенні розрізняють два відтінки. По-перше, розрізняють необережність, що є наслідком діянь або дозволених, або заборонених, а в останньому випадку – або порушень, або злочинів. По-друге, розрізняють необережність залежно від суспільного та державного стану винного. Так, виділяють як кваліфікований вид необережної вини ті випадки, коли особа за своїм державним або суспільним становищем мала діяти з відповідною обачністю: такими випадки підвищеної кримінальної відповідальності, наприклад, лікаря [42, с. 487–489].

- Другий вид вини – умисел. Умислом, зазначає В. Спасович, є настрій злочинної волі, коли суб'єкт діяв з наміром, свідомо і передбачав наслідки своєї дії. Російські криміналісти поділяли умисел на два види: 1) прямий – коли злочинець ставив собі за мету наслідок діяння; 2) невизначений – коли наслідки злочину уявлялись злочинцеві нечіткими і його воля ставилась не до всіх цих наслідків однаково. Цей вид поділяється на такі відтінки: а) коли злочинець передбачав можливість декількох шкідливих наслідків свого діяння; б) коли злочинець зовсім не бажав шкідливих наслідків діяння, але передбачав, що вони мають обов'язково настати; в) коли злочинець не бажав шкідливих наслідків, але передбачав, що вони можуть настати і, незважаючи на це, вчиняв діяння [46, с. 158].

Деякі вчені Російської імперії зазначали, що «незважаючи на те, що умисел розглядається з точки зору психологічного процесу, центр ваги знаходиться в меті, яку бажає досягти суб'єкт, але в кримінальному відношенні намір зробити злочинну зміну в світі зовнішньому, а не мета, для якої вона вчинюється, є підставою встановлення винності» [44, с. 340].

Умисел визнається існуючим лише тоді, коли суб'єкт справді бажав від вчиненої дії того наслідку, що настав. Тому, якщо від вчиненої дії міг настати наслідок більш тяжкий і якщо цього наслідку суб'єкт не бажав, то наслідок, хоча суб'єкт міг і повинен був його передбачити, може бути визнаний лише необережним [44, с. 344].

М. Таганцев зазначає, що найпростішою формою злочинних діянь буде та, в якій вчинене є втіленням будь-якого одиничного типу винності – умислу або необережності; але в реальному житті ми можемо зустрітись з ускладненими

типами, коли злочин є втіленням двох або більше умислів, двох або більше необережностей, або умислу та необережності. Останні випадки, що мають декілька відтінків, надають змісту вченню про так звану змішану винність [42, с. 490]. Хоча вчення про змішану винність досліджувалось в науці кримінального права Російської імперії, законодавство окремих положень з цього приводу не містило [42, с. 490–494].

Треба зазначити, що російські криміналісти приділяли увагу аналізу нових кримінально-правових концепцій. Зокрема, детально розглядалися положення італійської школи антропологів-позитивістів [51, с. 5–67]; кримінальна теорія Тарда [51, с. 67–139], а також досліджувались положення антропологічної та соціологічної шкіл кримінального права [50, 24 с.].

В. Спасович, піддаючи критиці основні положення італійської школи антропологів-позитивістів, зазначав, що італійська школа дуже довго і ретельно займалась лише зоологією, антропометрією, деталями тілобудови і їй не вистачило часу на психологічні спостереження, а соціологія, хоча і входила в її наміри, все ж і надалі залишалась осторонь [52, с. 114].

Але така критика не була типовою для криміналістів того часу. М. Чубинський, зосереджуючи увагу на характеристичності антропологічної та соціологічної шкіл кримінального права, що відрізняли їх від класичної школи кримінального права, зазначав, що антропологічний та соціологічний напрями є новими вченнями в галузі кримінального права [50, с. 2]. Утворення нового наукового напрямку привело нас до переконання, що цей напрям відрізняється життєздатністю і силою. Кримінальне право більше не може залишатись абстрактною наукою і будуватись лише на логічних конструкціях. Як наука, що пов'язана з суспільним життям і має значення для багатьох галузей життя, кримінальне право має рахуватись з реальними життєвими умовами, враховувати положення та результати антропологічних та соціологічних робіт [50, с. 23]. Водночас М. Чубинський не підтримує заклики крайніх представників соціологічної та антропологічної шкіл здати в архів поняття злочину та вини і взагалі відмовитись від юридичної розробки кримінального права. Саме на цю позицію стає М. Чубинський в дискусії з Феррі, Дорадо та іншими. Він зазначає, що, віддаючи належне його (Дорадо) прекрасній вірі в безмежну міць науки, ми все ж віддаємо перевагу залишатись на твердому ґрунті, зберігаючи юридичний порядок, при якому залишається необхідність юридичного вивчення [53, с. 17–27].

У кримінальній теорії Тарда, зокрема, розглядається вчення про умисел – поняття «навмисно». Залежно від факту обміркованого заздалегідь наміру або навмисності злочини поділяються на навмисні і прості [52, с. 143].

Критикуючи кримінальну теорію Тарда, В. Спасович зазначав, що такий поділ злочинів є безглуздим залишком римського права, що знайшов відображення в європейських кодексах і повторюється з неспівним наслідуванням. Очевидна його неспроможність доводиться перш за все тим, що навмисність не передбачає холоднокривності і не протиставляється афекту. І у зв'язку з раптовим спонуканням злочинець може вбити людину холоднокривно, але вбивство можливо і при обміркованому намірі, наприклад, у зв'язку з пристрастю. Не ступінь поміркованості, а властивість спонукань або цільових мотивів є для вбивства головним. Гонцельдорф наводить три основних мотиви навмисних злочинів: жадібність, пристрасть, що ускладнена статевою примхою, і ненависть з помстою. Лише у зв'язку з першим із цих мотивів злочин стає особливо небезпечним [52, с. 143].

Отож, на нашу думку, треба зазначити, що дослідження питань вини в Російській імперії (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) характеризується такими основними положеннями: 1) глибоко досліджуються питання вини в межах класичної школи кримінального права. Основними положеннями, що характеризують вину, є: а) лише винна діяльність є діянням у кримінально-правовому значенні (О. Кістяківський, С. Познишев, М. Таганцев); б) воля становить сутність вини (О. Кістяківський, М. Таганцев); в) виділяються відтінки винності: умисел та необережність, що в свою чергу поділяються на види; зароджується концепція про так звану змішану винність (Л. Белогриць-Котляревський, О. Кістяківський, С. Познишев, В. Спасович, М. Таганцев); 2) у теорії кримінального права Російської імперії глибоко аналізуються положення антропологічної, соціологічної шкіл (концепцій) кримінального права (В. Спасович, І. Фойницький, М. Чубинський), а також кримінально-правова теорія Тарда (В. Спасович); 3) дискусійними залишаються питання про доцільність «впровадження» в кримінальне право Російської імперії тих положень антропологічної та соціологічної шкіл (концепцій), що стосуються питань вини.

2.2. Основні підходи щодо розуміння вини в період становлення науки радянського кримінального права (1917 р.— поч. 30-х років ХХ ст.)

У цей період зароджується наука радянського кримінального права, що в загальному вигляді характеризується різними підходами щодо розуміння вини, починаючи від спроб довести непотрібність існування цього інституту в радянському кримінальному праві, закінчуючи визначенням вини, що властиво для психологічної теорії вини.

М. Полянський писав, що «поняття винності неподільно належить сучасній правосвідомості, із якої його не вилучать ніякі наукові доктрини і побудови». «Покарання має бути справедливим, і справедливе воно лише остільки, оскільки воно застосовується до кожного в межах його вини... Із запереченням поняття вини покарання втрачає і невід'ємний від нього свій вираз момент осуду... Проте в цьому моменті і полягає виховне значення покарання» [54, с. 45–46].

Деякі автори в 20-х роках виходили з найбільш радикальних позицій соціологічної школи. Вони взагалі заперечували значення вини як суб'єктивної підстави кримінальної відповідальності. Це стосується, наприклад, авторів проекту Загальної частини Кримінального кодексу, що опрацьовувався загальноконсультативним відділом НКЮ в кінці 1920 р.— на поч. 1921 р. Тут умислу і необережності надавалось лише «деяке значення ознак, які свідчать про характер особистості» [55, с. 77].

Однак такого роду підходи не були характерними для більшості послідовників соціологічного напрямку. Як відомо, ще до 1917 р. російські вчені на Міжнародному з'їзді криміналістів, що відбувся в 1910 р., зуміли довести суперечливу сутність цього напрямку. Значна частина російських криміналістів приєдналася до так званої «лівої течії» соціологічного напрямку, яка хоча і поділяла деякі ідеї соціологів, але ставилась негативно до теорії «небезпечного стану». У виступах таких лівих соціологів, що мали місце в перші роки після Жовтневої революції (перевороту), вина визнавалась підставою кримінальної відповідальності, однак розумілась не як психічне ставлення до скоєного злочину, а як сукупність закладених у злочині психічних факторів, що породжують його негативний правовий та соціальний осуд.

Не можна також обминути концепцію вини, яка викладена М. Козловським в 1918 р. Він писав: «Наш погляд на злочинця виключає наявність у нього... просто «волі». Для нас, детерміністів, у цьому питанні аксіомою є положення про те, що злочинець – продукт соціальної дійсності і що всі його дії, всі його збудники від нього і від нашої «волі» не залежать» [56, с. 27]. Ця позиція механістичного детермінізму привела автора до заперечення можливості виправлення як цілі покарання.

У зв'язку з розробкою проблеми вини в роки формування науки радянського кримінального права на особливу увагу заслуговують положення «Керівних засад з кримінального права РРФСР» (1919 р.) (в подальшому – Керівні засади). Відомо, що вони, хоча і не вживали самостійного терміна «вина», однак надавали суттєве значення з'ясуванню суб'єктивного ставлення особи до вчиненого нею діяння! В ст. 12 Керівних засад було зазначено, що на визначення розміру покарання впливає в першу чергу мета злочинної діяльності й усвідомлення суспільної небезпеки, її характеру: «а) чи скоєно злочин... з метою відновлення, збереження або набуття будь-яких переваг, пов'язаних з правом власності,... б) чи вчинено діяння в інтересах відновлення влади пригноблюючого класу, або в інтересах особистих особи, що вчинює діяння;... в) чи вчинено діяння з усвідомленням спричиненої шкоди або з... несвідомості; г) чи з'ясовано у особи, яка вчинює діяння, заздалегідь обміркований намір, жорстокість...»

Отже, текст наведеної статті дозволяє піддати сумніву висловлювану в літературі думку про те, що Керівні засади «відкинули взагалі вину як вираз форми кримінальної відповідальності, як вираз певного суспільного відношення» [57, с. 167–168]. Мабуть, точніше говорити про непослідовність авторів Керівних засад в питанні про вину [58, с. 81], коли, відмовившись від терміна «вина», вони, проте, поставили зміст психічного ставлення злочинця до вчиненого ним діяння у прямий зв'язок з індивідуалізацією кримінальної відповідальності [59, с. 131–132; 60, с. 61].

Деякі автори зазначали, що в Керівних засадах «відобразилась теорія небезпечного стану, що є характерною для найгостріших періодів громадянської війни» [61, с. 25]. Це, в принципі, підтверджується тим, що в статті про замах караність пов'язувалась з небезпечністю особи, що скоїла замах [23, с. 29].

Новим поштовхом до дискусії про вину стало прийняття КК РРФСР в 1922 р., який, з одного боку, виключав будь-яку згадку про «вину»; «винність», а з іншого – дав у ст. 11 формулювання умислу і необережності, а суб'єктивне ставлення особи до вчиненого діяння мало враховуватись за умови індивідуалізації відповідальності і призначення покарання [62, с. 19].

Сам факт виключення терміна «вина» із тексту кодексу по-різному оцінювався в літературі того періоду. Одні автори вбачали в цьому прояв впливу соціологічного напрямку [63, с. 33–40; 64, с. 4], інші – розглядали це як принциповий відхід від старого кримінального права. Так, М. Чельцов-Бебутов, вважаючи правильною відмову законодавця від принципу «моральної вини», писав: «Тут якраз дуже важливо було звільнитись від гіпнозу старих формул. Занадто ідея вини «споріднилась» за віки свого існування з ідеєю вільної волі, з одного боку, і з ідеєю справедливої відплати – з іншого» [65, с. 96]. На цій підставі автор вважав, що наступним кроком законодавця має бути відмова від понять умислу і необережності, які, на його думку, «майже не потрібні практично і зараз» [65, с. 92]. Однак і сам М. Чельцов-Бебутов вважав свою позицію спірною, оскільки саме тут навів перелік авторів, які і тоді вважали, що підставою кримінальної відповідальності має бути вина: М. Полянський, М. Ісаєв, М. Гернет, А. Піонковський, А. Трайнін, Е. Немировський, В. Трахтеров, Е. Пашуканіс, М. Скрипник. Наприклад, М. Ісаєв зазначав, що поняття вини «відомо Кодексу 1922 року, оскільки він відрізняє умисел від необережності, протиставляючи їх казусу, відрізняє покарання від заходів соціального захисту» [66, с. 21].

Даючи оцінку теоретичних дискусій перших років Радянської влади з питань вини і з підстав відповідальності, А. Герцензон писав: «Деякі радянські криміналісти, сумлінно помиляючись у пошуках специфіки радянського права, бачили її у відмові від принципу вини як підстави відповідальності, у відмові від покарання і в підміні його заходами соціального захисту» [67, с. 78]. Недосконалістю радянської теорії кримінального права розглядуваного періоду пояснює цю дискусію І. Ной. Він зазначав, що наукова розробка основних положень радянського кримінального права лише почалася [68, с. 9].

Заперечення вини, поряд зі сприйняттям понять умислу та необережності, знайшло своє відображення не лише в

законодавстві, але і в теоретичних роботах 20-х років. Так, професор А. Трайнін розглядав вину і винність не як «психічні категорії», а як «кримінально-правові поняття з умовно-юридичним змістом» [69, с. 16]. «Вина в її дійсному кримінально-правовому значенні є лише родове поняття умислу та необережності. Будь-який рід існує лише в своїх видах. У природі немає людини «взагалі», а є лише Іван і Марія. Немає в житті і вини взагалі, реально існують лише її види – умисел та необережність. І оскільки вина і покарання впродовж багатьох десятиліть поєднуються з уявленням про моральну відповідальність, видається послідовним і доцільним в інтересах точності наукової термінології говорити в подальшому не про «вину», а конкретно про умисел та необережність» [70, с. 260].

• Заперечення загального поняття вини, але визнання умислу і необережності необхідною умовою кримінальної відповідальності було характерним для робіт багатьох криміналістів того періоду.

Так, професор М. Гродзинський писав: «Радянський КК, зберігаючи поняття умислу і необережності, зовсім не зберігає тим самим поняття вини і не порушує свого принципового положення, відповідно до якого суд і закон враховує не вину, а лише соціальну небезпечність діяння і особу, яка його вчинила» [71, с. 585].

Цікаво, однак, зазначити, що противник застосування західної термінології до категорій радянського права Е. Пашуканіс, вважаючи ненауковим юридичне поняття вини, «оскільки воно прямим шляхом веде до протиріч індетермінізму» [72, с. 121], змушений був все ж визнати об'єктивну необхідність цього інституту в радянському кримінальному праві [72, с. 121]. Він вважав, що від таких кримінально-правових понять, як вина, відповідальність, злочин, покарання та інші, можна, враховуючи відповідні теоретичні положення кримінального права, буде відмовитись лише тоді, «коли почнеться відмирання юридичної надбудови взагалі» [72, с. 121–122]. Інший марксистський вчений П. Стучка вважав, що Кримінальний кодекс має бути без загальної частини, у зв'язку з тим, що «загальна частина іде до нас від буржуазного кримінального права. В. Ленін стояв за конкретність (хабарництво, спекуляція і т.д.) в декретах і нетерпимо ставився до загальних статей і загальних місць» [73, с. 55–56].

В. Смирнов і М. Шаргородський вважають, що позиції, на яких стояла більшість криміналістів тих років, «базува-

лись на аналізі чинного кримінального законодавства, а розробка ними окремих питань кримінального права (в згаданих вище підручниках) мала характер наукового коментарю цього законодавства з позицій соціологічної школи, для чого були деякі підстави» [74, с. 490].

Не погоджуючись з такими дещо однобічними поясненнями зазначених явищ, Т. Сергєєва справедливо зазначає: «Із наведеної цитати можна зробити висновок, що, так би мовити, «недоліки» радянського кримінального законодавства заважали деяким криміналістам стати на правильний теоретичний шлях. В дійсності ці криміналісти в своїх теоретичних «висловлюваннях» не лише самі були на неправильному шляху, але і всіляко намагалися змінити відповідно радянські закони» [75, с. 49].

У період підготовки і прийняття Основних начал кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік (1924 р.) йшли дискусії про те, що має бути підставою побудови нових кодексів – вина або небезпечний стан особистості. Навіть ті автори, які визнавали наявність вини в радянському кримінальному праві, вважали, що загальною тенденцією розвитку радянського кримінального права є заміна «вини» як підстави кримінально-правового примусу «небезпечним станом» і цілковите відмирання «покарання» і заміна його заходами соціального захисту як вже єдиної форми кримінально-правового примусу [63, с. 52].

• Як зазначалось раніше, вперше поняття вини як психічного ставлення осудної особи до вчиненого нею злочинного діяння у формі умислу або необережності було дано А. Піонтковським в його підручнику із Загальної частини кримінального права (1924 р.) [26, с. 131].

Але на першому Всеросійському з'їзді марксистів-державників, що відбувся в 1930 р., зазначено, що в кримінально-правовій науці мав місце сильний вплив соціологічної школи й інших буржуазних концепцій [76, с. 146–147].

Однак треба зазначити, що спроби ліквідувати принцип вини в радянському кримінальному праві успіху не мали. Оскільки, як зауважував П. Дагель, «...цей принцип впливає з об'єктивних особливостей кримінально-правового методу регулювання: кримінальна відповідальність може відігравати свою попереджувальну і виховну роль лише тоді, коли покарання застосовується лише до осіб, винних у вчиненні злочинів. Заходи кримінальної відповідальності, що застосовуються до невинних, є не лише несправед-

ливими, але і недоцільними, оскільки цілі кримінальної відповідальності в цьому випадку є недосяжними» [77, с. 93].

Розглядаючи цей період, не можна обійти спроби проаналізувати окремі форми вини, мотив та мету з позицій вчення І. Павлова про умовні рефлекси. Так, Г. Волков намагався розглядати окремі проблеми кримінального права з точки зору досягнень психологічної та фізіологічної наук [78, 134 с.]. Необхідно, однак, підкреслити, що надмірне захоплення фізіологічними концепціями зумовило те, що вчинення злочину умисно або з необережності Г. Волков пояснював лише зовнішніми подразниками, применшуючи значення людського розуму.

З початку 30-х років термін «вина» з'являється і в законодавстві, і на сторінках видань. Так, М. Криленко писав: «... Караючи, ми завжди будемо виходити з того, наскільки ця людина «винна», тобто наскільки в межах, які від неї залежні, вона свідомо і навмисно або з необережності, або шляхом злочинної самовпевненості порушує встановлені... владою заборони. Невинного ми не караємо – такий принцип радянської кримінальної політики» [79, с. 23].

Отож, цей період розвитку вчення про вину в науці радянського кримінального права (1917 р.– поч. 30-х років ХХ ст.) характеризується такими основними тенденціями: 1) домінуючим був соціологічний підхід щодо розуміння вини; 2) деякі вчені, формулюючи власне розуміння вини, стояли на позиціях механістичного детермінізму; 3) окремі вчені заперечували загальне поняття вини в кримінальному праві, допускаючи при цьому існування умислу та не обережності; 4) в роботах окремих вчених з'являється визначення вини, що характерне для психологічної теорії.

2.3. Розвиток вчення про вину

в науці радянського кримінального права
з середини 30-х до кінця 50-х років ХХ ст.

Цей період у загальному вигляді характеризується подальшим розвитком психологічної теорії вини; зароджуються і розвиваються погляди, що характерні для оціночної теорії.

У середині 30-х років проблеми вини продовжують розроблятися радянськими правознавцями. В 1935 р. з'являється стаття А. Естріна [80, с. 108–125], де автор не заперечує

чує наявність вини в радянському кримінальному праві, однак припускає можливість об'єктивного інкримінування і вносить у поняття вини оціночний момент.

Г. Волков у своїх статтях виходив з того, що кримінальна відповідальність можлива лише в тих випадках, коли суспільно небезпечне діяння вчинено умисно або з необережності, а умисел і необережність є формами зв'язку психіки особи з її вчинками. При цьому Г. Волков розглядав умисел і необережність як форми вини та виступав проти об'єктивного інкримінування [81, с. 19–20]. Оцінюючи проблему злочинної поведінки, він зазначав, що злочинами є ті суспільно небезпечні діяння, які вчинені умисно або з необережності [82, с. 59].

У липні 1938 р. в Москві відбулась Перша Всесоюзна нарада з питань науки радянського права і держави. А. Вишинський в доповіді звертав увагу на те, що «у нас зовсім не розроблені основні проблеми нашого кримінального права, наприклад, питання про вину і відповідальність. Не розроблені умисел, необережність і осудність». Нарада схвалила тези доповіді А. Вишинського і звернула увагу на необхідність теоретичної розробки вищезазначених проблем як одного з першочергових завдань.

3 27 січня по 3 лютого 1939 р. проходила Перша наукова сесія Всесоюзного інституту юридичних наук. На цій сесії поряд з іншими питаннями правової науки обговорювались також і питання вини. І. Голяков підкреслив, що особлива увага в науці кримінального права має надаватися питанню вини. У доповіді піддавались різкій критиці позиції тих авторів, які стверджували, що радянському кримінальному праву не потрібне поняття вини, яке начебто науково пов'язано з індетермінізмом, і що немає, мовляв, принципової різниці між заходами впливу стосовно осудних і неосудних. І. Голяков піддає критиці пропозиції окремих вчених-юристів і практиків відмовитись від форм вини, умислу і необережності та будувати підстави кримінальної політики на об'єктивному інкримінуванні. «Вина, – підкреслював І. Голяков, – є для соціалістичного кримінального права вирішальним моментом при вирішенні питань кримінальної відповідальності.

Суб'єктивна сторона є тим елементом в складі злочину, на який радянське кримінальне право звертає головну увагу. Без вини, без винності в одній з її форм, встановлених в законі, не може бути і відповідальності» [83, с. 26–27].

А. Герцензон у доповіді «Основні принципи і положення проекту КК СРСР» на секції кримінального права підкреслив, що «наше завдання – так сформулювати питання про вину, щоб уникнути безпідставного притягнення до кримінальної відповідальності при відсутності вини взагалі або при наявності вини необережної, коли закон вимагає вини умисної» [83, с. 50].

Починаючи з 1938 р., питання про вину детально висвітлюються в навчальній літературі. У підручнику із «Загальної частини кримінального права», що був підготовлений авторським колективом ВІЮН, вина визначалась як «психічне ставлення особи до скоєного нею злочину у формі умислу або необережності. Це і є суб'єктивна сторона злочину.» «Відсутність психічного зв'язку між суб'єктом і злочином означає відсутність у діях особи складу злочину» [84, с. 276].

Дана дефініція була основою визначень поняття вини, які давались у підручниках до 1959 р. [85, с. 187–188; 86, с. 139; 87, с. 334; 88, с. 216; 89, с. 157]. Це визначення в принципі поділялось більшістю радянських криміналістів і у 80-х роках ХХ ст. Однак у підручнику 1938 р. мав місце один методичний прорахунок. Соціальна сутність інституту вини розглядалась у розділі «Суб'єкт злочину», а поняття вини давалось у розділі «Суб'єктивна сторона злочину», в параграфі «Форми винності». Розділ «Суб'єкт злочину» був написаний В. Меньшагінім, а автором розділу «Суб'єктивна сторона злочину» був А. Піонтковський. Відсутність єдиного авторського підходу до проблеми створювала враження штучного розриву поняття вини, оскільки соціальна сутність, призначення цього інституту в радянському кримінальному праві розглядалися в розділі про суб'єкт злочину, а поняття і форми вини викладалися в розділі про суб'єктивну сторону злочину [55, с. 87–88].

У цей період починають з'являтися роботи, що присвячені поняттю вини, її формам та ступеню [90, с. 101–109; 91, с. 5–9; 92, с. 58–78; 93, с. 26–27; 94, с. 19–23; 95, с. 15–19]. Головна увага в них приділяється визнанню вини родовим поняттям умислу і необережності.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни, в другій половині 40-х років, радянські криміналісти знову звертаються до проблем вини.

У 1946 р. Т. Сергєєва захищає кандидатську дисертацію з проблем необережної вини [96, с. 64–66]. Автор обґрун-

тувала положення про те, що при вирішенні питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності за злочин, вчинений з необережності, необхідно поряд з об'єктивним критерієм керуватися також суб'єктивним, з'ясовуючи, «чи могла особа в конкретній ситуації передбачити можливість настання суспільно небезпечних наслідків» [97, с. 18–27]. Це положення Т. Сергєєвої було в подальшому підтримано більшістю криміналістів і отримало відображення в ст. 9 Основ кримінального законодавства Союзу РСР і Союзних республік (1958 р.).

У цей час у публікаціях радянських криміналістів досліджуються питання, які стосуються непрямого умислу та злочинної самовпевненості. Так, у роботі М. Ісаєва було показано практичне значення встановлення непрямого умислу [98, с. 55–56]. Проблемі непрямого умислу присвячена стаття В. Ліфшица, в якій автор пропонує закріпити на законодавчому рівні єдине поняття умислу [99, с. 43]. Ця точка зору не знайшла підтримки у більшості радянських криміналістів.

До поглядів В. Ліфшица про те, що злочин, який вчинений з непрямым умислом, є більш небезпечним, ніж злочин, вчинений з прямим, приєднався лише Б. Утєвський [29, с. 243–263].

Вину та її форми досліджують у своїх роботах також В. Владимиров [100, с. 3–17], А. Нікіфоров [101, с. 3–5], В. Кириченко [102, 96 с.].

—Майже всі радянські криміналісти з кінця 30-х років до 1950 р. розглядали вину як психічне ставлення особи у формі умислу або необережності до вчиненого нею діяння.

• Але такі вчені, як А. Герцензон, М. Дурманов і В. Макашвілі, вносили в поняття вини оціночний момент, осуд суспільством психічного ставлення особи до скоєного нею суспільно небезпечного проступку.

Ця зовнішня схожість психологічного розуміння вини з так званим оціночним визначенням вини, якого дотримувалась більшість представників класичної школи «західного» кримінального права, було, як зазначають В. Смирнов і М. Шаргородський, «одним з елементів гострої і довгої дискусії, що проходила в післявоєнні роки і привернула до себе увагу широкого кола... громадськості» [103, с. 533].

Приводом до дискусії послужило те, що були видані книги Б. Утєвського «Вина в радянському кримінальному праві» (1950 р.), Т. Сергєєвої «Питання винності та вини

в практиці Верховного Суду СРСР з кримінальних справ» (1950 р.); друге видання монографії член-кореспондента АН СРСР А. Трайніна «Склад злочину за радянським кримінальним правом» (1951 р.).

Витоки оціночної теорії в радянському кримінальному праві можна також пов'язати з роботами таких вчених, як А. Герцензон, М. Дурманов, Б. Маньковський та інші.

• Перша спроба внести оціночне розуміння вини в теорію радянського кримінального права була зроблена після закінчення Великої Вітчизняної війни. М. Дурманов у 1945 р. писав: «Винність є оціночною категорією, що немає нічого спільного з встановленням об'єктивного факту, чи є дана особа причиною чи, так би мовити, автором даного результату» [104, с. 52].

В 1946 р. А. Трайнін у монографічному дослідженні «Вчення про склад злочину» зазначав, що наука розглядає вини не лише як родові поняття психічного ставлення злочинця до злочинного наслідку (умислу або необережності), але і як підставу негативної оцінки [105, с. 68]. Дещо пізніше, 1948 р., у підручнику із Загальної частини кримінального права А. Герцензона з'явилось визначення вини, в якому чітко вказувалось на суспільну оцінку поведінки суб'єкта.

Вчений, зокрема, зазначав, що вина – юридична характеристика ставлення суб'єкта до своїх злочинних дій та їх наслідків і разом з тим суспільна оцінка злочинної поведінки [106, с. 329]. Піддаючи критиці дану позицію, М. Шаргородський посилається на те, що характеристика вини, що дається А. Герцензоном, є менш вдалою, ніж загальноприйняте визначення вини як психічного ставлення злочинця до діяння і його результату [107, с. 59].

Б. Маньковський у монографії «Проблема відповідальності в кримінальному праві», виданій 1949 р., заперечуючи традиційне поняття вини як психічного ставлення особи до скоєного нею діяння, обґрунтовував необхідність поєднання психологічного розуміння вини з її соціально-оціночним розумінням, що має для даної проблеми основне значення.

Б. Маньковський також послідовно доводить, що одного лише психічного ставлення особи до своїх дій і їх наслідків недостатньо для визнання винності підсудного. Вина має місце лише тоді, коли поведінка особи заслуговує осуду з точки зору закону [2, с. 115]. Оціночний момент, з точки зору закону, стосовно внутрішніх мотивів поведінки суб'єкта є однією з конструктивних ознак поняття вини.

Подібне розуміння вини було покладено Б. Утевським в основу його роботи «Вина в радянському кримінальному праві». Це розуміння вини, на думку вченого, давало можливість «встановлення і теоретичного обґрунтування положення про те, що поряд з вузьким розумінням вини як елементу складу злочину, тобто умислу або необережності, радянському кримінальному праву відоме більш широке розуміння вини – вини як підстави кримінальної відповідальності» [29, с. 59].

Своєрідний підхід до оціночного розуміння вини, який був запроваджений Б. Утевським, передбачав, що поняття вини як оціночну категорію можна охарактеризувати такими ознаками: «1) наявність сукупності суб'єктивних і об'єктивних обставин, що характеризують підсудного, вчинений ним злочин, наслідки, умови та мотиви скоєного злочину; 2) негативна суспільна (морально-політична) оцінка державою всіх обставин; 3) переконання суду, що дії підсудного на підставі цієї оцінки мають потягти за собою кримінальну, а не будь-яку іншу (адміністративну, дисциплінарну, цивільну) відповідальність підсудного».

На думку Б. Утевського, вина як підстава кримінальної відповідальності – це сукупність обставин, що заслуговують, за переконанням суду, негативної суспільної (морально-політичної) оцінки державою [29, с. 86].

Він, зокрема, зазначав, що оціночне розуміння вини в кримінальному праві належить до вини як до підстави кримінальної відповідальності. Вимоги до умислу або необережності як до психічного ставлення підсудного до своїх дій залишаються незмінними. Обставини, які доводять або спростовують умисел або необережність, встановлюються судом. Суд, даючи оцінку поведінці підсудного, зв'язаний об'єктивними факторами, не може вийти за їх межі, має взяти їх за основу, будувати свої судження тільки на підставі цих фактів. Тому оціночна діяльність суду при вирішенні питання про вину як про підставу кримінальної відповідальності обмежує суд чітко встановленими межами об'єктивної реальності, посилює гарантії підсудного, зміцнює законність.

✓ Слід зазначити, що на оціночній теорії вини ґрунтувалась також позиція Т. Сергєєвої, яка, зокрема, зазначала, що покарання за радянським кримінальним правом застосовується до особи лише за наявності реальних підстав, у тому числі обов'язково і необхідно – за суб'єктивної підстави.

Суд оцінює діяння, що вчинене підсудним, як і особу обвинуваченого, виходячи з вказівок радянського кримінального закону, керуючись своєю правосвідомістю, враховуючи всі обставини справи в їх сукупності. Об'єктом оцінки суду є факти об'єктивної дійсності, в тому числі і психічне ставлення обвинуваченого до скоєного ним суспільно небезпечного діяння [108, с. 102]. Ретельно розглядаючи всі фактичні обставини справи, суд оцінює їх відповідним чином. Доходячи в результаті цього розгляду і оцінки висновку, що як скоєне діяння, так і особа, що скоїла це діяння, заслуговують з точки зору інтересів держави засудження, докору, суд виносить рішення про винність даної особи і про ступінь винності. Вина є таке, що утворює осуд та докір держави і суспільства, психічне ставлення у формі умислу або необережності осудної особи, що досягла певного віку, до скоєного нею об'єктивно існуючого діяння, що залежить від даної людини і є суб'єктивною підставою вчинення злочину [108, с. 103].

• Отже, в оціночній теорії, в принципі, є дві точки зору щодо розуміння поняття вини: 1) виною є сукупність всіх суб'єктивних та об'єктивних обставин, які заслуговують, на переконання суду, негативної суспільної оцінки державою поведінки підсудного і вимагають кримінальної відповідальності (так зване широке розуміння вини); 2) вина є таке, що утворює осуд та докір держави і суспільства, психічне ставлення у формі умислу або необережності осудної особи, що досягла певного віку, до скоєного нею об'єктивно існуючого діяння, що залежить від даної людини і є суб'єктивною підставою вчинення злочину (так зване звужене розуміння вини).

• Вищезазначені позиції оціночної теорії піддавались різкій критиці з боку більшості радянських криміналістів.

В Інституті права Академії наук СРСР була проведена дискусія з приводу вини в радянському кримінальному праві. В основу дискусії було покладено критичний аналіз робіт Б. Маньковського [2] і Б. Утевського [29], що висвітлюють проблеми вини. В ході дискусії зверталась також увага на роботу Т. Сергєєвої [109, с. 70].

Б. Нікіфоров у ході дискусії позитивно поставився до спроби Б. Маньковського та Б. Утевського подолати формально-психологічне розуміння вини як суб'єктивної сторони злочину, шляхом включення в його зміст оціночного моменту. Б. Нікіфоров вважає правильним визначення поняття вини як загальної підстави кримінальної відповідальності.

Однак він вважає, що Б. Утевський і Т. Сергєєва, запропонувавши ці поняття, не пішли далі постановки питання, оскільки поняття вини, у цьому розумінні Б. Утевським, має невизначений зміст – не встановлено співвідношення поняття вини як підстави кримінальної відповідальності з іншими інститутами радянського кримінального права, такими, як суспільна небезпечність, відповідальність, склад злочину. В. Кириченко вважає, що поняття вини як загальної підстави кримінальної відповідальності у викладі Б. Утевського нечітке і невизначене [109, с. 70].

У питанні про усвідомлення суспільної небезпечності, зазначає В. Кириченко, має рацію Б. Маньковський, який вважає усвідомлення суспільної небезпечності елементом вини. Притягнення до відповідальності особи, що не усвідомлює суспільної небезпечності вчиненого, є відображенням об'єктивного інкримінування. Конструюючи поняття вини в радянському кримінальному праві, необхідно виходити саме з усвідомлення суспільної небезпечності, а не протиправності, як це робить Б. Утевський. Постановка питання про усвідомлення протиправності характерна для науки буржуазного кримінального права [109, с. 71].

На думку М. Шнейдера, розвинене Б. Утевським поняття вини як загальної підстави кримінальної відповідальності фактично підміняє в одних випадках поняття злочину, а в інших – поняття суспільної небезпечності; воно може лише дезорієнтувати судову практику. Помилковим є також твердження Б. Утевського з приводу того, що про вини у вузькому значенні можна говорити і у зв'язку з вчиненням правомірних дій, наприклад, у разі необхідної оборони [109, с. 71].

А. Піонтковський зазначав, що розвинена Б. Утевським концепція вини як загальної підстави кримінальної відповідальності практично непридатна для зміцнення соціалістичної законності, оскільки розгляд цієї концепції веде до висновку, що вона є ідеалістичною оціночною теорією вини, де змінено лише критерій оцінки. Концепція вини Б. Утевського знайшла відображення в роботі Т. Сергєєвої. Протиставлення Т. Сергєєвою винності та вини надумане. Такі установки не можуть допомогти судовій практиці. Нам не потрібно, зазначає далі А. Піонтковський, поняття вини як загальної підстави кримінальної відповідальності у зв'язку з міркуваннями політичного і методологічного порядку, і чим швидше ми відмовимось від такої непотрібної побудови, тим більше користі буде для судової практики [109, с. 71].

М. Строгович вважає, що слід визнати правильним включення в поняття вини оціночного моменту, як це роблять Б. Маньковський та Б. Утевський. М. Строгович погоджується з точкою зору Б. Маньковського з приводу того, що існує єдине поняття вини – вина як суб'єктивна сторона злочину. До того ж вина, на думку М. Строговича, може виступати в різних аспектах: «як одна із двох підстав кримінальної відповідальності і як елемент складу злочину». Точка зору Б. Утевського про два поняття вини є неправильною [109, с. 71].

У ході дискусії В. Камінська акцентує на значенні принципу вини як суб'єктивної підстави кримінальної відповідальності. Трактуювання Б. Утевським вини як загальної підстави кримінальної відповідальності, на думку В. Камінської, залишає суд без точних критеріїв у розгляді кримінальних справ; розчинення Б. Утевським вини як суб'єктивної сторони складу у допоміжних обставинах може негативно вплинути на законність [109, с. 72].

На думку В. Меньшагіна, про вину можна говорити лише як про суб'єктивну сторону злочину; вивчення судової практики і аналіз окремих складів злочинів (наприклад, диверсії, вбивства) підтверджують, що встановлювати поняття вини як загальної підстави кримінальної відповідальності, як це робив Б. Утевський, не можна. Така постановка питання може дезорієнтувати судову практику [109, с. 72].

В. Меньшагін вважає правильним включення в поняття вини оціночного моменту, в число ознак умислу – усвідомлення суспільної небезпечності; але необхідно поставити питання про усвідомлення ступеня і характеру суспільної небезпечності, що є визначальним моментом для встановленні винності.

Автор інформації про дискусію зазначає, що положення Б. Утевського про те, що для встановлення вини, крім умислу та необережності, необхідно враховувати низку об'єктивних і суб'єктивних обставин, є неправильним. Необхідно зауважити, що в роботах А. Вишинського не йдеться про два види вини; навпаки, А. Вишинський в деяких місцях говорить про відповідальність з урахуванням форм вини як суб'єктивної сторони злочину. Б. Утевський помилково викладає погляди А. Вишинського – про вину в кримінальному праві [109, с. 72].

Постановка Б. Утевським питання про ступені вини є його заслугою, але це питання має бути узгоджене з виною як суб'єктивною стороною злочину [109, с. 72].

М. Полянський вважає, що в кримінальному праві і кримінальному процесі має бути встановлено єдине поняття вини. Він погоджується з Б. Маньковським з приводу того, що умисел має охоплювати усвідомлення суспільної небезпечності і що в поняття вини має бути включено оціночний момент, зазначаючи при цьому, що в роботах Б. Маньковського та Б. Утевського дається правильна критика формально-психологічної теорії вини. Погоджуючись з сутністю визначення вини, що дається Б. Маньковським, він зазначає, що це визначення потребує редакційного уточнення. Поняття вини як загальної підстави кримінальної відповідальності, що розроблене Б. Утевським, не може ототожнюватись з підставами кримінальної відповідальності [109, с. 72].

А. Трайнін зазначає, що не можна ставити питання: чи є одне чи два поняття вини. Вина в радянському кримінальному праві має розглядатись у двох аспектах: як елемент складу злочину і як суб'єктивна підстава кримінальної відповідальності. Зовсім інше питання – питання про підсумкову оцінку всіх моментів справи, що постає перед судом при винесенні вироку. Скорочено суть цього питання визначена в п. 9 ст. 23 КПК РРФСР: «Вирок означає рішення, що виноситься судом в судовому засіданні з приводу винності або невинності обвинуваченого». Отож, відповідно до прямої вказівки закону, вирок вирішує питання про винність. Теорія кримінального права зобов'язана враховувати цю вказівку закону, коли йдеться про підсумкову оцінку. А. Трайнін не погоджується з визначенням вини як загальної підстави кримінальної відповідальності, що дається Б. Утевським, однак докір його в тому, що це визначення знищує законність, не має, на думку А. Трайніна, ніяких підстав [109, с. 73].

У ході дискусії була висловлена думка про те, що на хибній концепції Б. Утевського побудована робота Т. Сергєєвої [108]. Два поняття вини Т. Сергєєвої: вина та винність – те саме, про що говориться в монографії Б. Утевського: вина як суб'єктивна сторона складу злочину і вина як загальна підстава кримінальної відповідальності. Поняття винності у Т. Сергєєвої, як і у Б. Утевського, охоплює все те, що розуміється під злочином, що фактично веде до ліквідації поняття вини та до свавілля. У ході дискусії було зазначено, що робота Т. Сергєєвої не допоможе практиці, а може лише дезорієнтувати останню [109, с. 75].

Негативне ставлення щодо розуміння поняття вини Б. Утевським траплялось також у рецензіях на його роботу «Вина в радянському кримінальному праві». Зокрема, М. Меркушев зазначав, що будь-якого поняття вини, більш широкого, ніж вина у формі умислу або необережності, немає і бути не може. Більш широке розуміння вини є штучно вигадана конструкція автора, утворена на основі звуження понять умислу та необережності [110, с. 75]. У рецензії показуються основні вади роботи і зазначається, що майже на всі питання, що пов'язані з поняттям вини, автор дає власні рішення, що відрізняються від рішень цих питань у радянському кримінальному законодавстві і в теорії радянського кримінального права. Однак ці рішення являють собою не щось нове, що з'явилося у зв'язку з рухом життя і теорії вперед, або спроби відродження несприйнятого або спроби знищення здорового й існуючого [110, с. 75].

Піддає критиці поняття вини, що дається Б. Утевським, і Б. Маньковський, який зазначає, що охоплення більш широким поняттям вини більш вузького поняття вини як умислу та необережності з приєднанням об'єктивних обставин діяння приводить автора цієї теорії до того, що: по-перше, вина, що розуміється законом як родове поняття умисного або необережного ставлення до суспільно небезпечного діяння, відходить на другий план; по-друге, – до нігілістичного ставлення до складу злочину, оскільки його наявність не вирішує питання про винність; по-третє, ототожнюється об'єктивна та суб'єктивна сторони складу злочину, що входять в широке поняття вини; по-четверте, ототожнюється вина і кримінальна відповідальність. Таке розуміння вини призводить до теорії «небезпечного стану» і до ліквідації поняття вини. Отож, зазначає Б. Маньковський, концепція Б. Утевського повністю суперечить принципам радянського кримінального законодавства [111, с. 50].

Б. Маньковський зазначає, що хибну теорію про розчленування вини в радянському кримінальному праві Б. Утевського розвиває Т. Сергєєва, яка штучно розщеплює вину на: 1) загальну підставу кримінальної відповідальності, що має назву «винність»; 2) суб'єктивну підставу кримінальної відповідальності, що має назву «вина» [111, с. 50].

Б. Утевський і Т. Сергєєва в поняття вини як загальної підстави кримінальної відповідальності включають і вину як суб'єктивну сторону складу злочину, і склад злочину в

цілому, і сукупність всіх інших обставин у даній справі, що стосуються індивідуалізації покарання [111, с. 50].

Теорії вини Б. Утевського і Т. Сергєєвої по суті ведуть до ліквідації вини, суперечать принципам радянської законності [111, с. 51]. Розширене поняття вини або винності, що запропоноване Б. Утевським і Т. Сергєєвою, що охоплює в собі не лише суб'єктивні, але і об'єктивні обставини, по суті, веде до неокантіанських концепцій вини [111, с. 54].

Критиці піддавалась робота Б. Утевського «Вина в радянському кримінальному праві» також у рецензії на цю роботу М. Шнейдера, який зазначав, що хибна концепція «подвійної» вини незалежно від бажання автора веде до можливості об'єктивного інкримінування [112, с. 86]. Оцінка, на думку Б. Утевського, становить зміст вини, а психічне ставлення винного є лише передумовою оцінки, передумовою вини. Таке значення умислу та необережності, на думку М. Шнейдера, трапляється в оціночних теоріях вини [112, с. 87].

Також радянські вчені зазначали, що встановлення в діях підсудного складу злочину відповідно до оціночної теорії не є вирішенням питання про винність цієї особи. Отже, суд може не визнати особу винною і виправдати її за наявності складу злочину [16, с. 283].

А. Піонтковський зауважував, що концепція вини як оціночної категорії веде до обґрунтування цілковитого судового розсуду у вирішенні питання про вину особи, до зменшення ролі і значення конкретних складів злочинів. Не можна зводити вину до оціночного розсуду судді. Помилковою є підміна індивідуальної вини злочинця, що існує до того, як було винесено будь-яке рішення суду у справі, існуючої об'єктивно, поза свідомістю судді, негативним осудом судді суспільно небезпечної поведінки особи. Вчинити так означає опуститись на позиції ідеалістичного розуміння вини, винайденого реакційною неокантіанською філософією [16, с. 283].

Отже, можна дійти висновку, що в кінці 40-х – на поч. 50-х років радянські криміналісти поставили в порядок денний науки кримінального права питання про необхідність нового, не формально-психологічного розуміння вини. Для деяких радянських криміналістів стало очевидним, що вина не вичерпується психічним ставленням особи до своїх дій, але що до цього ставлення приєднується і негативна суспільна оцінка.

У процесі дискусії особлива думка була запропонована А. Вишинським. Він вважав, що питання про вину має вирішуватись не лише на підставі встановлення умислу або необережності, а й на підставі багатьох факторів, з урахуванням особистості обвинуваченого, конкретних умов і обстановки вчинення злочину. Для вирішення цього питання і разом з тим для визначення поняття вини він запропонував таку схему: «Вина – причинний зв'язок між особою, яка вчинила злочин, і об'єктом вчиненого злочину, яким є дія або бездіяльність, визнані згідно з законом суспільно небезпечними» [113, с. 10–26].

Елементи, які в сукупності становлять вину, це: 1. Умови – умисел або необережність. Ступінь умислу. Ступінь необережності: необережність буває різна – злочинна недбалість і злочинна самовпевненість тощо; 2. Мотиви вчинення злочину; 3. Особистість злочинця; 4. Обстановка вчинення злочину. Визначивши всі зазначені елементи, як вказував А. Вишинський, ми визначимо і вину, дамо відповідь на питання, що таке вина.

Однак А. Вишинський вважав, що запропоновані ним формулювання не є остаточним вирішенням проблеми вини, а, швидше, є матеріалом для побудови такого вирішення.

Більшість учасників дискусії, негативно ставлячись до трактування поняття вини, що давалось Б. Утевським, не підтримали також і позицію А. Вишинського [112, с. 81–89; 114, с. 8–22; 111, с. 45–54].

У зазначеній вище роботі Т. Сергєєвої вина розглядається як суб'єктивна сторона злочину (суб'єктивна підстава кримінальної відповідальності), а під винністю автор розуміє загальну підставу кримінальної відповідальності. Винність особи, на думку Т. Сергєєвої, має місце лише тоді, коли нею вчинено суспільно небезпечне, протиправне, аморальне діяння умисно або з необережності [108, с. 31]. Іншими словами, терміном «винність» автором по суті справи був замінений термін «склад злочину». Проте, А. Піонтковський звертав увагу в ході дискусій на те, що встановлення в діях обвинуваченого складу злочину і є вирішенням питання про винність [114, с. 9–10]. Під виною ж Т. Сергєєва розуміла таке, що викликає осуд радянського суспільства, психічне ставлення у формі умислу або необережності осудної особи, що досягла певного віку, до скоєного нею об'єктивно суспільно небезпечного діяння, що залежить від даної людини і є суб'єктивною причиною скоєння злочину [108, с. 111–112].

А. Піонтковський підкреслював, що вина не є виключно психологічним поняттям, а є також соціально-політичною категорією, оскільки вона – частина суб'єктивної сторони діянь, що розцінюються державою як суспільно небезпечні. Однак вина певної особи у вчиненні злочину реальна й існує незалежно від того, чи пізнали її судові органи чи ні [114, с. 9–10].

Висновки дискусії про вину були підведені в лютневому номері журналу «Радянська держава і право» за 1955р. [115, с. 6–7]. «Вина, – зазначалось в цій статті, – є психічне ставлення особи до скоєного нею суспільно небезпечного діяння у формі умислу або необережності, що засуджується радянським кримінальним законом ... Вина є родове поняття, що охоплює дві її форми – умисел і необережність. Вина відображає певне психічне ставлення особи до скоєного нею суспільно небезпечного діяння. Без цього психічного моменту немає вини. Вина є поняття соціально-політичне. Радянське кримінальне право визнає умисел і необережність формами вини лише тоді, коли вони відображені в таких діяннях, які спрямовані проти радянського устрою або порушують... правопорядок. Умисел і необережність, що проявляються в діях, що не є суспільно небезпечними для радянського ладу або... правопорядку, не містить в собі ознак вини» [115, с. 6].

Ще в цій статті зазначалось, що радянські криміналісти ще не створили щодо проблем вини фундаментальних наукових досліджень, і зверталась увага на розробку таких питань, як значення мети і мотиву злочину; обставини, що впливають на формування умислу, ступінь вини тощо [115, с. 6–7].

У зв'язку з важливістю даного питання для подальшого зміцнення законності партійна преса також вважала за необхідне виступити проти оціночного розуміння вини. Журнал «Коммунист» підкреслював, що поняття вини як «загальної підстави кримінальної відповідальності», висунуте Б. Утевським, «об'єктивно ослаблює, підриває значення складу злочину як єдиної підстави кримінальної відповідальності, в результаті чого... угляд суду ставиться над кримінальним законом» [116, с. 57].

Починаючи з середини і до кінця 50-х років, продовжують з'являтися роботи, в яких висвітлюються окремі аспекти проблеми вини [117, с. 58–65]. Ряд цікавих положень відносно розмежування окремих форм вини, мотиву, мети

злочину містився в монографіях М. Дурманова, Н. Кузнецової [118, 112 с.; 119, 219 с.]. У 1957 р. виходить третє видання монографії А. Трайніна [120, 363 с.], де автор відмовляється від положень, що містились у попередніх виданнях цієї роботи. У 1958 р. виходить монографія В. Макашвілі [121, 211 с.], що є першим комплексним теоретичним дослідженням проблем необережної вини в радянській кримінально-правовій літературі.

Роботи радянських вчених, присвячені проблемам вини і її окремим формам, відіграли важливу роль у створенні нового радянського кримінального законодавства. Зокрема, у формулюваннях статей 3, 8 і 9 Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1958 р. знайшли відображення підсумки колективної думки радянських криміналістів.

Отож, цей період розвитку вчення про вини в науці радянського кримінального права (середина 30-х – кінець 50-х років ХХ ст.) характеризується такими основними тенденціями: 1) одержує подальший розвиток розуміння вини в межах психологічної теорії; 2) з'являються роботи, в яких вина розглядається з позицій оціночної теорії; 3) в поглядах окремих вчених спостерігається поєднання соціально-оціночного з психологічним розумінням вини; 4) в межах дискусії, що відбулася з проблем вини в 50-х роках ХХ ст., переважна більшість радянських вчених залишилась на позиціях психологічної теорії вини.

Домінуючою в межах цього періоду була психологічна теорія вини.

2.4. Дослідження проблем вини в роботах радянських криміналістів з поч. 60-х — до поч. 90-х років ХХ ст.

У зв'язку з тим, що в цей період (поч. 60-х – поч. 90-х років ХХ ст.) домінуючою була психологічна теорія вини, подальший розвиток вчення про вини в основному відбувався в межах цієї теорії; але при цьому окремі питання щодо вини вирішувалися по-різному. Це певною мірою сприяло поглибленню дослідження окремих проблем вини і її наукової розробки в цілому. Тому в межах даного розділу будуть досліджуватись основні проблеми вини в науці радянського кримінального права, які висвітлювались у роботах відомих вчених цього періоду.

У зв'язку з прийняттям Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік (далі – Основ), кримінальних кодексів союзних республік, проблеми вини піддаються подальшому дослідженню. У всіх підручниках і навчальних посібниках, що видані після 1960 р., психологічний зміст вини розглядається в діалектичній єдності з її соціально-правовим змістом» [122, с. 137; 123, с. 163–166].

У 60-х роках проблемам вини присвячуються дві докторські дисертації (П. Дагеля і І. Філановського), де на підставі поглибленого аналізу чинного на той час законодавства і узагальнення судової практики комплексно розглядаються майже всі аспекти інституту вини. На основі дисертацій П. Дагеля і І. Філановського друкуються монографічні дослідження [124, 187 с.; 125, 173 с.].

Багато уваги вченню про вину приділяють, як і раніше, у своїх роботах А. Піонтковський, Я. Брайнін, В. Кудрявцев, Т. Церетелі та інші автори [3, с. 301–450; 16, 516 с.; 126, с. 227–244; 127, с. 185–194; 128, с. 128–144; 129, с. 404–459].

Треба зазначити, що на початку 60-х років знов розгорнулася дискусія про підстави кримінальної відповідальності в радянському кримінальному праві. Виникнення цієї дискусії пов'язано з виходом статті Б. Утевського [130, с. 63–72]. В ній автор зазначає, що не можна розглядати підстави кримінальної відповідальності за радянським кримінальним правом як незмінні і сталі поняття. На різних етапах розвитку радянської держави підстави кримінальної відповідальності піддаються змінам [130, с. 70].

Далі Б. Утевський вказує, що не можна, не беручи за основу ст. 3 Основ (ст. 3 Кримінального кодексу РРФСР), вирішувати питання про підстави кримінальної відповідальності. Сама назва статті: «Підстави кримінальної відповідальності» та її текст: «Кримінальній відповідальності і покаранню підлягає...» свідчать про те, що завданням цієї статті є визначення підстав кримінальної відповідальності. При цьому, зазначає автор, ще має місце наукова дискусія з приводу того, що саме ст. 3 передбачає підставою кримінальної відповідальності. Існують різні точки зору. Одні криміналісти вважають, що ст. 3 визнає підставою кримінальної відповідальності вину, інші – вчинення злочину, треті – винне вчинення злочину [131, с. 151–160]. Очевидно лише те, що ст. 3 підставою кримінальної відповідальності визначає не лише склад злочину. Це впливає із змісту ст. 3 Основ [130, с. 71].

Отже, на думку Б. Утевського, процес встановлення підстав кримінальної відповідальності вступив у нову фазу. За його переконанням, на підставі нового кримінального законодавства радянські криміналісти найближчим часом дійдуть єдиного висновку з цього питання і не повернуться до погляду на склад злочину як на єдину підставу кримінальної відповідальності [130, с. 71].

Положення вищезазначеної статті Б. Утевського піддавалися критиці з боку радянських криміналістів. Так, М. Алексєєв, В. Смирнов, М. Шаргородський зазначають, що ст. 3 Основ, визначаючи підстави кримінальної відповідальності, передбачає, що винне вчинення саме злочину є підставою відповідальності, а не будь-що інше і вказівка ст. 3 Основ на винність означає лише фіксування того, що особа вчинила діяння умисно або з необережності, і звертається увага на необхідність довести, що саме вона є суб'єктом суспільно небезпечного діяння, передбаченого кримінальним законом [132, с. 84].

Вирішення питання про підстави кримінальної відповідальності не може бути здійснено без врахування відповідних вказівок, що містяться в кримінально-процесуальному законодавстві. Так, визначаючи обставини, що підлягають встановленню у кримінальній справі, ст. 68 КПК РРФСР 1960 р. в предметі доказування, зокрема, розрізняє: 1) подію злочину (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину); 2) винність обвинуваченого у вчиненні злочину і мотиви злочину.

Отже, винність розглядається як одна із сторін предмета доказування, що стосується встановлення психічного ставлення до діяння і не вичерпує увесь склад злочину [132, с. 84].

Поняття «вини» (винності) повинно мати єдиний зміст – в цьому одна з найважливіших гарантій дотримання законності. Вина (винність), в розумінні Б. Утевського, Т. Сергєвої та деяких інших авторів, включає в себе також ознаки суспільно небезпечного діяння, що вказані в законі, і різні обставини вчинення того чи іншого злочину, що визначаються конкретними умовами його вчинення. Тому ці спроби тлумачити вину як «підставу відповідальності» в радянському кримінальному праві робить нечіткою характеристику суб'єктивних ознак злочину [132, с. 85].

• У середині 60-х років виник також спір про вину потерпілого та її вплив на ступінь відповідальності суб'єкта зло-

чину [133, с. 16–17; 134, с. 131–137]. «Вина потерпілого в кримінальному праві,— пише Н. Кузнєцова,— завжди виступає обставиною, що пом'якшує відповідальність суб'єкта» [135, с. 83–84]. Це питання, безумовно, заслуговує на увагу і потребує подальшої поглибленої теоретичної розробки.

Після прийняття Основ, де не було визначено поняття вини, але був установлений принцип відповідальності особи лише за винно вчинений злочин, у кримінально-правовій літературі почали ретельно досліджуватися окремі форми вини. Крім зазначених вище робіт, з'являється велика кількість монографій і статей інших авторів, присвячених теоретичному дослідженню проблем умислу та необережності [136, с. 279–283; 137, с. 130–132; 138, с. 97–105; 139, с. 59–65; 140, 107 с.; 141, с. 75–82; 142, 131 с.].

Проблемам суб'єктивної сторони злочину присвячуються монографії К. Тихонова [143, 104 с.], Г. Злобіна і Б. Нікіфорова [144, 262 с.], П. Дагеля і Д. Котова [34, 243 с.], П. Дагеля і Р. Міхєєва [145, 167 с.].

У цей період комплексно і глибоко починає вирішуватися проблема необережної вини. В 1976 р. виходять дві книги, присвячені необережній формі вини.

Перша є тематичною збіркою статей (під науковою редакцією П. Дагеля), де розглядаються такі питання: необережна злочинність та її суспільна небезпечність в умовах НТР; природа необережної поведінки у світлі радянської психології; злочинна необережність у світлі кримінальної політики; спеціальна неосудність і суб'єктивний критерій необережності в радянському кримінальному праві та ін. У збірнику (вперше в радянській кримінально-правовій літературі) зроблена спроба комплексного дослідження питань необережної вини [146, 200 с.].

Друга книга М. Угрехелідзе – це монографічне дослідження проблеми необережної вини. В передмові до цієї монографії В. Макашвілі зазначає, що автор шукає ключ для вирішення питань, що чекають свого розгляду, «в концепціях сучасної психології, які визнають існування несвідомого або підсвідомої психіки» [142, с. 4]. Проблема необережної вини розглядається в неподільній єдності двох її сторін: правової та психологічної.

У 1977 р. вийшла монографія П. Дагеля. Тут досліджуються такі питання: суспільна небезпечність необережних злочинів, причини необережних злочинів, психологічний механізм необережного злочину, роль особистості у вчи-

ненні необережного злочину, попередження необережних злочинів, кримінальна відповідальність за необережні злочини. В монографії ставиться питання про необхідність законодавчого вдосконалення загального визначення злочинної необережності [147, с. 114]. Автор пропонує в законодавчому визначенні відобразити також загальні ознаки необережності, подібно до того, як визначення умислу охоплює загальні ознаки прямого і непрямого умислу.

Крім того, П. Дагель пропонує охопити поняттям злочинної необережності всі випадки так званого злочинного неуцтва, тобто ті випадки, коли людина, що самостійно здійснює діяльність, заподіює суспільно небезпечні наслідки, які вона за своїм неуцтвом не могла передбачити та попередити. Радянські криміналісти почали досліджувати проблеми афекту в кримінальному праві. В 1973 р. виходить монографія Г. Шавгулідзе [148, 214 с.].

Починають з'являтися роботи, присвячені проблемам історії розвитку інституту вини і вчення про вину в радянському кримінальному праві [77, с. 3–106; 149, с. 3–19].

Соціально-психологічна основа злочинної поведінки становить вину. Її сутність, зміст і форми впродовж багатьох років є предметом дискусій та обговорень у теоретичній літературі [1, с. 104]. У зв'язку з тим, що проблема вини – це проблема етико-правова, ціннісний підхід до цієї проблеми стає в радянській юридичній літературі традиційним.

Чи можна вважати, що питання про подолання оціночного розуміння вини, в цей період, у радянському кримінальному праві вирішено і втратило свою актуальність? На думку Ю. Демидова, у вині звичайно є властивість, що викликає негативну оцінку суду. Але це ставлення і ця оцінка не належать вині, а породжуються виною. Змішування властивостей вини та негативного ставлення до неї беззаперечно приведе до оціночного розуміння вини. С. Братусь вважає, що вина правопорушника – це «докірливий стан психіки» [150, с. 28–34]. Що ж суд має встановити в об'єктивній дійсності, щоб сказати «це і є вина»? Якщо «докірливість» є оцінкою суду, то від вини як об'єктивного явища, що пізнається судом, нічого не залишається [1, с. 109].

П. Дагель дає визначення вини в кримінальному праві як «негативного ставлення суб'єкта до охоронюваних кримінально-правових інтересів соціалістичного суспільства, що виражене у вчиненні ним суспільно небезпечного діяння» [124, с. 54]. Але Ю. Демидов говорить про те, що об'єктом

кримінально-правової охорони є цінності соціалістичного суспільства, які не зводяться до інтересів, хоча і охоплюють останні, якщо вони є цінністю суспільства. Це необхідно враховувати визначаючи вину. Крім того, вказівка на цінності соціалістичного суспільства необхідна ще і тому, що вина слугує обґрунтуванню негативної оцінки, осуду злочинця [1, с. 111].

Отже, вина є негативне ставлення особи до найбільш важливих цінностей соціалістичного суспільства, що має вираз у суспільно небезпечному діянні [1, с. 112].

Негативне ставлення винного до цінностей суспільства, що виражене у вчиненні злочину, – це не зміст, а сутність вини, що пізнається наукою [124, с. 50–56; 151, с. 68–74; 152, с. 238–243].

Сутність вини проявляється у визначеному змісті, що має свою форму. Змішування сутності вини з її змістом може призвести до помилок в теорії і здійснити негативний вплив на практику. К. Тихонов, вважаючи, що негативне ставлення до інтересів суспільства – це зміст вини, прийшов до того, що суд повинен «зробити обґрунтований фактичними обставинами конкретного випадку висновок про наявність негативного ставлення суб'єкта до інтересів соціалістичного суспільства, що втілилось у факті умисного або необережного вчинення суспільно небезпечного діяння» [124, с. 68–69].

Насправді, на думку Ю. Демидова, встановлення судом того, що особа вчинила передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння умисно або з необережності, і означає, що ця особа винна у вчиненні злочину. Негативне ставлення винного проявляється у вчиненому злочині. Тому ніякого окремого висновку про наявність негативного ставлення винного суд робити не може і не повинен.

Деякі автори зазначають, що зміст вини – це конкретні обставини вчинення злочину, де проявилось негативне ставлення винного до цінностей суспільства. Найбільш загальна вказівка на зміст вини є в ст. 3 Основ, що встановлює підстави кримінальної відповідальності. Відповідно до вищезазначеної статті винним у вчиненні злочину є той, хто умисно або з необережності вчинив передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння. Інші норми Загальної та Особливої частин кримінального законодавства вказують на більш конкретні елементи змісту вини. Можна вважати, що вина має прояв в особливостях зло-

чинної діяльності залежно від форми діяння, тяжкості наслідків, умислу або необережності, мотивів і мети вчинення злочину [1, с. 113].

О. Іоффе писав, що вина – це «не просто суб'єктивне ставлення до дійсності, а своєрідну єдність суб'єктивного і об'єктивного». А. Піонтковський дорікав О. Іоффе в тому, що «при такому розумінні вини вона ототожнюється з поняттям злочину» [16, с. 271].

Поняття злочину передбачає вину, оскільки вона має вираз у злочині. Але вина не може зводитись до будь-якого з елементів злочину, хоча б до умислу та необережності або до діяння, що взяте з його об'єктивної сторони. Вона рівно має вираз як в об'єктивній, так і в суб'єктивній стороні злочину. Вини немає як без умислу та необережності, так і без суспільно небезпечного діяння, передбаченого кримінальним законом [1, с. 114].

Суб'єктивна сторона злочину, як це давно зауважено, є відображенням у свідомості суб'єкта об'єктивних ознак вчиненого ним діяння і характеризує ставлення до них суб'єкта. Вона є «своєрідною «моделлю» об'єктивної сторони складу в психіці суб'єкта» [153, с. 171]. Відповідно до цього, під змістом вини розуміють «сукупність психічних елементів – свідомості, волі, емоцій, мотиву, мети – що утворюють це психічне ставлення» [124, с. 46]. Отже, під виною розуміють традиційно лише психічне ставлення, відірване від вчиненого діяння, відображення, відірване від відображуваного. Із злочину, з його взаємозв'язком об'єктивної і суб'єктивної сторони, береться суб'єктивна сторона і їй надається значення вини [1, с. 117].

Але, вважає Ю. Демидов, розуміння вини як суб'єктивної сторони злочину суперечить принаймні двом визнаним наукою кримінального права положенням. Перше – радянське кримінальне право надає «однаково важливе значення ознакам як об'єктивної, так і суб'єктивної сторони складу злочину. Переоцінка об'єктивної сторони складу злочину на шкоду суб'єктивним ознакам веде до так званого об'єктивного інкримінування; навпаки, переоцінка суб'єктивної сторони пов'язана з покладенням відповідальності не за суспільно небезпечне діяння, а за «небезпечні думки, голий умисел» або «небезпечний стан» [153, с. 46]. Друге – полягає в підтвердженні, що «помилково як ототожнювати злочин з виною, так і відривати вину від її об'єктивного вираження в суспільно небезпечному діянні, що є мірою ступе-

ня вини особи перед... державою» [16, с. 270]. Обидва ці положення методологічно беззаперечні. Тому вина не повинна пов'язуватись з переоцінкою об'єктивної або суб'єктивної сторони чи відриватись від її об'єктивного вираження в суспільно небезпечному діянні.

Зміст умислу та необережності не можна ототожнювати із змістом вини. Зміст вини необхідно бачити у вчиненні злочину конкретною особою, в єдності об'єктивних і суб'єктивних обставин, в яких проявилась вина – негативне ставлення особи до цінностей суспільства [1, с. 118].

У зв'язку з тим, що сутність вини пов'язана зі ставленням особи до цінностей суспільства, всі об'єктивні обставини, де відображено зміст вини, переломлюються у відображенні їх суб'єктивною стороною злочину [1, с. 118]. Отож, виникає питання про місце і роль суб'єктивної сторони у визначенні вини [1, с. 118].

Суб'єктивну сторону можна розглядати, абстрагуючись від особи, що вчинила злочин. Наприклад, природним є твердження, що крадіжка з суб'єктивної сторони характеризується прямим умислом та метою. Але, на думку Ю. Демидова, цього недостатньо для вини, що може бути встановлена лише при з'ясуванні своєрідності крадіжки, що вчинена певною людиною. Серед елементів змісту вини визначальними є елементи суб'єктивної сторони, взяті не абстрактно, а конкретно, що виражають ставлення даної особи до вчиненого, до тієї шкоди, яку вона завдала цінностям суспільства. Однакове в соціальному розумінні значення об'єктивних і суб'єктивних ознак злочину як проявів вини не виключає того, що об'єктивні і суб'єктивні ознаки опиняються в іншому співвідношенні, коли йдеться про структуру вини, тобто про її форму або про спосіб зв'язку її елементів [1, с. 119].

Вчинок, будучи єдністю об'єктивного і суб'єктивного, все ж спрямовується, регулюється суб'єктивним: свідомістю та волею людини, що і робить останню відповідальною за цей вчинок. Отже, суб'єктивна сторона – це у вчинку активне, регулююче начало. Тому, як зазначає Ю. Демидов, спірним є положення В. Кудрявцева про те, що «суб'єктивна сторона породжує, спрямовує і регулює об'єктивну сторону злочину» [154, с. 12–13]. В динаміці злочинного діяння сполучення і співвідношення його об'єктивних та суб'єктивних ознак перебувають у постійному русі, зміні в залежності від руху, зміни свідомості та волі, що регулюють вчинок [1, с. 119].

Суб'єктивна сторона виражає спосіб зв'язку елементів змісту вини, форму негативного ставлення винного до цінностей суспільства. Формами вини як способами зв'язку елементів змісту вини є умисне або необережне вчинення злочину [1, с. 119].

А. Піонтковський ототожнював вини з її формами, розуміючи під ними умисел та необережність, стверджуючи, що «вина є умисел або необережність особи, що знайшли вираз в діянні...» [16, с. 267]. Розглядав він і зміст вини. Але питання про сутність вини не ставив. Щоб вирішити, що саме має встановлювати суд для визнання особи винною у вчиненні злочину, в поняття вини потрібно «ввести саме ті ознаки цього явища, які є необхідними для вирішення цього практичного питання» [16, с. 267].

Відповідно до статей 8 і 9 Основ, форми вини – це умисне вчинення злочину і вчинення злочину з необережності. Вина при вчиненні умисного злочину полягає в тому, що особа усвідомлює, що існує посягання на суспільні та індивідуальні цінності. За необережного вчинення злочину винний міг і повинен був усвідомлювати, що ним вчинюється посягання на цінності суспільства, але не усвідомлював цього внаслідок легковажного і недостатньо передбачливого ставлення до цих цінностей. Такий зміст вини в її формах – підстава для негативної оцінки з боку держави і суспільства вчиненого діяння і осуд особи, що його вчинила [1, с. 121].

Вина може бути охарактеризована з якісної та кількісної сторін. Зміст вини утворює її якісну характеристику. З кількісної сторони її характеризує ступінь – вина може бути більшою або меншою. П. Дагель пише, що вираз «негативного ставлення до інтересів суспільства» не можна розуміти спрощено. «Ним охоплюється велика гама відтінків – від ворожого ставлення до радянського устрою, соціалістичного суспільства, до недостатньо уважного ставлення до суспільних інтересів» [124, с. 54]. Сутність негативного ставлення до цінностей суспільства є сутністю вини.

Поняття «ступінь вини» може застосовуватися для вивчення різних розумінь вини [1, с. 121].

Кількісна характеристика вини не може бути відірвана від її якості. Більший або менший ступінь вини є ступенем вини, а не будь-якої іншої якості [1, с. 121]. Розмірковуючи про ступінь вини, дослідник «не має права» вийти за межі того, що він розуміє під виною. З власних позицій послі-

довно вирішує питання про ступінь вини І. Філановський. «Якщо вина є психологічною категорією,— вважає він,— то і ступінь вини може бути теж лише психологічною категорією» [125, с. 166]. Обмежений власним розумінням вини як умислу та необережності, він шукає її ступінь в умислі та необережності. Тому, на його думку, «для визначення ступеня вини необхідно з'ясувати ступінь усвідомлення суспільної небезпечності діяння і ступінь передбачення суспільно небезпечних наслідків цього діяння» [125, с. 167]. Отже, на думку І. Філановського, ні тяжкість наслідків, ні інші обставини, що перебувають поза межами психологічних властивостей умислу та необережності, не впливають на ступінь вини.

У принципі, переконливо писав А. Піонтковський, «... ступінь вини особи... визначається перш за все ступенем суспільної небезпечності вчиненого нею умисно або з необережності злочинного діяння» [16, с. 334]. Він також вважав, що «ступінь вини... залежить від інших суб'єктивних обставин (наприклад, мотив злочину)» [16, с. 335]. Але тут А. Піонтковський відступає від свого розуміння вини як умислу та необережності, оскільки включає у вину мотив злочину. Він вводить у поняття вини й об'єктивні ознаки злочину, вважаючи, що «вина особи, що викрала значну суму... буде більшою, ніж вина особи, що вчинила розкрадання на відносно невелику суму» [16, с. 334].

П. Дагель вважає, що ступінь вини «багато в чому визначається особливостями психічного ставлення винного» [124, с. 59]. Крім того, на ступінь вини впливає «ступінь тяжких особистих або сімейних обставин: погроза, примус... неправомірні дії потерпілого» [124, с. 60]. Отже, ступінь вини визначається і такими обставинами, що, на його думку, перебувають поза межами умислу та необережності.

Отже, проблема ступеня вини не вирішується з позицій розуміння вини як умислу та необережності. Для вирішення цієї проблеми доводиться у разі необхідності виходити з того, що вина не зводиться до умислу та необережності, а охоплює й об'єктивні обставини злочину, де має вираз негативне ставлення винного до цінностей суспільства [1, с. 124].

Отож, робить висновок Ю. Демидов, негативне ставлення до цінностей суспільства має прояв у змісті вини, що виступає у формі умисного або необережного злочину. Вже в цьому, на його думку, проявляється різний ступінь вини. Визнавши це, зазначає далі Ю. Демидов, треба зробити

наступний крок, погоджуючись з тим, що ступінь вини проявляється в усьому змісті вини. Кожен елемент, що входить у зміст вини, впливає на її ступінь. Інакше кажучи, всі об'єктивні та суб'єктивні (що відносяться до суб'єкта) елементи злочину, де є вираз негативного ставлення особи до цінностей суспільства, впливають на ступінь вини [1, с. 124].

• У кінці 60-х – в 70-х роках виникає спір про так звану «змішану вину». Деякі автори поставили під сумнів цю кримінально-правову конструкцію. Інші висловлювались за практичну доцільність «змішаної форми вини», посилаючись на окремі статті закону, які передбачають, на їх думку, цю форму [155, с. 37–39; 156, с. 5–7; 157, с. 41; 158, с. 9–11].

Відповідно до ст. 3 Основ кримінального законодавства кожний конкретний злочин може бути вчинено умисно або з необережності.

Однак, як зазначає Г. Кригер, в теорії і судовій практиці певний час рекламувалась концепція про так звану «змішану» форму вини, що приводила на практиці, як правило, до визнання умисними діянь, що фактично вчинювались з необережності. Пленум Верховного Суду СРСР в постанові від 6 жовтня 1970 р. роз'яснив, що відповідно до статей 8 та 9 Основ злочини, що передбачені статтями 211, 211², 213, 252 КК РРФСР, мають розглядатись як вчинені з необережності, оскільки суб'єктивну сторону цих діянь визначає необережне ставлення особи до можливості настання суспільно небезпечних наслідків у разі порушення нею правил безпеки руху або експлуатації транспортних засобів.

• Незважаючи на те, що концепція про «змішану» форму вини була піддана критиці, та після прийняття Пленумом Верховного Суду СРСР постанови від 6 жовтня 1970 р., що відкинула цю концепцію, деякі автори продовжували її відстоювати [159, с. 4].

Як зазначає Г. Кригер, поняття окремих форм вини чітко сформовано в кримінальному законодавстві і користуватись ними необхідно, виходячи із значення, що вкладається законодавцем. Законодавець конструє форми вини, виходячи з певного психічного ставлення особи одночасно як до діяння, так і до наслідку. У разі умислу, наприклад, без передбачення шкідливих наслідків, їх тяжкості особі неможливо усвідомити характер суспільної небезпечності свого діяння. Вилучення із умислу одного з його елементів – передбачення шкідливих наслідків – означає залишення цього поняття без змісту [159, с. 4].

Якщо звернутись до автотранспортних злочинів, які, як правило, наводяться як класичний приклад «змішаної» форми вини, то аналіз їх суб'єктивної сторони показує неспроможність такого роду конструкції.

Загально визнано, в тому числі і прихильниками «змішаної» форми вини, що, вчиняючи автотранспортні злочини, особа ставиться до наслідків необережно. А це означає, якщо виходити із закону (ст. 9 КК РРФСР), що винний не передбачає суспільно небезпечних наслідків або, якщо і передбачає, то розраховує на їх відвернення [159, с. 4].

За такого ставлення до наслідків прихильники «змішаної» форми вини стверджують, що в цьому злочині може мати місце умисне щодо діяння – порушення правил безпеки руху. Але якщо говорити про умисел (ст. 8 КК РРФСР) у разі порушення правил безпеки руху, то необхідно, щоб особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер своїх дій (в кримінально-правовому значенні), передбачала шкідливі наслідки і бажала або свідомо припускала їх настання. Оскільки до наслідків у автотранспортних злочинах завжди має місце необережна форма вини, то особа не могла передбачати шкідливі наслідки, а якщо і передбачала їх, то не бажала і не припускала настання наслідків, оскільки розраховувала на їх запобігання [159, с. 4].

• На думку Г. Кригера, треба відмовитись від «змішування» форм вини при вчиненні автотранспортних злочинів і піти шляхом встановлення їх суб'єктивної сторони, як вимагає цього закон. Суб'єктивна сторона в даному випадку полягає в такому: особа порушує правила безпеки руху, як правило, свідомо або в результаті неухважності, зневаги до них тощо, не передбачає шкідливих наслідків, передбачених ст. 211 КК РРФСР, хоча повинна була і могла їх передбачити, або, якщо і передбачає такі наслідки, то розраховує на їх відвернення. Отож, зазначає А. Светлов, тут має місце необережність, ознаки якої закріплені в ст. 9 КК РРФСР [160, с. 18].

Незважаючи на критику положень так званої «змішаної» форми вини, спроби теоретичного обґрунтування можливості «змішаної» форми вини робилися багатьма авторами. Досліджуючи це питання, В. Кириченко стверджував, що закон і судова практика у разі вчинення багатьох злочинів виходить з можливості розглядати психічне ставлення до дії (бездіяльності) і наслідку як двох самостійних форм вини. Як приклад злочину, із вчиненням якого можливе поєд-

нання різних форм вини, В. Кириченко наводить зловживання службовим становищем, що передбачене ч. 1 ст. 170 КК РРФСР, коли, на його думку, винний може умисно ставитись до діяння і необережно – до наслідків [161, с. 13].

• Більшість прихильників концепції змішаної форми вини залишають без відповіді важливе питання – умисно або з необережності за змішаної форми вини слід вважати вчинення злочину в цілому [159, с. 5]. Вони не вказують, яка з двох форм вини (щодо діяння або щодо наслідків) є визначальною під час оцінки в цілому характеру суб'єктивної сторони злочину. Хоча ст. 3 Основ висувала вимогу про вирішення цього питання в кожному конкретному випадку, вказуючи на два можливих варіанти – умисно або з необережності вчинено суспільно небезпечне діяння. Від вирішення цього питання, в свою чергу, залежить вирішення низки інших дуже важливих питань: кваліфікація злочину і визначення характеру його суспільної небезпечності, встановлення однорідності злочинів та ін.

Не можна не зауважити, що з позицій прихильників «змішаної» форми вини вирішення питання про характер суб'єктивної сторони злочину в цілому є складним. Деякі прихильники «змішаної» форми вини стверджують, що вирішальне значення під час визначення характеру суб'єктивної сторони вчиненого злочину в цілому має форма вини щодо наслідків.

• Але Б. Курінов, під час аналізу автотранспортних злочинів, вказує на можливий умисел до порушення правил безпеки руху і необережність до наслідків. Діяння в цілому вважається необережним [162, с. 140]. Необережна форма вини відповідно до ст. 9 КК РРФСР передбачає, що, вчинюючи діяння, особа не передбачає шкідливих наслідків або якщо і передбачає, то розраховує на їх відвернення. Отже, розглянута конструкція «змішаної» форми вини, на думку Г. Кригера, є штучною і суперечить законодавчим поняттям конкретних форм вини.

На захист концепції «змішаної» форми вини нерідко наводяться посилання на законодавчі положення, що містились у КК окремих союзних республік, а саме: ст. 11 КК Грузинської РСР (1960 р.) і ч. 2 ст. 107 та ст. 15 КК Естонської РСР (1960 р.). У ст. 11 КК Грузинської РСР, у загальній формі, зазначалось, що якщо кримінальний закон передбачає підвищення покарання у зв'язку з настанням тяжкого наслідку, що не охоплюється умислом винного, то

таке підвищення може мати місце лише в тому випадку, коли особа повинна була і могла передбачати настання цього наслідку. В КК Естонської РСР подібного роду вказівки даються щодо окремих злочинів, а саме: у разі умисного заподіяння особою тяжких тілесних ушкоджень, що потягли за собою смерть потерпілого (ч. 2 ст. 107) та умисній отраві або пошкодженні насаджень, що спричинили з неосторожності великі матеріальні збитки (ст. 156).

Однак, на думку Г. Кригера, ці законодавчі положення не підкреслюють концепцію «змішаної» форми вини, оскільки регламентують ситуації, коли у разі вчинення умисного злочину поряд з прямими наслідками настають ще і похідні, більш тяжкі, що не охоплюються умислом винного. Відповідно до принципів радянського кримінального права, що виключають об'єктивне інкримінування наслідків, відповідальність може настати за наявності у особи принаймні неосторожної форми вини. Отже, в даному випадку йдеться про два наслідки, що породжені одним діянням, до яких у особи є різнорідне психічне ставлення, що міститься в законодавчій конструкції умислу та неосторожності. Хоча слід зауважити, що Г. Кригер раніше вважав можливим називати ці випадки «змішаною формою вини», підкреслюючи, що вони не мають нічого спільного із «змішуванням» форм вини в злочинах, склади яких містять вказівку лише на прямі наслідки, де практично має місце одна, як правило, неосторожна форма вини [159, с. 6]. Однак вживання терміна «змішана форма вини» до двох наслідків було невдалим, таким, що ускладнює розуміння змісту суб'єктивної сторони. Саме про це дещо пізніше писав Г. Кригер.

Форми вини за наявності прямих та похідних більш тяжких наслідків не змішуються, а встановлюються самостійно. Тому не може бути і мови про «змішану» форму вини. Наявність причинового зв'язку між діянням, прямим і похідним наслідками дає підставу розглядати вчинене як один злочин з ускладненою об'єктивною та суб'єктивною сторонами. Таку ситуацію, характеризуючи суб'єктивну сторону, слід називати складною або, можливо, подвійною виною (а не формою вини), коли похідний наслідок, що спричиняється з неосторожності, інкримінується як кваліфікуюча або обтяжуюча відповідальність обставина (п. 4 ст. 39 КК РРФСР) [159, с. 6].

Що стосується можливості інкримінування за умови вчинення умисних злочинів тих обставин об'єктивної сторо-

ни, про які особа не знала, то це, на думку Г. Кригера, не може мати місце. Оскільки умисні злочини передбачають усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру своїх дій, тому, мабуть, всі обставини, що впливають на характер суспільної небезпечності діяння, мають бути відомі особі, усвідомлюватись нею, а не просто передбачатись з певним ступенем можливості їх дійсного існування [159, с. 6].

Положення, що містились у зазначеній вище статті Г. Кригера, відкрили новий етап дискусії з проблем змішаної форми вини, яка відбувалась у кінці 70-х – на початку 80-х років ХХ століття [163, с. 29; 164, с. 25–26; 165, с. 26–28; 166, с. 25–26].

У 1977 р. була прийнята нова Конституція СРСР, у ст. 160 якої по-новому сформульований принцип презумпції невинуватості. З метою приведення у відповідність до Конституції СРСР і подальшого вдосконалення Основ Президія Верховної Ради СРСР Указом від 13 серпня 1981 р. [167, с. 965] внесла до них низку змін та доповнень. Серед них – відтворене в ст. 3 Основ формулювання ст. 160 Конституції СРСР: «Ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше як за вироком суду і у відповідності до закону». Верховна Рада Союзу РСР 19 листопада 1981 р. [168] надала вищезазначеному положенню силу закону. Ці зміни та доповнення до Основ ввели нові важливі поняття, що потребували теоретичного осмислення.

У кримінально-правовій літературі 80-х років ХХ ст. більшість авторів поділяють концепцію про вину як про поняття, що вичерпується умислом та необережністю [169, с. 93]. Водночас новели в радянському кримінальному законодавстві початку 80-х років спонукають, на думку І. Ноя, до більш широкого погляду на поняття вини в радянському кримінальному праві.

Поняття винності в кримінальному праві займає одне із центральних місць. Слід звернути увагу на те, що винність в кримінальному праві, очевидно, зовсім не те ж саме, що і винність в адміністративному або цивільному праві. Сутність проблеми полягає в тому, що в законодавстві винність (вина) зводиться до умислу та необережності, про що свідчить, наприклад, ст. 3 Основ, ст. 7 Основ законодавства Союзу РСР та союзних республік про адміністративну відповідальність, ст. 222 ЦК РРСФР. Водночас відповідаль-

ність за вину в різних галузях права не однакова. Але саме тому, що кримінальна відповідальність – найбільш суворий вид відповідальності в державі і є похідним від кримінальної вини, Конституція СРСР гарантує, що «ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також притягнений до кримінальної відповідальності і покарання інакше як за вироком суду і у відповідності до закону» [169, с. 95].

Тому дуже важливим є розробка поняття кримінальної винності і закріплення його в кримінальному законодавстві, що було б логічним наслідком тієї уваги, що надає Конституція СРСР винності для визначення кримінальної відповідальності [169, с. 95]. Юридичною базою формулювання поняття винності І. Ной пропонує визнати ст. 32 Основ, що регламентує загальні начала призначення покарання.

У цей час не набула розповсюдження дискусія про поняття складу злочину та його роль у кримінальному праві. Домінуючим у літературі стало уявлення про склад як про єдину підставу кримінальної відповідальності.

У зв'язку з тим, що визнання винності особи у вчиненні злочину стало виключною компетенцією суду, що здійснюється у формі судового вироку, заміна кримінальної відповідальності іншими формами відповідальності можлива за наявності певних умов лише стосовно тієї особи, винність якої у вчиненні злочину не встановлювалась, але яка визнана такою, що вчинила діяння, яке містить ознаки злочину. Це положення означає, що особа, стосовно якої кримінальна відповідальність замінюється притягненням, наприклад, до адміністративної відповідальності, в цей момент не вважається винною, вчинене нею діяння не оцінюється як злочин, а сама вона не визнається злочинцем. Водночас, факт вчинення діяння, що містить ознаки злочину, є за наявності певних умов достатньою підставою для застосування до особи, що його скоїла, заходів адміністративного стягнення або відповідних заходів виховного характеру [169, с. 96].

І. Ной, намагаючись осмислити новели, введені Указом від 13 серпня 1981 р. [169, с. 91–98], з точки зору Г. Кригера та Н. Кузнєцової, не лише дає неправильну трактовку Указу, а й піддає перегляду основні кримінально-правові інститути – підстави кримінальної відповідальності, злочину, вини, складу злочину, підстави звільнення від кримінальної відповідальності [170, с. 76].

Свою критику Г. Кригер та Н. Кузнєцова обґрунтовують тим, що виходячи з того, що Указ від 13 серпня 1981 р. замі-

нив у ст. 43 Основ слово «винний» на слово «ім», І. Ной реанімує знехтувану законом і теорією концепцію «двох вин». І. Ной відтворює концепцію вини як загальної підстави кримінальної відповідальності Б. Утевського [170, с. 78].

Отже, радянські криміналісти зазначали, що: 1) нове кримінальне законодавство припускає відповідно до ст. 43 Основ застосування замість кримінальної відповідальності заходів адміністративного стягнення і заходів виховного характеру не за злочин, а за діяння, що містить ознаки злочину; 2) відмінність між злочином і діянням, що містить ознаки злочину, полягає в тому, що злочин – діяння винне, а в діянні, що містить ознаки злочину, винність не встановлюється [169, с. 96]; 3) теоретична концепція вини, суть якої полягає в тому, що «вина особи є її умисел або необережність, що має вираз у вчиненому злочині» [16, с. 260], хоча і набула широкого розповсюдження в літературі, однак була піддана в радянський кримінально-правовій науці критиці.

Подальший розвиток поняття вини вказує на необхідність: з'ясування місця вини серед ознак складу злочину, її співвідношення з умислом та необережністю, визначення її змісту, форми, сутності, ступеня, юридичного і соціального значення [171, с. 5].

Під час з'ясування питання про місце вини в складі злочину були висловлені три основні точки зору. Одні вчені ототожнюють вину з суб'єктивною стороною злочину, інші вважають, що вина – це більш широке поняття, ніж суб'єктивна сторона злочину, яка охоплюється виною поряд з об'єктивними обставинами вчинення злочину, треті вважають вину однією з ознак суб'єктивної сторони злочину, де вона перебуває поряд з мотивом та метою [172, с. 79].

Перша точка зору послідовно відстоювалась і глибоко аргументувалась П. Дагелем, який стверджував, що «вина являє собою внутрішню, суб'єктивну сторону злочину, психічне ставлення суб'єкта до свого суспільно небезпечного діяння і його наслідків, що має вираз у злочині» [173, с. 78]. На його думку, «точка зору, відповідно до якої суб'єктивна сторона злочину не вичерпується виною, а охоплює, поряд з виною, мотив та мету злочину, заснована... на змішуванні суб'єктивної сторони злочину (вини) з ознаками складу злочину, що характеризують цю суб'єктивну сторону (умисел, необережність, мотив, мета, афект, завідомість тощо), а також на змішуванні понять змісту та форми вини» [174, с. 23].

Як зазначає А. Рарог, незважаючи на уявну обґрунтованість, ця позиція недостатньо переконлива в теоретичному відношенні і неприйнятна в практичному [172, с. 79].

По-перше, ототожнення вини з суб'єктивною стороною злочину не відповідає законодавчому визначенню вини. Відповідно до ст. 3 Основ, особа вважається винною, якщо вона вчинила суспільно небезпечне діяння умисно або з необережності. Отже, закон розглядає вину як родове поняття умислу та необережності і будь-яких інших психологічних моментів поняття вини не охоплює.

По-друге, вищезазначене розуміння поняття вини П. Дагелем є недостатньо конкретним поняттям як в плані його юридичної характеристики, так і в плані його психологічного змісту. Розкриваючи поняття вини і ознаки складу, що її характеризують, П. Дагель в різних своїх роботах давав неоднаковий перелік таких ознак. Цікаво, що цей перелік закінчувався словами: «тощо» (як в наведеній вище цитаті), «і деякі інші» [175, с. 85], «і так далі» [34, с. 83]. Як зазначає А. Рарог, включення у вину мотиву, мети, емоцій і інших психологічних ознак, коло яких точно не визначене, вносить суперечливість у вирішення питання про форми вини і залишає ці ознаки без їх самостійного значення, як ознак суб'єктивної сторони, хоча законодавець, як правило, надає їм це значення.

По-третє, розглядувана концепція логічно непослідовна. Даючи перелік ознак складу, що характеризують вину, П. Дагель розглядав мотив та мету на одному рівні з умислом та необережністю, визнаючи їх як явища однопорядкові. Але під час аналізу вини, тобто змісту умислу та необережності, він ставив мотив та мету на один щабель вже не з умислом та необережністю, а з свідомістю та волею [174, с. 125]. Отож, виходить, що в одному випадку мотив та мета розглядаються як ознаки, що характеризують вину поряд з умислом та необережністю, а в іншому вони «є елементами самого психічного ставлення суб'єкта, елементами самого умислу» [34, с. 83].

По-четверте, з точки зору психології не зовсім переконливо виглядає охоплення змістом вини таких психологічних категорій, як мотив, мета, афект, завідомість, емоції, оскільки вони не є елементами психічного ставлення винного до злочинного діяння [172, с. 81].

На думку Г. Злобіна: «Вина, що складає суб'єктивну сторону злочинного діяння, одночасно постає як цілісна

характеристика злочину в усіх його суттєвих для відповідальності відношеннях.... Ці властивості вини роблять її необхідною і достатньою підставою кримінальної відповідальності, однаково протилежною як об'єктивному, так і абстрактно-суб'єктивному ставленню» [176, с. 23]. Із наведеного розуміння поняття вини випливає, що автор прагне розглядати вину в двох аспектах: і як суб'єктивну сторону злочину, і як підставу кримінальної відповідальності. В останньому випадку Г. Злобін розглядає вину як «цілісну характеристику злочину» [172, с. 82].

Повертаючись до питання про співвідношення вини з суб'єктивною стороною злочину, слід зазначити (як вбачається із наведених вище положень), що їх автори не вважають вину елементом суб'єктивної сторони злочину, а навпаки, вважають, що вина охоплює в собі суб'єктивну і об'єктивну сторону злочину.

Але іншої позиції дотримується А. Рапог. Він зазначає, що для того, щоб правильно зрозуміти співвідношення між виною і суб'єктивною стороною злочину, необхідно визначити роль мотиву та мети в суб'єктивній стороні злочину.

Дослідження психологічного змісту вини (умислу та необережності) показує, що в ній немає місця для мотиву та мети. Отже, зазначені ознаки, що характеризують психологічну діяльність винного у зв'язку з вчиненням злочину, можуть охоплюватись суб'єктивною стороною злочину не через умисел та необережність, а поряд з ними. Отож, мотив та мета не є складовими вини, а є самостійними ознаками суб'єктивної сторони злочину.

На думку С. Тарарухіна, мотив належить до вольової поведінки; він не може бути неусвідомленим. Будь-яке міркування про підсвідомість мотиву веде до ідеалістичної концепції. Вона унеможливорює постановку питання про механізм вольової поведінки. Є неправильним і ототожнення мотиву з психічним станом особистості. Різного роду психічні стани людини (збудження, афект, емоційна напруженість тощо) можуть здійснювати вплив на формування мотиву, прискорюючи або уповільнюючи його визрівання, але вони означають інші особливості людської психіки [177, с. 53–54].

Не можна говорити про мотив, не пов'язуючи його з метою вчинених дій. Між мотивом та метою завжди є не лише внутрішній зв'язок, але і взаємообумовленість. Ось чому в загальному вигляді мотив злочину можна визначити як усвідомлене прагнення до вчинення конкретного цілеспря-

мованого вчинку (вольового акту), що становить суспільну небезпечність і передбачений кримінальним законом як злочин [177, с. 57]. Хоча не будь-який злочин пов'язаний з встановленням мети досягти результату, що фактично настав. Мета та результат збігаються лише у разі прямого умислу. У випадку інших форм вини злочинець ставить собі за мету інше, те, що є для нього найбільш важливим у даний момент. Саме в цій меті і знаходять свій вираз спонукання, що стають мотивом [178, с. 44].

На думку А. Рарога, вина, мотив та мета – це елементи суб'єктивної сторони злочину. Між виною й іншими елементами суб'єктивної сторони існує тісний зв'язок, що не виключає однак самостійного юридичного значення кожної окремої ознаки. На відміну від вини, що є необхідною ознакою будь-якого складу злочину, мотив та мета характеризують суб'єктивну сторону лише умисних злочинів, входячи до її складу як обов'язкова або кваліфікуюча ознака чи як обставини, що пом'якшують або обтяжують відповідальність [172, с. 86].

У кінці 70-х – 80-х роках радянські вчені-криміналісти продовжують глибоко досліджувати питання про зміст, форму, соціальну сутність та ступінь вини.

Вина належить до суб'єктивної сторони складу злочину, але про співвідношення вини і суб'єктивної сторони злочину в юридичній літературі немає єдності думок [179, с. 7]. Одні вчені вважають, що вина і є суб'єктивною стороною складу злочину, тобто зміст вини вичерпує зміст суб'єктивної сторони злочину, – ці поняття тотожні [34, с. 41; 128, с. 128; 180, с. 3–11]. Інші вважають, що вина, будучи важливою частиною суб'єктивної сторони злочину, не вичерпує її зміст, остання охоплює й інші ознаки (мотив, мета, емоції). Ця точка зору знайшла відображення в більшості підручників з радянського кримінального права [181, с. 127; 182, с. 177].

Домінуючою в радянському кримінальному праві стає думка про те, що вина – це передбачене законом і засуджуване радянським судом психічне, у формі умислу або необережності, ставлення особи до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Дане визначення дозволяє розкрити психологічний зміст, а також соціально-політичну сутність вини за радянським кримінальним правом [179, с. 9].

Значення вини як суб'єктивної сторони злочину – велике і багатопланове. По-перше, вина пов'язує злочинця з вчи-

неним ним суспільно небезпечним діянням і його наслідками, надаючи можливість виявити суспільну небезпечність особистості злочинця – ступінь його небезпечності. По-друге, вина є частиною підстав кримінальної відповідальності, дозволяє визначити межу між злочинною і незлочинною поведінкою. По-третє, вина, її форми, мотив та мета дають можливість розмежовувати злочини, схожі за об'єктивними ознаками, але різні за характером і ступенем суспільної небезпеки. По-четверте, вина, її форми, мотив, мета мають важливе значення для встановлення характеру і ступеня суспільної небезпечності злочину та злочинця, визначаючи ступінь відповідальності, а також караності останнього [179, с. 17]. Компоненти, що утворюють вину, – це різні поєднання стану свідомості та волі щодо вчиненого діяння і його наслідків (форми вини), мотив, мета і почуття (емоції), – в реальній дійсності являють собою єдність [179, с. 17].

У складах злочинів, що є юридичною підставою кримінальної відповідальності, завжди зазначається або передбачається певна форма вини, необхідна для даного виду злочину. Тому форми вини, в плані загального вчення про склад злочину, називаються обов'язковими ознаками складу. Мотив, мета та емоції не завжди вказуються в складах злочинів, а лише тоді, коли вони визначають сутність злочину чи суттєво впливають на характер або ступінь суспільної небезпечності вчиненого [179, с. 17].

Деякі вчені, наприклад І. Лановенко, зазначають, що не можна обмежуватись психологічними параметрами розуміння вини, звівши останню до умислу та необережності. Процес мислення, що проходить у свідомості злочинця, не відбувається і не може відбуватись відокремлено від зовнішнього середовища, історичних умов, соціально-економічної обстановки тощо. І це природно, бо як психічна діяльність, так і будь-яке інше явище відбувається в часі та просторі. Матеріалістичне розуміння вини полягає в тому, що вина розглядається як фактор об'єктивної дійсності. Встановлення вини особи – процес пізнання об'єктивної істини [183, с. 168].

Як і раніше, деякі криміналісти в кінці 80-х років ХХ ст. вбачають у вині підставу кримінальної відповідальності [184, с. 38–46]. Вони зазначають, що таке розуміння вини є більш глибоким, ніж обґрунтування кримінальної відповідальності «вчиненням злочину». Наведені точки зору, на думку Г. Злобіна, по суті, не лише однакові (в усіх випадках

йдеться про вчинення злочину), але і малозмістовні, формальні і навіть тавтологічні [184, с. 39]. Справді, якщо кримінальна відповідальність є результат, наслідок злочину, то злочин є передумовою відповідальності, як би він не визначався: «вчинення злочину», «наявність складу» тощо. Виходячи з цього, можна «довести», що підставою кримінальної відповідальності є волевиявлення законодавця, оскільки саме воно породжує склад злочину. Отже, ми вимушені визнати, що підставою кримінальної відповідальності є те, що законодавець видасть як таку. Тут можна зробити висновок, що склад злочину в діях винного може розглядатись лише як формальна підстава відповідальності, так би мовити, зовнішня передумова [184, с. 39].

Вина ж є дійсною, тобто істотною підставою кримінальної відповідальності саме тому, що вона являє собою процес, в якому відбувається взаємодія, реальна єдність необхідних сторін правопорушення – зовнішньої і внутрішньої, єдність, що передбачає акт злочинної поведінки як людського вчинку, що виражає соціальну природу злочину, тобто включення його в систему суспільних відносин. Ні суспільна небезпека вчинку, ні злий умисел суб'єкта, ні осуд суспільством тих чи інших дій, що береться окремо поза їх необхідним зв'язком, не породжують кримінальної відповідальності. Для її виникнення необхідна реальна єдність, збіг зазначених моментів. Феноменом цього збігу виступає вина [184, с. 39].

Розглядаючи питання про форму вини, А. Рарог зазначає, що форма вини визначається її змістом, різними поєднаннями інтелектуального та вольового зв'язку суб'єкта з об'єктивними ознаками даного злочинного діяння. В свою чергу, форма надає змісту вини юридичну визначеність, ставить його в легально встановлені межі.

Юридичне значення форми вини багатозначне. По-перше, форма вини є суб'єктивною межею, що відрізняє злочинну поведінку від незлочинної. Це стосується також і заподіяння суспільно небезпечних наслідків без вини та випадків необережного вчинення діянь, що караються лише за умисного їх вчинення. По-друге, форма вини в багатьох випадках визначає кваліфікацію злочину (вбивство, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень тощо). По-третє, форма – є підставою для диференціації кримінальної відповідальності і покарання за злочини, що можуть вчинюватись як умисно, так і необережно [172, с. 90].

Поряд із змістом та формою вини, на думку А. Рарога, слід відрізнити і її об'єм. Законодавче визначення умислу та необережності містить характеристику психічного ставлення лише до діяння (дія або бездіяльність) і до його наслідків. На перший погляд може видатись, що виною не охоплюються такі ознаки, як місце, час, спосіб, обстановка вчинення злочину і т. п. Однак такий висновок був би помилковим, оскільки він ґрунтується на надзвичайно вузькому розумінні терміна «діяння», лише як родового поняття дії або бездіяльності. Але діяння – це не лише активна або пасивна поведінка людини, а вчинок, що зроблений певним способом, в певних умовах місця, часу тощо. До того ж, нерідко саме будь-яка із вказаних ознак надає діянню суспільно небезпечний характер. Наприклад, мисливство може бути професійним заняттям мисливця-промисловика або любительським заняттям мисливця-непрофесіонала, тобто цілком правомірним. Але ті ж дії, що вчинені в заборонених місцях, забороненими способами або в заборонений час, перетворюються на браконьєрство. В даному випадку усвідомлення суспільно небезпечного характеру діяння означає розуміння не лише фізичної сторони вчинених дій, але і того, що вони вчинюються незаконними способами або в заборонених місцях чи в заборонений час. Так само розкрадання речей перетворюється на мародерство лише тоді, коли речі, що знаходяться при вбитих та поранених, викрадаються в певній обстановці, на полі битви. В усіх подібних випадках місце, час, спосіб, обстановка й інші ознаки, як невід'ємні властивості суспільно небезпечного діяння, охоплюються виною суб'єкта: ставлення до них входить у зміст вини і визначає її форму [172, с. 91].

Інакшою є ситуація, коли зазначені об'єктивні ознаки не є іманентною властивістю самого діяння, а – кваліфікуючими обставинами або обставинами, що пом'якшують або обтяжують відповідальність. У цих випадках психічне ставлення до дії (бездіяльності) і до інших об'єктивних ознак може бути неоднорідним, наприклад, дія – бажаною, а кваліфікуючий наслідок – не передбачуваний, спричинений з необережності. Із сукупності різнорідних психічних ставлень треба виділити ставлення до ознаки, що визначає суспільну небезпечність діяння, тобто у формальних складах до дії (бездіяльності), а в матеріальних – до наслідків. Воно і визначає форму вини. Ставлення ж до інших об'єктивних ознак діяння, охоплюючись змістом вини, на її форму не

• впливає. Сукупність психічних ставлень винного до всіх об'єктивних ознак, що інкримінуються суб'єктові, становлять об'єм вини. Він встановлює межі кола фактичних обставин, що характеризують юридичну сутність вчиненого діяння, винне ставлення до яких обґрунтовує можливість їх інкримінування суб'єктові даного злочину. Інакше кажучи, об'єм вини встановлює конкретні межі її змісту [172, с. 91].

Цікаво, що заперечуючи проти введення в науковий обіг поняття об'єм вини, один з дослідників сам використав цей термін, що розумівся ним як психічне ставлення до всіх, крім наслідку, об'єктивних ознак складу злочину, ставлення, що охоплюється змістом, але не впливає на форму вини [34, с. 175].

У кінці 80-х років ХХ ст., у зв'язку з внесенням змін до кримінального законодавства, постає необхідність переосмислення питань, які стосуються сутності вини. В науці радянського кримінального права з'ясування соціальної сутності вини становить важливу теоретичну проблему [172, с. 92]. Питання про сутність вини обговорюється багатьма радянськими вченими.

У цей час найбільш поширеним у радянській кримінально-правовій науці є погляд на сутність вини як на негативне ставлення особи до інтересів суспільства, що має прояв у суспільно небезпечному діянні. Завдяки вині діяння є не просто об'єктивно неправомірним, але і свідчить про певне негативне ставлення до прав або законних інтересів окремих громадян. Саме в цьому полягає соціальна сутність вини, що має вираз у конкретному правопорушенні. У негативному ставленні правопорушника до інтересів суспільства треба вбачати не зміст, а соціальну сутність вини [172, с. 94]. Однак у літературі інколи мали місце спроби довести, що негативне ставлення суб'єкта до інтересів суспільства – це не сутність, а зміст вини, що підлягає встановленню в кожному конкретному випадку [143, с. 64–65]. Хоча під змістом розуміється сукупність елементів і процесів, що утворюють предмет або явище.

Негативне ставлення особи до інтересів суспільства не є такою сукупністю, а – основною соціальною властивістю вини, що надає їй докірливий характер [172, с. 94]. Тому більш правильним є погляд на негативне ставлення до інтересів суспільства як на соціальну сутність вини [185, с. 10; 124, с. 54]. Цей погляд є домінуючим, але не єдиним у радянській кримінально-правовій науці того часу. Так, ви-

словлювалась думка про те, що «розкриття соціально-політичної сутності вини негативним ставленням особи до інтересів соціалістичного суспільства, держави, громадян тощо є неправильним», оскільки особа «спочатку має усвідомити суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, передбачити її суспільно небезпечні наслідки тощо, а потім на підставі цього сформулювати власне негативне ставлення до інтересів суспільства, держави, громадян і т. д.» [186, с. 10]. Викладені думки дозволили автору дійти висновку, що «соціально-політична сутність вини розуміється лише в межах законодавчого визначення умислу та необережності» [186, с. 13]. Однак, на думку А. Рарога, поперше, негативне ставлення до інтересів суспільства формується не на підставі і не після усвідомлення суспільно небезпечного характеру діяння і його наслідків. Воно обумовлено цілим рядом соціальних та індивідуальних факторів, формується поступово і з часом може змінюватись. Будучи ціннісною орієнтацією суб'єкта, воно існує ще до вчинення конкретного злочину, а в ньому лише об'єктивується. Йдеться про наявність певної соціальної установки, що обумовлена взаємодією потреб даної особи з конкретною життєвою ситуацією, тобто про його готовність до антисоціальної поведінки [187, с. 15–16]. По-друге, викладена позиція ґрунтується на неправильному розумінні співвідношення між категоріями сутності, змісту і форми. Це різні, хоча і взаємопов'язані поняття, що не повинні і не можуть збігатися. І зовсім не вимагається однорідності законодавчих компонентів умислу та необережності з негативним ставленням до інтересів суспільства. Перше характеризує форму вини, а друге – її соціальну сутність [172, с. 95].

Визначення соціальної сутності вини як негативного ставлення правопорушника до основних цінностей (а не інтересів) суспільства більш точно визначає обґрунтування засудження винуватої поведінки з боку держави. Тому таке визначення сприймалось в цей період деякими юристами: «Саме це негативне ставлення цілісної психіки індивіда до певних соціальних цінностей, при тому, що він повинен і може ставитись до них інакше, є підставою для морального і правового засуджень неухважно діючого суб'єкта. Це негативне ставлення становить моральну і юридичну вину при необережності» [187, с. 23–24].

Якісна відмінність умислу і необережності психологічно обумовлена різницею в ціннісній орієнтації суб'єкта умис-

ного та суб'єкта необережного злочину. На московському Міжнародному колоквиумі, що відбувся у грудні 1977 р. і був присвячений необережно вчиненим злочинам, відзначалась специфіка ціннісно-нормативної орієнтації особистості необережного злочинця, вказувалось на те, що негативні, кримінологічні, особистісні властивості у необережного злочинця, як правило, менш розвинені і виражені, ніж в умисного, і, відповідно, породжують меншу деформацію ціннісно-нормативної орієнтації.

Звичайно, не можна заперечувати, що в необережних злочинах, в окремих випадках, може знайти прояв негативне ставлення до соціальних цінностей. Однак, на думку А. Рарога, в більшості необережних злочинів ціннісні орієнтації винних ближче до орієнтації благополучних у кримінально-правовому відношенні громадян, ніж до орієнтації осіб, що скоюють злочин умисно. Тому було б неправильним одним і тим самим терміном позначити ставлення до соціальних цінностей осіб, що вчинили злочин умисно, і осіб, винних у вчиненні необережних злочинів [172, с. 98]. Ставлення останніх, як зазначає А. Рарог, точніше було б охарактеризувати не як негативне, а як недостатньо обережне, недостатньо уважне.

Отже, робить висновок А. Рарог, соціально-політична сутність вини становить негативне (що характерно для умислу) чи зневажливе або недостатньо уважне (що характерно для необережності) ставлення до основних соціальних цінностей.

Під час вирішення питань про ступінь вини радянські криміналісти в основному виходили з того, що: ступінь вини — це кількісна характеристика індивідуальної вини суб'єкта, що відображає її порівняну тяжкість. Вона характеризується конкретністю форми і змісту вини в кожному окремому випадку [171, с. 21–26]. Даний показник вини відображає міру негативного або недостатньо дбайливого ставлення суб'єкта до основних цінностей суспільства. А оскільки критеріїв для визначення цього кількісного показника не існує, суд у кожному конкретному випадку дає індивідуальну оцінку ступеня винності підсудного. Будучи оціночною категорією, ступінь вини відображується в міркуванні суду про кожен злочин. Це міркування знаходить своє матеріальне відображення у визначенні судом розміру покарання [172, с. 107; 188, с. 14].

Як зазначає А. Рарог, кримінально-правова вина — це категорія не лише юридична, а й соціально-політична та

етична. У ній поєднуються нормативні, формально-визначені елементи з елементами оціночними. Однак це не перетворює її у виключно оціночну категорію, у судження про винність, оскільки оціночна сторона вини повністю базується на фактичній стороні злочинного діяння і поза ним існувати не може.

Аналіз різних аспектів вини дозволяє зробити висновок, що це поняття багатогранне, яке має різні сторони. З психологічної сторони, вина – це певне інтелектуальне і вольове ставлення особи до вчиненого нею діяння. З юридичної сторони, – це конкретно визначена законодавцем комбінація інтелектуальних і вольових процесів, що відбуваються в психіці суб'єкта, у зв'язку з вчиненням діяння, передбаченого кримінальним законом як злочин. З соціально-політичної сторони, вина є негативним, зневажливим або недостатньо дбайливим ставленням особи до основних цінностей радянського суспільства, що обумовлено створенням ціннісних орієнтацій індивіда, і об'єктивується в психічних процесах у разі вчинення даним індивідом діяння, небезпечного для суспільства. Отже, вину як кримінально-правове поняття можна визначити так: «Вина є психічне ставлення суб'єкта у формі умислу або необережності до вчиненого ним суспільно небезпечного діяння, що обумовлене спотворенням ціннісних орієнтацій даної особи, де об'єктивується анти-соціальна, асоціальна або недостатньо виражена соціальна установка цієї особи відносно найважливіших цінностей радянського суспільства» [172, с. 107].

Слід також звернути особливу увагу на те, що в 1987 р. виходить робота «Кримінальний закон: досвід теоретичного моделювання», в якій колектив авторів узагальнив здобутки радянського кримінального права, запропонувавши свою Теоретичну модель Загальної частини кримінального кодексу (далі – Теоретична модель КК) [189]. Як зазначають автори Теоретичної моделі, проголошення принципу винної відповідальності у ст. 5 Теоретичної моделі вимагає створення надійних гарантій реалізації цього принципу [189, с. 84]. Першим і головним у такому випадку є сам кримінальний закон. Першочергове значення у здійсненні цього завдання потрібно надати законодавчим поняттям, інститутам і нормам, які в подальшому конкретизують, уточнюють і розвивають принцип винної відповідальності. З урахуванням цієї вимоги на перший план виступає поняття та ступінь вини (частини 1 і 2 ст. 27 Теоретичної моделі КК).

Відповідно до ч. 1 ст. 27 Теоретичної моделі КК, виною є психічне ставлення особи у формі умислу або необережності до вчинюваної нею суспільно небезпечної дії чи бездіяльності, що посягає на охоронювані кримінальним законом соціалістичні суспільні відносини, і його суспільно небезпечних наслідків. Ступінь вини особи у ч. 2 ст. 27 Теоретичної моделі КК визначається як інтенсивність її психічного ставлення до вчиненого суспільно небезпечного діяння, що має вираз у формі вини і її видах, а також мотивах, меті та емоційних переживаннях, враховуються під час визначення тяжкості злочину, призначенні покарання або інших заходів кримінально-правового впливу.

Отже, найбільш авторитетні вчені того періоду не вирішили однозначно питання про зміст і ступінь вини на рівні кримінального закону. Ступінь вини, будучи кількісною характеристикою вини в кримінальному праві, включає в її зміст й інші, крім умислу та необережності, елементи суб'єктивної сторони, а саме: мотив, мету та емоційний стан. Очевидно, треба зазначити, що в даному випадку має місце певна еkleктика, оскільки зміст вини вичерпується умислом та необережністю, а ступінь вини розглядається як поняття, що не має цілісного і фіксованого змісту, а охоплює крім умислу та необережності й інші елементи суб'єктивної сторони складу злочину.

На початку 90-х років продовжують досліджуватися проблеми вини в радянському кримінальному праві; головна увага приділялася аналізу форм вини [190 191; 192; 193]. Результатом досліджень було закріплення в Основах кримінального законодавства Союзу РСР і республік, що прийняті 2 липня 1991 р., принципу відповідальності лише за винно вчинене діяння [23, с. 301].

Отже, розвиток вчення про вину в науці радянського кримінального права цього періоду (поч. 60-х – поч. 90-х років ХХ ст.) характеризується такими основними тенденціями: 1) отримує подальший розвиток вчення про вину в межах психологічної теорії вини; 2) поглиблено досліджуються умисел та необережність як форми вини; приділяється значна увага науковому осмисленню так званої змішаної форми вини; 3) досліджуються питання про співвідношення вини та складу злочину, вини та суб'єктивної сторони складу злочину; 4) самостійним предметом дослідження стають мотив та мета злочину, які в більшості робіт розглядаються як окремі ознаки суб'єктивної сторони складу зло-

чину; 5) аксіологічний підхід щодо розуміння вини застосовується разом з психологічним; 6) зберігається тенденція визначення вини як підстави (однієї з підстав) кримінальної відповідальності; 7) в окремих роботах вина розглядається як єдність об'єктивного і суб'єктивного в злочинному діянні.

Домінуючою в межах цього періоду залишається психологічна теорія вини. Однак залишаються спірними і потребують подальшого вирішення такі питання: 1) про співвідношення вини та винності; 2) про співвідношення вини та складу злочину; 3) про нормативне визначення поняття вини. Більшість з цих питань буде предметом розгляду в нашому подальшому дослідженні.

Висновки до розділу

Розвиток вчення про вину в науці кримінального права Російської імперії та радянського кримінального права (друга пол. XIX – поч. 90-х років XX ст.) характеризується неоднозначними і суперечливими тенденціями. В його межах можна дати такі характеристики кожного з виділених нами періодів.

На підставі аналізу фундаментальних робіт вчених Російської імперії (друга пол. XIX – поч. XX ст.), що висвітлюють питання вини (винності), можна виділити основні підходи до цього питання: 1) глибоко досліджуються розуміння вини в межах класичної теорії кримінального права. До того ж, основними положеннями, що характеризують вину, є: а) лише винна діяльність є діянням у кримінально-правовому розумінні; б) діяльність волі, що становить сутність вини, пов'язана з мотивом, метою та наміром; в) виділяються відтінки винності: умисел та необережність, що в свою чергу поділяються на види; зароджується концепція про так звану змішану винність; 2) в теорії кримінального права Російської імперії ґрунтовно аналізуються і, як правило, критикуються положення антропологічної, соціологічної шкіл (концепцій) кримінального права, а також кримінально-правова теорія Тарда; 3) залишаються спірними питання про доцільність «впровадження» в кримінальне право Російської імперії тих положень антропологічної та соціологічної шкіл (концепцій), що стосуються питань вини.

Перший період розвитку вчення про вину в теорії радянського кримінального права (1917 р.– поч. 30-х років XX ст.) характеризується наявністю двох основних підходів до

розуміння вини, що пов'язані з двома кримінально-правовими концепціями (теоріями): 1) соціологічною; 2) психологічною теорією вини. В межах цього періоду спірним залишається питання про доцільність існування інституту вини в радянському кримінальному праві.

Другий період розвитку вчення про вини в теорії радянського кримінального права (середина 30-х – кінець 50-х років ХХ ст.) характеризується такими основними тенденціями: 1) відбувається подальший розвиток вчення про вини в межах психологічної теорії вини; 2) з'являються підходи щодо розуміння вини, які характерні для оціночної теорії; 3) своєрідним підсумком цього періоду можна вважати «дискусію про вини», яка відбувалась в 1951–1956 рр., що заслуговує на самостійне вивчення з позицій сьогодення.

Третій період розвитку вчення про вини в теорії радянського кримінального права (поч. 60-х – поч. 90-х років ХХ ст.) характеризується такими основними тенденціями: 1) вина продовжує глибоко досліджуватись у межах психологічної теорії вини; 2) визначається місце і роль вини в злочині та складі злочину, ґрунтовно аналізуються форми вини, досліджуються мотив та мета злочину; 3) аксіологічний підхід щодо розуміння поняття вини поєднується з психологічним. У межах цього періоду спірними залишаються такі основні питання: 1) про співвідношення вини і складу злочину; 2) про співвідношення вини і суб'єктивної сторони складу злочину; 3) про загальне поняття вини; 4) про розуміння сутності, змісту та ступеня вини як окремих її соціально-психологічних характеристик.

Отже, вирішення низки спірних питань, що стосуються інституту вини в кримінальному праві, і тепер є актуальним.

Розділ 3

ПОНЯТТЯ ВИНИ

НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ

КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Попередні зауваження

У цьому розділі подається характеристика спірних питань, що стосуються поняття «вина» на сучасному етапі розвитку теорії кримінального права України.

Питання вини є загальнотеоретичним питанням, що має важливе значення для різних галузей права. Тому воно піддавалось ґрунтовним дослідженням представниками різних галузей юридичної науки.

Подальша теоретична розробка питань вини в кримінальному праві набуває особливого значення у зв'язку із закріпленням в ч. 1 ст. 62 Конституції України і ч. 2 ст. 2 КК України принципу презумпції невинуватості, а у ст. 23 КК України поняття вини.

Ще в XIX ст. російський юрист Г. Фельдштейн зазначав, що «вчення про винність і його більша або менша глибина є, так би мовити, барометром кримінального права. Воно найкращий показник його культурного рівня» [194, с. 2]. Така оцінка значення вини стосується і кримінального права України.

Якщо в минулі роки питання вини піддавались ґрунтовному дослідженню, що породжувало існування великої кількості цікавих та цінних думок, то тепер цей інститут залишився без належної уваги з боку кримінально-правової теорії. За останні роки (зокрема, після набрання чинності новим КК України) питання вини в основному розглядаються лише на рівні коментарів, підручників і навчальних посібників. Однак аналіз нового законодавства свідчить про те, що це питання потребує нових досліджень, які містили б ідеї, засновані значною мірою на матеріалах, напрацьованих видатними криміналістами. Дослідження питань вини повинні мати не вузьку кримінально-правову спря-

мованість, а мають відрізнятись комплексним, системним, компаративістським, міждисциплінарним підходами.

До цього часу серед науковців немає єдності думок про: 1) співвідношення правового змісту поняття вини та деяких суміжних понять; 2) співвідношення понять «вина» і «склад злочину» в кримінальному праві України; 3) нормативне визначення поняття вини та перспективи вдосконалення інституту вини в кримінальному праві України.

Ці питання є предметом дослідження даного розділу.

3.1. Поняття вини та деякі суміжні поняття: співвідношення правового змісту

Вина досліджується різними юридичними науками. Це зумовлено тим, що вина є так званим міжгалузевим правовим інститутом і поняття «вина» вживається в нормативних актах різних галузей права. Крім того, в межах окремих нормативних актів вживаються також поняття: «винність», «винний» (винна особа), «винуватість», «винуватий» (невинуватий).

У зв'язку з цим постають питання: 1) чи однаковий (або принаймні однотипний) зміст вкладається в поняття «вина» в різних галузях права? 2) чи вживається поняття «вина» в ч. 1 ст. 62 Конституції України і окремих статтях КК України в одному і тому ж значенні? Чи виправдана полісемія у вживанні цього терміна? 3) як визначається зміст поняття «винність» – перш за все в КПК України? Чи несе в собі цей зміст кримінально-правовий «елемент»? 4) від яких понять є похідними поняття «винуватий», «винний», «винна особа» – від поняття «вина» чи від понять «винуватість» (винність)?

Для вирішення цих питань, на наш погляд, перш за все необхідно з'ясувати: 1) загальноживане значення слів «вина», «винність», «винний», «винуватість», «винуватий», – опрацювавши відповідні положення словників, енциклопедій тощо; 2) наявність чи відсутність прямого або непрямого офіційного тлумачення відповідних понять як елементів змісту відповідної галузі права; 3) основні тенденції доктринального тлумачення понять «вина», «винність», «винний» (винен), «винуватість», «винуватий».

З'ясування цих питань дозволить не лише відмежувати поняття «вина» від понять «винність», «винний» (винен), «винуватість», «винуватий», а й сприятиме однозначному вжи-

ванню цих понять як у межах цього дослідження, так і під час аналізу законодавчих актів чи наукових робіт.

Поставлені вище питання найбільш глибоко досліджувалися в науці кримінального права та науці кримінально-процесуального права України, а теорія конституційного права України дає загальне розуміння цих питань. Тому дослідження буде провадитись переважно в межах цих наук. У зв'язку з ґрунтовною розробкою проблеми вини в науці цивільного права України в монографії, на нашу думку, слід навести найбільш типове визначення поняття вини в межах цієї галузі.

В енциклопедіях та словниках слова «вина», «винність», «винний», «винуватість», «винуватий» наводяться окремо і, як правило, мають різне значення: 1) вина: а) провина, злочин; б) причина, джерело чого-небудь (несприятливого); 2) винність – наявність вини, участь у злочині, провині; 3) винуватість – значення, як правило, не розкривається; 4) винний – той, на кому лежить вина (у першому значенні вчинення провини); 5) винуватий: а) винний у якій-небудь провині; б) такий, що виявляє усвідомлення винності у чому-небудь [195, с. 81; 196, с. 294–295; 197, с. 135; 198, с. 348–349]. Деякі словники розкривають зміст лише окремих з названих вище слів, наприклад, вина, винний, винуватий [199, с. 102–103; 200, с. 226–229] і визначають, що слова винність та винуватість є абстрактними іменниками жіночого роду до слів винний та винуватий [199, с. 103].

У деяких словниках наводяться лише окремі із зазначених вище слів: 1) «вина», «винний», «винуватий» [201, с. 41–42; 202, с. 72]; 2) «вина», «винний» [203, с. 52–53; 204, с. 63]; 3) «вина», «винуватий» (винний) [205, с. 247; 206, с. 91; 207, с. 43–44] без визначення їх змісту.

Отож, словники, як правило, наводять загальноживане значення слів «вина», «винність», «винний», «винуватість», «винуватий», але не допомагають вирішити питання їх правового змісту.

В енциклопедичній літературі інколи розкривається зміст вини як правової категорії взагалі та вини як кримінально-правової категорії зокрема. Так, в праві вина – це умова притягнення до відповідальності [208, с. 476]. Вина в кримінальному праві розуміється як: 1) необхідна умова притягнення до кримінальної відповідальності [209, с. 191; 210, с. 137; 211, с. 111]; 2) психічне ставлення особи до скоєного чи скоюваного злочину [212, с. 394].

Отже, в енциклопедичній літературі констатуються загальноприйняті точки зору і не зачіпаються спірні питання, що є в окремих юридичних науках.

У Конституції України [213, ст. 141], КК України [214], КПК України [215] та проєкті КПК України [216] використовуються терміни: «вина», «винність», «невинність», «винний» («винен»), «невинний», «винуватість», «невинуватість», «винувата» («винуватий»), «невинувата» («невинуватий»). Так, зокрема, вживаються слова (у відповідних відмінках, інколи у множині):

1. У Конституції України: 1) «вина» (ч. 1, 3 ст. 62); 2) «невинуватість» (ч. 2 ст. 62); 3) «невинувата» (ч. 1 ст. 62).

2. У КК України: 1) «вина» (ч. 2 ст. 2, ст. 23); 2) «винний» (ст. 46, ч. 1 ст. 50, ч. 1 ст. 51, ч. 2 ст. 53, п. 3 ч. 1 ст. 65, ч. 1 ст. 69, ч. 3 ст. 70, п. 2 ч. 2 ст. 115, ч. 3 ст. 143, ч. 2 ст. 144, ч. 1 ст. 258); 3) «невинний» (ч. 1 ст. 372); 4) «винувата» («винуватий») (ч. 2 ст. 2, ч. 2 ст. 120, ч. 1 ст. 191); 5) «винність» як поняття прямо взагалі не вживається в КК України. В ч. 3 ст. 29 КК України вживається також формулювання «ставляться в вину» (воно, очевидно, є похідним від поняття «ставлення в вину»).

3. У КПК України: 1) «вина» (ч. 2 ст. 74); 2) «винність» (п. 12 ч. 1 ст. 32, п. 2 ст. 64, ч. 1 ст. 65, ч. 3 ст. 426); 3) «невинність» (п. 12 ч. 1 ст. 32, ч. 4 ст. 334); 4) «винний» («винен») (ст. 2, ст. 4, ч. 2 ст. 15, ч. 2 ст. 74, частини 2, 3 ст. 93, ч. 2 ст. 121, ч. 6 ст. 143, ст. 298, п. 3 ч. 1 ст. 324, ч. 1, 6 ст. 335, ч. 4 ст. 400⁸, п. 2 ч. 1 ст. 448); 5) «невинний» (ст. 2, ч. 9 ст. 335).

4. У проєкті КПК України: 1) «вина» (частини 3, 5 ст. 14, ч. 3 ст. 24, ч. 4 ст. 169, ч. 2 ст. 297); 2) «винність» (ч. 6 ст. 55, ч. 3 ст. 458, ч. 2 ст. 460); 3) «невинність» (ч. 6 ст. 55, ч. 2 ст. 466, ч. 1 ст. 468); 4) «винний» («винен») (п. 1 ст. 2, п. 17 ч. 1 ст. 6, ч. 3 ст. 39, ч. 2, 3 ст. 116, ч. 2 ст. 179, ч. 1 ст. 386, п. 4 ч. 1 ст. 415, ч. 3 ст. 418, п. 3 ч. 1, частини 2, 4 ст. 428, ст. 436, п. 2 ст. 457, п. 2 ч. 1, ч. 4 ст. 458, ч. 4 ст. 593); 5) «винуватість» (п. 4 ч. 1 ст. 6, п. 2 ч. 1 ст. 157, ч. 1 ст. 158, ч. 2 ст. 418, ч. 3 ст. 673); 6) «невинуватість» (п. 4 ч. 1 ст. 6, ч. 2 ст. 14, ч. 1 ст. 158, ч. 1 ст. 460); 7) «винуватий» (ст. 21, п. 2 ч. 1 ст. 428); 8) «невинуватий» (п. 2 ст. 2, ч. 1 ст. 14, ст. 21, п. 1 ч. 1 ст. 48, ч. 7 ст. 428).

Офіційне законодавче визначення дається лише поняттю «вина» у ст. 23 КК України; зміст понять «винність», «винний» (винен), «винуватість», «винуватий» у чинному зако-

нодавстві, рішеннях Конституційного Суду України, підзаконних нормативних актах, роз'ясненнях Пленуму Верховного Суду України тощо безпосередньо і прямо не розкривається.

Розглядаючи питання про те, чи однаковий (або принаймні однотипний) зміст вкладається в поняття «вина» в різних галузях права, ми можемо констатувати, що в адміністративному, трудовому та цивільному праві поняття «вина» не може мати однакового змісту. Водночас, в основі лежить традиційне розуміння поняття вини як психологічної категорії, що певним чином характеризує зміст будь-якого правопорушення [217, с. 221; 218, с. 97–305; 219, с. 721; 220, с. 457]. Таке розуміння поняття вини має бути орієнтиром і для вирішення питання про те, чи вживається поняття «вина» в ч. 1 ст. 62 Конституції України і окремих статтях КК України в одному і тому ж значенні?

У ч. 1 ст. 62 Конституції України зазначено, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Цей конституційний принцип [221, с. 144–145] ґрунтується на принципі презумпції невинуватості людини, що відображений в п. 2 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [222, с. 57], п. 1 ст. 11 Загальної декларації прав людини [222, с. 40–41], ч. 2 ст. 6 Конвенції СНД про права і основні свободи людини [222, с. 713], де зазначається, що кожен обвинувачений у кримінальному злочині має право вважатися невинуватим, поки винуватість його не буде доведена відповідно до закону. Європейська комісія з прав людини, тлумачачи термін «відповідно до закону» в формулюванні презумпції невинуватості, вказала, що порядок спростування презумпції невинуватості може розглядатись «з урахуванням важливості того, що поставлено на карту, із додатковими гарантіями права на захист» [223, с. 282].

Схожі положення містяться також у конституціях деяких зарубіжних держав. Наприклад, ч. 2 ст. 27 Конституції Італійської Республіки передбачає, що обвинувачений не вважається винуватим до остаточного засудження; ч. 2 ст. 32 Конституції Португальської Республіки визначає, що обвинувачений вважається невинуватим до винесення обвинувального вироку; ч. 1 ст. 49 Конституції Російської Федерації передбачає, що кожен обвинувачений у вчиненні

злочину вважається невинуватим, доки його винність не буде доведена в передбаченому федеральним законом порядку і встановлена вироком суду, що набрав законної сили.

Деякі підручники з конституційного права України та коментарі Конституції України обмежуються визначенням юридичного змісту презумпції невинуватості, не розкриваючи змісту основних термінів, що вживаються у ч. 1 ст. 62 Конституції України, зокрема, «вина», «винуватість» [224, с. 118; 225, с. 530]; інші згадують лише про те, що у ч. 1 ст. 62 Конституції України закріплений принцип презумпції невинуватості [226, с. 168; 227, с. 126; 228, с. 85; 229, с. 155–156; 230, с. 151; 231, с. 59; 232, с. 153].

Конституційний термін «невинувата», «невинуватість» за своїм змістом, очевидно, наближається до широкого розуміння винності (за принципом – «від супротивного»). Кореспондуючи з терміном «невинувата» за тим же принципом «від супротивного», широке розуміння має, очевидно, і термін «вина», вжитий у ч. 1 ст. 62 Конституції України. Якщо поставити традиційне розуміння вини як психологічної категорії, що характеризує лише одну зі сторін злочину (правопорушення), в контекст ч. 1 ст. 62 Конституції України, ми не одержимо коректного формулювання, оскільки в обвинувальному вирокі суд встановлює не лише саме собою психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності та її наслідків. Висновок про те, що в термін «вина», який вживається в межах Конституції України і КК України, вкладається неоднаковий зміст, підтверджується проведеним нами анкетуванням, результати якого містяться у додатках Б, В, Д, Е, Ж цього монографічного дослідження.

У ч. 2 ст. 2 КК України фактично перенесено формулювання, що вживається в ч. 1 ст. 62 Конституції України. Водночас є визначення вини, яке дається в ст. 23 КК України, і, відповідно, воно має бути обов'язковим для всіх випадків вживання даного поняття в цьому законодавчому акті – у будь-якому контексті. В цьому разі поняття «вина», якщо його розуміти так, як визначив законодавець, не може забезпечити юридичну коректність відповідного конституційного положення тому, що саме собою психічне ставлення особи до вчиненого не може розглядатись як коректне щодо формулювань ч. 1 ст. 62 Конституції України і ч. 2 ст. 2 КК України. Отож, можливі варіанти: 1) дати інше визначення поняття «вини» у ст. 23 КК України; 2) констатувати, що в положенні Конституції України (ч. 1 ст. 62)

і відповідному положенні КК України (ч. 2 ст. 2) поняття «вина» вжите не зовсім коректно і, відповідно, вирішити питання про можливість заміни цього терміна на інший. На нашу думку, більш правильним є другий варіант, який вимагає внесення змін до ч. 1 ст. 62 Конституції України та ч. 2 ст. 2 КК України. Відповідно до цього підходу має бути змінена також редакція ч. 3 ст. 62 Конституції України. Крім запропонованої нами заміни терміна «вина» терміном «винуватість», пропонуємо також включити до ч. 1 ст. 62 та ч. 2 ст. 2 КК України формулювання «вирок суду, що набрав законної сили», оскільки в Рішенні Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 р., справа № 1 – 15/99 (про депутатську недоторканність) підкреслюється, що кримінальна відповідальність настає з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду [233, с. 424]. Ці зміни, зокрема, передбачають нову редакцію ч. 1 ст. 62 Конституції України та ч. 2 ст. 2 КК України, яка могла б мати такий вигляд: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її винуватість не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили».

Полісемія у вживанні терміна «вина» вимагає, зокрема, дослідження і його кримінально-процесуального аспекту, оскільки презумпція невинуватості, яка, на думку більшості вчених, закріплена у Конституції України, має передовсім чітко формулюватися в кримінально-процесуальному значенні.

Як вже зазначалося, у чинному КПК України вживаються поняття «вина», «винність», «невинність», «винний» (винен), «невинний», а в проекті КПК України – поняття «вина», «винність», «невинність», «винний» (винен), «винуватість», «невинуватість», «винуватий», «невинуватий».

Водночас, в ч. 2 ст. 93, ч. 2 ст. 132, п. 2 ст. 228 КПК України вживаються поняття «ступінь вини», «ставлення в вину», а в ч. 3 ст. 116, п. 2 ст. 309, ч. 2 ст. 427, ч. 3 ст. 458 проекту КПК України – поняття «ступінь вини», «ставлення в вину», «ступінь винуватості», «ступінь винності». Ці поняття обов'язково повинні мати загальноприйнятий правовий зміст, при цьому такий зміст, на нашу думку, має включати кримінально-правовий елемент.

Очевидно, що поняття вини, що визначається в ст. 23 КК України, базується на психологічній теорії вини. Водночас,

вживаючи поняття «ступінь вини», «ставлення в вину», «ступінь винуватості», «ступінь винності» в КПК України та в проекті КПК України, законодавець виходить за межі того змісту, що випливає з визначення вини, яке наводиться у ст. 23 КК України. Фактично він стає на позиції іншої (не психологічної) концепції (теорії) вини і тим самим – іншого розуміння вини. На наш погляд, такою концепцією є оціночна теорія вини, зокрема, теорія, запропонована проф. Б. Утевським щодо широкого і вузького розуміння вини¹.

З контексту ч. 1 ст. 62 Конституції України можна також зробити висновок, що вина тут розглядається як загальна підстава кримінальної відповідальності, а не психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК України, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Оскільки в КК України 2001 р. такі поняття, як «ступінь вини», «ставлення в вину», «ступінь винуватості», «ступінь винності» практично не вживаються, пропонуємо відмовитися від цих понять і в КПК України, а також в проекті КПК України як таких, що не узгоджуються з розумінням вини, що базується на психологічній теорії вини.

Висновок про те, що за наявності визначення поняття вини у ст. 23 КК України є неприпустимим вживання в КПК України та проекті КПК України термінів «ступінь вини», «ставлення в вину», «ступінь винуватості», «ступінь винності» підтверджує і проведене нами анкетування, результати якого містяться у додатках Б, В, Д, Е, Ж цього монографічного дослідження.

У ст. 64 КПК України передбачено, що доказуванню підлягають: 1) подія злочину (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину); 2) винність обвинуваченого у вчиненні злочину і мотиви злочину; 3) обставини, що впливають на ступінь і характер відповідальності обвинуваченого, а також інші обставини, що характеризують особу обвинуваченого; 4) характер і розмір шкоди, заподіяної злочином, а також розмір витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочинного діяння.

Основним змістом предмета доказування, як зазначав М. Строгович, завжди є склад злочину. Елементами предмета доказування є фактичні обставини, що мають безпосередній зв'язок з нормами кримінального права. Останні визна-

¹ Докладніше про згадану теорію вини, що запропонована проф. Б. Утевським, див підрозділ 2.3. розділу 2 цієї роботи.

чають об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт і суб'єктивну сторону складу злочину, можуть вказувати на ряд окремих обставин, за наявності яких те чи інше діяння може розглядатись як злочин. Отож, норми кримінального права відповідають елементам складу злочину [234, с. 159–160]. Предмет доказування може допомогти створити уявну модель діянь, за вчинення яких має наставати конкретна кримінальна відповідальність [235, с. 48].

Деякі вчені виділяють у предметі доказування головний факт і допоміжні факти. Під головним фактом вони розуміють вину конкретної особи у вчиненні злочину, а під допоміжними фактами – ті факти, за допомогою яких встановлюються істотні для справи обставини [236, с. 21]. Однак більш поширеною є думка, яка заперечує поняття головного факту: «По суті, всі обставини, що входять до предмета доказування, вважаються «головними», тобто такими, що однаково підлягають доказуванню» [237, с. 545].

У ст. 64 КПК України про склад злочину прямо не йдеться. Водночас, пункти 2, 3 ч. 1 ст. 324 КПК України передбачають, що, постановляючи вирок, суд повинен вирішити питання, «чи має це діяння склад злочину і якою саме статтею кримінального закону він передбачений» та «чи винен підсудний у вчиненні цього злочину». Фактично формулювання «винність обвинуваченого у вчиненні злочину» (п. 2 ст. 64 КПК України) і «чи винен підсудний у вчиненні цього злочину» (п. 3 ч. 1 ст. 324 КПК України) в цьому аспекті мають однакове значення.

Як правило, формулювання «подія злочину» ототожнюється з обставинами об'єктивної сторони складу злочину [238, с. 189]. На наш погляд, з таким розумінням цього формулювання погодитися не можна. В пунктах 1, 2 ч. 1 ст. 6 КПК України мова йде про подію злочину і склад злочину як про дві різні підстави, що виключають провадження в кримінальній справі. Враховуючи це, ототожнення формулювання «подія злочину» з обставинами об'єктивної сторони складу злочину означає виведення об'єктивної сторони за межі складу злочину, що суперечить визначенню складу злочину, принаймні в межах його традиційного розуміння.

Як зазначають деякі вчені, термін «винність» у п. 2 ст. 64 КПК України необхідно вживати у значенні «вина» [238, с. 189–190; 239, с. 273; 240, с. 268].

На думку інших вчених, для встановлення винності обвинуваченого (в розумінні п. 2 ст. 64 КПК України) залежно

від конкретних обставин справи має бути доведено, що особа може бути суб'єктом злочину (вік, осудність). Якщо йдеться про злочин, де відповідальність несе лише спеціальний суб'єкт (службова особа, військовослужбовець), необхідно встановити ознаки, що характеризують спеціального суб'єкта злочину. Крім того, мають бути встановлені форма вини у вигляді умислу або необережності та мотиви злочину [241, с. 116].

Також висловлюється думка, що вимога про те, що підлягають доказуванню винність обвинуваченого у вчиненні злочину і його мотиви, «передбачає необхідність встановлення всіх суб'єктів і суб'єктивної сторони злочину (умисел чи необережність, їх форми, мотив і мета)» [242, с. 112]. Схоже положення міститься в п. 2 ч. 1 ст. 73 КПК Російської Федерації, де зазначено, що при провадженні кримінальної справи підлягає доказуванню винність особи у вчиненні злочину, форма її вини та мотиви [243, с. 203], і в п. 2 ч. 1 ст. 157 проекту КПК України, де зазначено, що при провадженні дізнання, досудового слідства і розгляді справи в суді підлягають доказуванню винуватість підозрюваного, обвинуваченого, підсудного у вчиненні злочину, форма вини, мотив та мета злочину.

Деякі вчені вважають, що винність – це термін кримінально-процесуального права [244, с. 272]. Проте, вони зазначають, що для процесуаліста винність – це атрибут правозастосовної сфери.

У кримінально-процесуальному значенні, зазначає Р. Міхеєв, встановити винність суб'єкта – це у встановленому законом порядку, за допомогою процесуальних засобів і криміналістичних методів, довести вину особи: сам факт винності (або невинності) суб'єкта, форму, зміст і ступінь його вини, мотив та мету вчинення злочину, інші ознаки суб'єктивної сторони, вказані в кримінальному законі; обґрунтувати винність (невинність) суб'єкта, форму, зміст і ступінь його вини фактичними обставинами справи в їх сукупності і відобразити результати встановлення вини суб'єкта у вироку та інших процесуальних документах. Лише тоді вирок суду про винність (невинність) суб'єкта можна визнати законним та обґрунтованим [245, с. 8].

Щоб уникнути прогалин і помилок, на думку В. Заблоцького, в кожному випадку встановлення винності обвинуваченого предмет дослідження має охоплювати весь об'єм законодавчих ознак суб'єктивної сторони злочинних про-

явів у будь-якому злочині, незалежно від його юридичної конструкції і форми прояву [245, с. 31].

Роз'яснюючи положення п. 2 ст. 324 КПК України, – чи має місце в діянні склад злочину і якою саме статтею кримінального закону він передбачений, – деякі вчені-процесуалісти зазначають, що це питання стосується складу злочину. Якщо склад злочину в діянні відсутній, необхідності в обговоренні питання, якою саме статтею кримінального закону він передбачений, немає. Суд обговорює це питання, якщо на нього отримана позитивна відповідь [238, с. 632]. Проте в науковій літературі з кримінально-процесуального права не дається конкретного визначення складу злочину.

Вирішення питання про винність підсудного (п. 3 ч. 1 ст. 324 КПК України) інколи пов'язується з необхідністю визначення судом форми вини підсудного, мотиву та мети вчиненого ним злочину, а також встановлення, чи немає інших обставин, що виключають винність особи у вчиненні злочину [241, с. 315]. Аналогічна з п. 3 ч. 1 ст. 324 КПК України вимога міститься в п. 4 ч. 1 ст. 415 проекту КПК України, а саме: постановляючи вирок, суд повинен вирішити питання, чи винен підсудний у вчиненні цього злочину. Фактично про це йдеться також в п. 4 ч. 1 ст. 299 КПК Російської Федерації, де зазначено, що під час постановлення вироку суд в нарадчій кімнаті вирішує питання, чи винен підсудний у вчиненні цього злочину [243, с. 522 – 523].

Однак залишається спірним питання про встановлення судом складу злочину відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 324 КПК України (п. 2 ч. 1 ст. 415 проекту КПК України), яке в науці кримінального процесу фактично не розкривається. За змістом пунктів 2, 3 ч. 1 ст. 324 КПК України, виходить, що постановляючи вирок, суд відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 324 КПК України (п. 2 ч. 1 ст. 415 проекту КПК України) начебто спочатку вирішує питання про те, чи має діяння склад злочину, а потім, – вирішуючи питання, чи винен підсудний у вчиненні цього злочину (п. 3 ч. 1 ст. 324 КПК України, п. 4 ч. 1 ст. 115 проекту КПК України), – фактично вирішує питання про вину підсудного. Це означає, що вина існує за межами складу злочину і співвідноситься з останнім як відносно самостійне поняття¹.

¹ Більш докладно питання про співвідношення вини і складу злочину розглянуто в межах підрозділу 3.2. цього розділу.

Отже, поняття «винність» («винуватість»), що вживаються КПК України, проекті КПК України, в доктрині кримінального процесу України, розглядається принаймні у п'яти значеннях, що ототожнюються: 1) з виною в її кримінально-правовому розумінні; 2) з встановленням суб'єкта, форм вини і мотиву злочину; 3) з встановленням суб'єкта і суб'єктивної сторони складу злочину; 4) з суб'єктивною стороною складу злочину; 5) з необхідністю визначення судом форми вини підсудного, мотиву та мети вчиненого ним злочину, а також встановлення того, чи немає інших обставин, що виключають винність особи у вчиненні злочину.

Отож: 1) наведені положення щодо розуміння поняття «винність» («винуватість») не дають змоги розкрити повною мірою зміст предмета доказування в кримінальному процесі України. Оскільки, на думку більшості вчених, основним елементом предмета доказування є склад злочину, коректним могло б бути вирішення питання про можливість редакційного уточнення пунктів 1, 2 ст. 64 КПК України та пунктів 1, 2 ч. 1 ст. 157 проекту КПК України; 2) «винуватість» («винність») пропонуємо визначити як кримінально-процесуальне поняття – висновок про те, що саме ця особа вчинила відповідне діяння, яке містить склад злочину. Висновок про те, що значення терміна «винуватість» («винність») включає лише кримінально-процесуальний момент, підтверджує і проведене нами анкетування, результати якого містяться у додатках Б, В, Д, Е, Ж цього монографічного дослідження; 3) винність та винуватість – різні слова, що позначають одне і теж поняття. Оскільки Конституція України вживає термін «винувата», то він і має бути орієнтиром для використання відповідних понять у КПК України та проекті КПК України. Висновок про те, що терміни «винуватість» та «винність» мають однакове значення, однак більш точним є термін «винуватість», підтверджує проведене нами анкетування, результати якого містяться у додатках Б, В, Д, Е, Ж цього монографічного дослідження. На підставі цього пропонуємо використовувати у відповідних статтях чинного КПК України і проекту КПК України термін «винуватість» замість терміна «винність» в усіх випадках його вживання; 4) поняття «винен», «винуватий», «винна особа» є похідними від поняття «винуватість» (винність). Виходячи із зазначеного, більш коректно вживати в КК України, КПК України, проекті КПК України терміни «винуватість», «винуватий», «винувата особа».

На думку деяких авторів, недоцільно вводити в науковий обіг поняття «винність», а потрібно виходити з єдиного поняття вини для всіх галузей права [244, с. 272–273].

Як було показано в розділі 2 цієї роботи, проблема винності на початку 50-х років ХХ ст. набула гострого дискусійного характеру в радянському кримінальному праві [169, с. 95]. Головним її спірним моментом стала концепція «двох вин» у кримінальному праві – вини і винності.

Слід зазначити, що питання вини і винності піддавались ґрунтовному дослідженню Т. Сергєєвою. Автор підкреслювала, що наявність підстав для кримінальної відповідальності веде до визнання обвинуваченого винним, а відсутність таких підстав передбачає його невинність [108, с. 6]. Отже, на думку Т. Сергєєвої, винність – це сукупність об'єктивних і суб'єктивних обставин, які обґрунтовують з точки зору кримінального права засудження особи, застосування до неї конкретного покарання за вчинення певного злочину. Винною суд визнає особу тільки тоді, коли вона, на його думку, заслуговує осуду з позицій кримінального закону, в тому числі, наприклад, і тоді, коли немає підстав для звільнення її від кримінальної відповідальності. Фактично в розуміння винності Т. Сергєєва вкладає елементи оціночної концепції (теорії) вини, але в цьому плані, як було показано вище, її позиція не підтримується вченими-процесуалістами. Ця позиція не є традиційною і для сучасного розуміння винності в навчальній літературі і науково-практичних коментарях.

Деякі науковці зазначають, що, даючи відповідь на питання про форму і вид вини, можна говорити про винність або невинність особи [246, с. 74]. Також треба зауважити, що, відповідно, наприклад, до ч. 1 ст. 24 КК Російської Федерації, винною у вчиненні злочину може бути визнана лише особа, яка вчинила суспільно небезпечне і кримінально-протиправне діяння умисно або необережно.

Водночас трапляються роботи з кримінального права, в яких поняття «вина», «винність» вживаються в «широкому» значенні. Так, В. Мальков, посилаючись на словник В. Даля, нагадує, що в мовознавчому розумінні поняття вини взагалі відповідає поняттю будь-якого недозволеного вчинку, в тому числі і злочину, що розглядається як різновид вини. Із цього він робить висновок, що суб'єкт несе відповідальність «за вину, що міститься у вчиненні злочину». Вина в такому розумінні для В. Малькова є єдиною підста-

вою кримінальної відповідальності [247, с. 96]. Схоже ставити питання П. Воробей. Він пропонує як підставу кримінальної відповідальності розглядати винність. Так, П. Воробей зазначає, що «винність не ознака складу злочину, а висновок про вчинення злочину винно, про винне заподіяння шкоди» [248, с. 7]. Однак, далі зазначає П. Воробей, принцип суб'єктивного ставлення в вину полягає в тому, що вчинення передбаченого цим Кодексом (КК України.– Р. В.) злочину може бути поставлене особі в вину лише у випадку вчинення цього злочину винно, тобто умисно чи з необережності [248, с. 13; 249, с. 66]. З такими неоднозначними варіантами використання слова «вина» не погоджується В. Нерсесян. Він, очевидно, має рацію в тому, що «це не відповідає місцю вини в складі злочину», що «вина не тотожна діянню, яке заподіює шкоду». Проте В. Нерсесян не заперечує проти того, що «довести винність особи означає встановити в її дії (бездіяльності) наявність конкретного складу злочину» і підкреслює, що «вину не слід ототожнювати з винністю» [250, с. 67–70]. Хоча, на думку деяких вчених, було б краще у цьому питанні витримувати єдиний підхід [251, с. 98].

Винуватість, зазначає В. Ємельянов, як сутнісну властивість злочину необхідно відрізнити від вини у формі умислу або необережності як елементу суб'єктивної сторони складу злочину. Винуватість неможливо звести до вини у формі умислу або необережності, вона є більш складною категорією, що перебуває у прямому і зворотному зв'язку з суспільною небезпечністю [252, с. 123–124; 253, с. 125–126; 254, с. 208], «підставою виникнення винуватості є вчинений особою злочин» [169, с. 94] і за своїм змістом вона (винуватість) є «сукупність елементів злочину, розглянута під кутом зору того, як вони відображаються свідомістю і як ставиться до них воля винуватого» [1, с. 118].

Важливим компонентом винуватості, підкреслює В. Ємельянов, насамперед є здатність особи до інкримінування, що полягає у досягненні особою певного віку і перебування її в стані осудності [252, с. 124; 253, с. 126]. Винуватість осіб, що вчинюють акти тероризму, вважає вчений, має оцінюватись з урахуванням багатьох інших факторів суб'єктивної і об'єктивної властивості, що характеризують злочинне діяння в цілому [252, с. 124; 253, с. 126]. Очевидно, що в підході В. Ємельянова також наявні певні елементи оціночної теорії.

✓ Вина у КК України визначається як психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності (ст. 23 КК України).

Подібне визначення поняття вини існує також у доктрині цивільного права України. Для покладення відповідальності за цивільне правопорушення, крім об'єктивних умов – протиправності, збитків і причинового зв'язку, може бути необхідною ще одна умова – вина заподіювача. Вина в цивільному праві розглядається як психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків [255, с. 702; 212, с. 395]. Інколи це психічне ставлення зводиться до двох форм: умислу або необережності [218, с. 178].

Правильне вирішення загального питання про вину має важливе значення – не лише теоретичне, але і практичне. Залежно від того, як диференційовано загальне поняття вини, здійснюється визначення її окремих форм, кожна з яких має містити загальні ознаки вини [108, с. 100].

Від з'ясування окремих форм вини, в свою чергу, залежить вирішення питання про наявність у конкретних діях обвинуваченого суб'єктивної підстави кримінальної відповідальності [108, с. 100].

Вина – це центральне поняття кримінального права і кримінального процесу. Від правильного вирішення питання про вину перш за все залежить зміцнення законності в діяльності органів і посадових осіб, що ведуть боротьбу із злочинністю.

Як було зазначено, домінуючою в теорії кримінального права України є психологічна концепція вини, з позицій якої і дається визначення цього поняття у ст. 23 КК України. Однак у ч. 2 ст. 2 КК України поняття «вини» вживається в більш широкому значенні, порівняно з її визначенням у ст. 23 КК України.

У ч. 1 ст. 11 КК України вживається поняття «винне», але воно стосується саме діяння, і оскільки це – характеристика злочину, то в цьому випадку термін «винне», безумовно, повинен мати кримінально-правове значення і є похідним від поняття «вина». У зв'язку з цим, видається некоректним вживання виразу «винне діяння» у ч. 1 ст. 11 КК України. З метою однотипності вживання термінології пропонуємо викласти ч. 1 ст. 11 Загальної частини КК України в такій редакції: «1. Злочином є передбачене цим Кодексом

суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину за наявності вини».

Більш широко, порівняно з поняттям вини, розуміються поняття «невинуватий» та поняття «невинний» в ч. 2 ст. 2 та ст. 372 КК України. Невинною у вчиненні злочину визнається особа, яка взагалі не вчиняла будь-якого злочину, а також особа, яка не вчинила того конкретного злочину, у якому її звинувачують [256, с. 564]. Водночас з точки зору логіки необхідно зазначити, що в наведених положеннях термін «винувата» виводиться за межі поняття злочину, оскільки він співвіднесений з цим поняттям як відносно самостійна передумова кримінальної відповідальності особи.

Отже, поняття «винність» («винуватість») в теорії кримінального права розуміється принаймні у двох значеннях: 1) ототожнюється з формами вини (умислом або необережністю); 2) визначається як сукупність об'єктивних і суб'єктивних обставин, які обґрунтовують з точки зору кримінального права засудження особи, застосування до неї конкретного покарання за вчинення певного злочину.

У зв'язку з тим, що поняття «винуватість» (винність) взагалі не вживається в КК України, на нашу думку, найбільш коректною видається позиція, яка передбачає вживання поняття «винуватість» («винність») в кримінально-процесуальному аспекті, що означає висновок про те, що саме ця особа вчинила відповідне діяння, яке містить склад злочину.

У судовій практиці домінуючим є вживання формулювання «вина підсудного» у мотивувальній частині вироків. У резолютивній частині вироків, як правило, використовується формулювання «визнати винним». З урахуванням того, що термін «винуватість» є похідним від терміна «винувата», що вживається у ч. 1 ст. 62 Конституції України, на наш погляд, в резолютивній частині вироків має фігурувати формулювання «визнати винуватим». Неприпустимим є відсутність в резолютивній частині вироків формулювань «визнати винним» або «визнати винуватим», що є самостійним елементом кримінальної відповідальності відповідно до частин 1, 2 ст. 62 Конституції України та ч. 2 ст. 2 КК України. Наведені положення щодо вживання відповідних формулювань підтверджуються результатами проведеного нами аналізу судових вироків, що відображені в додатках 3 та II цього монографічного дослідження.

Висновки.

1) Значення термінів «вина», «винність», «винний», «винуватість», «винуватий», що наводиться у словниках та енциклопедіях, не може бути орієнтиром для визначення правового змісту цих термінів у випадках, якщо вони вживаються в нормативному акті.

2) З урахуванням галузевої специфіки в поняття вини вкладається неоднаковий зміст. Однак у межах традиційного розуміння в адміністративному, трудовому, цивільному та кримінальному праві поняття «вина» має однотипний зміст, який базується на так званій психологічній концепції (теорії) вини. Водночас термін «вина» в Конституції України вживається в іншому значенні, яке наближається до широкого розуміння вини і не вичерпується лише психічним ставленням особи до вчиненого діяння та його наслідків, що виражене у формі умислу або необережності. Схоже розуміння вкладається в поняття «вина» також у ч. 2 ст. 2 КК України.

3) Полісемія у вживанні терміна «вина» в межах Конституції України (частини 1, 3 ст. 62) та КК України (ч. 2 ст. 2, ст. 23) є невиправданою, а її усунення потребує, на наш погляд, редакційного уточнення відповідних положень Конституції України та КК України.

4) У КПК України, на наш погляд, необґрунтовано вживаються поняття «ступінь вини», «ставлення в вину», а в проекті КПК України поняття «ступінь вини», «ставлення в вину», «ступінь винуватості», «ступінь винності»; вони фактично базуються не на психологічній концепції (теорії) вини, а є елементами оціночної концепції (теорії) і передбачають інше розуміння вини, ніж те, що передбачено в ст. 23 КК України. Те ж саме стосується і формулювання «ставляться в вину», що вживається в ч. 3 ст. 29 КК України. Очевидно, що така правова еkleктика є небажаною, тому відповідні поняття (формулювання) мають бути змінені.

5) На наш погляд, «винуватість» («винність») включає в себе процесуальний момент – висновок про те, що саме ця особа вчинила відповідне діяння, яке містить склад злочину.

6) Винність та винуватість – різні слова, що позначають одне і те ж поняття.

7) Поняття «винуватий», «винен», «винна особа» є похідними від поняття «винуватість» («винність»).

8) Термін «винне», що вживається в ч. 1 ст. 11 КК України, стосується діяння, має кримінально-правове значення і є похідним від поняття «вина».

9) Поняття «склад злочину», яке вживається, зокрема, в ст. 324 КПК України і ст. 415 проекту КПК України, має розглядатися саме як кримінально-правова категорія, тому відповідність фактичних обставин складу злочину («питання права») має встановлюватися після того, як встановлено винуватість особи («питання факту»). Тому послідовність вирішення питань у ст. 324 КПК України та ст. 415 проекту КПК України є некоректною і, на наш погляд, має бути змінена.

Пропозиції.

1) Поняття «винуватість» – «винність», «винуватий» – «винний» – «винна особа» – розглядати як синоніми, що не мають різного юридичного змісту.

2) Для однотипності вживання термінології використувати терміни «винуватість» у конституційному, кримінально-процесуальному та кримінальному праві України як базове поняття.

3) «Винуватість» пропонуємо визначити як кримінально-процесуальне поняття – висновок про те, що саме ця особа вчинила відповідне діяння, яке містить склад злочину.

4) Поняття «вина» вживати лише в кримінально-правовому розумінні – в тому, в якому вона визначена у ст. 23 КК України.

5) Уточнити законодавче визначення презумпції невинуватості, що сформульоване в Конституції України та КК України, виклавши ч. 1 ст. 62 Конституції України та ч. 2 ст. 2 КК України в такій редакції:

«Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її винуватість не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили».

6) Викласти ч. 3 ст. 62 Конституції України в такій редакції:

«Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності винуватості особи тлумачаться на її користь».

7) Відмовитись від понять «ступінь вини», «ставлення в вину», які вживаються в ч. 2 ст. 93, ч. 2 ст. 132, п. 2 ст. 228 КПК України та від понять «ступінь вини», «ставлення в вину», «ступінь винуватості», «ступінь винності», які містяться в ч. 3 ст. 116, п. 2 ст. 309, ч. 2 ст. 427, ч. 3 ст. 458 проекту КПК України.

8) Уточнити редакцію ч. 3 ст. 29 КК України шляхом заміни формулювання «ставляться в вину» формулюванням «інкримінуються».

9) Викласти ч. 1 ст. 11 КК України в такій редакції:

«1. Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину за наявності вини».

3.2. Вина і склад злочину в кримінальному праві України: співвідношення понять

Проблема співвідношення вини і складу злочину не нова для теорії кримінального права. Ця проблема ставилася в межах основних кримінально-правових концепцій (теорій) континентальної системи права і розглядалась окремими представниками науки радянського кримінального права. Однак і досі немає однозначності у вирішенні цієї проблеми. Це питання є особливо актуальним у зв'язку з тим, що законодавець у ч. 1 ст. 2 КК України сформулював підставу кримінальної відповідальності, вказавши, що такою підставою «є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом».

Як бачимо, про вину тут прямо не йдеться. Оскільки і автори деяких кримінально-правових концепцій (теорій) і окремі представники науки радянського кримінального права розглядали питання про вину як підставу (одну з підстав) кримінальної відповідальності, співвідношення вини і складу злочину набуває не лише теоретичного, але і практичного значення. Залишаються відкритими питання про те, як вина, що є згідно зі ст. 23 КК України відповідною характеристикою психічної діяльності людини, співвідноситься зі складом злочину; як визначення вини, що наведене в КК України, співвідноситься з юридичними складами злочинів окремих видів.

Більш конкретно ці питання можуть бути розглянуті в таких аспектах: 1) чи охоплюється кримінально-правове поняття «вина» кримінально-правовою категорією «склад злочину»? 2) як визначається конкретний зміст вини в юридичних складах злочинів окремих видів?

Для вирішення цих питань перш за все необхідно визначитися з розумінням складу злочину.

Проблема складу злочину складна і вирішується по-різному [257, с. 32; 258, с. 77–78; 23, с. 164; 259, с. 78–79; 260,

с. 115–116; 261, с. 78; 256, с. 8; 42, с. 699; 262, с. 79; 263, с. 136; 264, с. 76; 265, с. 97; 266, с. 105–114; 267, с. 37; 268, с. 76; 269, 231 с.; 270, 189 с.; 126, 275 с.; 120, 363 с.; 271, 387 с.; 105, 185 с.]. Водночас в межах даної роботи ми будемо використовувати підходи щодо розуміння складу злочину, що сформульовані С. Шапченком [10, с. 86–122], які, на наш погляд, є найбільш прийнятними.

На сьогодні під час розкриття терміна «склад злочину», зазначає С. Шапченко, в теорії кримінального права є низка спірних питань. Одне з них – яке реальне явище відображає це поняття. З цього приводу в кримінально-правовій літературі існує три точки зору.

Одна з них зводиться до того, що склад злочину – це правове поняття, яке становить законодавчу характеристику (модель) злочину, що містить сукупність (систему) юридичних ознак, які характеризують окремі елементи злочину і в сукупності утворюють його склад [272, с. 18–19].

Прихильники другої точки зору розглядають склад злочину як соціально-правове явище, факт реального життя, «діяння, що містить в кримінальному законі суттєві ознаки злочину» або «сукупність фактів, з якою норма пов'язує кримінально-правові наслідки» [10, с. 87].

За висловленою останнім часом ще однією точкою зору, склад злочину – це «конструкція... суто теоретична, наукова абстракція, яку майже кожен автор, котрий торкається проблеми складу злочину, розуміє і тлумачить по-своєму» [269, с. 76].

Як зауважує С. Шапченко, більшість авторів та прихильників кожної з точок зору вважають лише її правильною, доводячи хибність положень своїх опонентів. Проте, як видається з позицій загальної теорії права, кожна з них заслуговує на увагу і, що важливо, певною мірою може бути узгоджена з іншими [10, с. 87].

Склад злочину як юридична конструкція. Називаючи склад злочину законодавчою моделлю злочинів певного виду, автори першої з наведених точок зору, по суті, розглядають його як специфічну юридичну конструкцію в кримінальному праві. Юридичні конструкції в загальній теорії права вважаються специфічними засобами юридичного вияву волі законодавця і «становлять специфічну побудову нормативного матеріалу, що відповідає певному типу чи виду... правовідносин, юридичних фактів їх зв'язку між собою» [273, с. 275–276]. Використання юридичних конструкцій надає нормативній регламентації суспільних відно-

син чіткості і визначеності, забезпечує необхідну формальну визначеність права [273, с. 275–276].

Не торкаючись усіх специфічних ознак складу злочину як специфічної конструкції в кримінальному праві, на думку С. Шапченка, варто виокремити низку принципових моментів.

1. Склад злочину як галузева юридична конструкція є реально існуючим компонентом «правової матерії» – одним із засобів виразу змісту кримінального права.

2. Цей компонент є відносно самостійним – за своїм змістом і будовою він не збігається ні з кримінально-правовою нормою в цілому (так званою логічною нормою) [273, с. 45–46], ні з окремими нормативними приписами чи дефініціями окремих термінів.

3. За допомогою складу злочину як юридичної конструкції в кримінальному праві фіксується (моделюється) певний тип суспільно небезпечної поведінки, який законодавець визнає злочином певного виду¹.

4. Склад злочину як юридична конструкція є засобом виразу змісту кримінального права досить високого рівня системності. Очевидно, таких засобів, як дефініції відповідних термінів та нормативні приписи, для фіксації в кримінальному законі певного типу суспільно небезпечної поведінки як злочину певного виду недостатньо.

Зважаючи на зазначені моменти, підкреслює С. Шапченко, для найменування такої юридичної конструкції в кримінальному праві доцільно використовувати термін «юридичний склад злочину».

Склад злочину як поєднання юридичних фактів. Таке розуміння складу злочину також має своє пояснення з позицій загальної теорії права. Вона розглядає склад правопорушення як «особливу побудову фактів, що відображає головні сторони (елементи) правопорушення, а також особливості предмета правової охорони – об'єкт правопорушення і наявність загальної передумови відповідальності, тобто правосуб'єктності» [273, с. 189]. Склад правопорушення «вбирає в себе не лише елементи самого правопорушення, але й ряд інших суттєвих фактів, що визначають юридичну відповідальність...» [273, с. 189]. Отже, «перед нами – не просто комплекс юридичних фактів (фактичний склад), а своєрідне

¹ На думку С. Шапченка, у більшості випадків за допомогою такої юридичної конструкції «створюється» не лише злочин певного виду, а й окремі його різновиди.

системне поєднання фактів, яке можна назвати фактичною конструкцією» [273, с. 189].

Наведена характеристика, на думку С. Шапченка, може бути конкретизована щодо складу злочину як «кримінально-правового різновиду» складу правопорушення.

1. Склад злочину в зазначеному розумінні є реально існуючим правовим явищем соціальної дійсності, яке за своїм правовим змістом належить до сфери юридичних фактів.

2. Склад злочину не зводиться до одного юридичного факту – відповідної поведінки суб'єкта; він включає і ряд інших юридичних фактів, зокрема, осудність, вік суб'єкта, без яких визначити таку поведінку конкретним злочином взагалі не можна.

3. У межах складу злочину поєднання різних юридичних фактів має системний характер; отже, для визнання відповідної поведінки конкретним злочином простої сукупності юридичних фактів, як правило, недостатньо – необхідно встановити ще й певні зв'язки між ними (часові, причиново-наслідкові, функціональні).

Із урахуванням зазначених моментів, на думку С. Шапченка, для найменування такої «фактичної конструкції» доцільно використовувати термін «фактичний склад злочину».

Оскільки склад злочину як категорія науки кримінального права [274, с. 69] не мав відношення до нашого дослідження, вона спеціально не розглядається.

Висновки:

1. У теорії кримінального права термін «склад злочину» вживається у трьох різних значеннях: а) як законодавча модель злочину певного виду (окремого різновиду такого злочину); б) як поєднання юридичних фактів (діяння особи з іншими фактичними обставинами); в) як категорія науки кримінального права, суто теоретична конструкція.

2. Законодавча модель злочину певного виду є, по суті, юридичною конструкцією, за допомогою якої законодавець певний тип суспільно небезпечної поведінки визначає в кримінальному праві як злочин певного виду. Для найменування такої конструкції доцільно вживати термін «юридичний склад злочину».

3. Поєднання діяння особи з іншими фактичними обставинами (юридичними фактами) має системний характер, є своєрідною «фактичною конструкцією». Це означає, що для визнання діяння конкретним злочином потрібна не лише

наявність (сукупність) відповідних юридичних фактів, а й певний зв'язок між ними. Для найменування даної «фактичної конструкції» доцільно вживати термін «фактичний склад злочину».

4. Як реально існуючі правові явища, юридичний склад злочину і фактичний склад злочину належать до різних елементів механізму кримінально-правового регулювання, виконують в ньому різні функції. Тому, очевидно, кожний з них в теорії кримінального права має розглядатися окремо.

5. Різні погляди на юридичну природу складу злочину в теорії кримінального права не дають підстав розглядати його лише як наукову абстракцію, суто теоретичну побудову. У зв'язку з цим не можна погодитися з пропозиціями взагалі відмовитися в науці кримінального права від категорії «склад злочину» [10, с. 91].

До того ж, ми будемо виходити з того, що для позначення відповідного феномену як елементу змісту кримінального права доцільно використовувати поняття «юридичний склад злочину» і відповідні його характеристики та терміни, що запропоновані С. Шапченком [10, с. 90–91].

У теорії кримінального права традиційним є розуміння поняття вини як обов'язкового елементу суб'єктивної сторони юридичного складу злочину, його зміст в принципі не повинен виходити за межі цієї конструкції. Це положення підтверджується також результатами проведеного нами анкетування, які містяться у додатках Б, В, Д, Е, Ж цього монографічного дослідження. Також треба зазначити, що поняття вини має певне співвідношення і зв'язки з іншими елементами суб'єктивної сторони складу злочину. Крім вини, в суб'єктивну сторону складу злочину можуть входити мотив, мета та емоційний стан; їх теж традиційно треба розглядати як окремі елементи, які не охоплюються змістом вини і відображаються в юридичному складі злочину законодавцем як самостійні.

Поняття вини, яке дається в ст. 23 КК України, – це законодавча дефініція, що має стосуватися будь-яких юридичних складів злочинів. Вона має давати орієнтири щодо всіх злочинів і за межі юридичного складу злочину, на наш погляд, поняття вини «виходити» не може. Водночас законодавець непослідовно підходить до базових кримінально-правових понять, включаючи в деяких випадках в назву статті слово «поняття» (наприклад, ст. 11, ст. 26 КК України), а в інших ні (наприклад, ст. 18, ст. 23 КК Украї-

ни). Проте тип дефініції залишається один і той самий. На наш погляд, дефініція стосується відповідного поняття, що відображає певне явище, тому пропонуємо уточнити назву ст. 23 КК України, виклавши її в такій редакції: «Поняття вини».

Вина є основним юридичним елементом, що характеризує психологічний зміст будь-якого правопорушення. Тому вона має загальнотеоретичне значення і піддавалась дослідженню представниками різних галузей юридичної науки [217, с. 221; 218, с. 97–305; 219, с. 721; 220, с. 457].

Поняття вини, що дається в ст. 23 КК України, має бути орієнтиром для визначення конкретного змісту вини у відповідних юридичних складах злочинів. Але з урахуванням того, що юридичний склад злочину – це певна логічна сукупність, єдність об'єктивних і суб'єктивних елементів, постає питання про те, як визначити конкретний зміст вини.

✓ Відповідно до ст. 23 КК України, «виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності». Основними категоріями, що характеризують вину, є зміст, форма, сутність та об'єм. В межах цього розділу ми не ставимо за мету докладно характеризувати і визначити основні категорії, що характеризують вину. З метою з'ясування питання про те, чи коректне визначення вини, що наведене в ст. 23 КК України, ми вважаємо за необхідне розглянути, як визначається зміст вини в юридичних складах злочинів окремих видів.

Під змістом філософія розуміє єдність всіх елементів об'єкта, його властивостей, внутрішніх процесів, зв'язків, суперечностей і тенденцій, що являють собою визначальну сторону явищ або об'єктів [275, с. 595]. Вина як кримінально-правова категорія – це психічне ставлення, що проявляється в конкретному злочині. Складовими цього ставлення є свідомість та воля. Різні комбінації свідомості та волі як окремих елементів даного ставлення утворюють різні модифікації вини. Тому інтелект та воля у певному – передбаченому кримінальним законом їх поєднанні – утворюють зміст вини.

Вина – поняття юридичне, тому не слід надмірно психологізувати її, намагаючись наповнити терміни, за допомогою яких закон визначає умисел та необережність, тим значенням, що вкладає в них психологія, а тим більше – доповнювати

характеристику форм вини психологічними термінами, що не використовуються законодавцем [276, с. 26].

Незважаючи на сталі уявлення в науці про зміст вини, деякі вчені намагаються, очевидно, необгрунтовано, звузити психологічний зміст вини, виключивши з його складу один із двох елементів. Так, М. Іванов не вбачає в бажанні як елементі умислу самостійного значення і пропонує визначати умисел лише за допомогою ознаки усвідомлення суспільно небезпечного і протиправного характеру вчиненого діяння [277, с. 16–18]. На думку А. Рарога, з подібними спробами не можна погодитись, оскільки вони не лише не відповідають закону, але і не враховують положень психологічної науки [278, с. 65], відповідно до яких «кримінально-правове поняття вини не зводиться до характеристики процесів мислення – воно охоплює і вольовий компонент, це умисний або необережний вчинок, заборонений законом» [279, с. 40].

Предметний зміст обох елементів вини, тобто сукупність фактичних обставин, що мають юридичне значення, визначається конструкцією конкретного юридичного складу злочину [278, с. 65].

Законодавець, як правило, не розкриває предметний (конкретний) зміст вини, залишаючи це питання на вирішення теорії кримінального права та судової практики [280, с. 65–66]. Винятком є Кримінальний закон Латвійської Республіки, в ч. 2 ст. 8 якого передбачено, що «при визначенні форми вини особи, що вчинила злочинне діяння, необхідно встановити психічне ставлення цієї особи до об'єктивних ознак злочинного діяння» [281, с. 54].

Отже, зміст інтелектуального моменту вини визначається способом законодавчого опису злочину. До нього входять усвідомлення характеру об'єкта і характеру вчиненої дії або бездіяльності. А в так званих матеріальних складах інтелектуальний момент охоплює, крім того, і передбачення (або можливість передбачення) суспільно небезпечних наслідків. Інколи законодавець вводить в число обов'язкових елементів юридичного складу злочину певну додаткову ознаку, що характеризує місце, час, обстановку тощо. Усвідомлення цих додаткових ознак суспільно небезпечного діяння також входить у зміст інтелектуального елемента вини [278, с. 66; 282, с. 49].

Вольовий зміст вини також визначається конструкцією складу злочину. Предметом вольового ставлення суб'єкта є практично те саме коло фактичних обставин, що становлять

предмет інтелектуального ставлення. Це обставини, що визначають юридичну сутність діяння і в своїй сукупності утворюють склад даного злочину [278, с. 67]. Однак, як зазначає А. Рарог, у такому разі необхідно виділити вольове ставлення до головної об'єктивної ознаки (елементу.– *Р. В.*) складу злочину, в якій втілюється суспільна небезпечність даного діяння. Ставлення до цієї ознаки (елемента.– *Р. В.*) є визначальним критерієм під час встановлення форми вини [278, с. 67].

Треба зауважити, що, на думку А. Рарога, до обставин, які становлять предметний зміст вини, не входять ознаки (елементи.– *Р. В.*) самої суб'єктивної сторони складу злочину (мотив, мета). Однак, зазначає далі вчений, за співучасті знання юридично значущих мотиву та мети виконавця є необхідним для інкримінування іншим співучасникам. Але і в цьому випадку знання зазначених мотиву та мети стає передумовою усвідомлення характеру злочину, що вчинюється виконавцем, тобто характеризує в кінцевому результаті об'єктивну (зовнішню для субекта) сторону діяння.

Формою є внутрішня структура сталих зв'язків і взаємодій елементів, властивостей і процесів, що утворюють предмет або явище, а також спосіб існування і виразу змісту [275, с. 595]. Форма вини визначається закріпленням у законі співвідношенням психічних елементів (свідомості і волі), що утворюють зміст вини, тобто відмінністю в інтенсивності і визначеності інтелектуальних і вольових процесів, що відбувається в психіці суб'єкта злочину. Вона вказує на спосіб інтелектуальної і вольової взаємодії суб'єкта з об'єктивними обставинами, що становлять юридичну характеристику даного виду злочинів. Як уже зазначалось, наприклад, в Кримінальному законі Латвійської Республіки, «при визначенні форми вини особи, що вчинила злочинне діяння, необхідно встановити психічне ставлення цієї особи до об'єктивних ознак злочинного діяння» (ч. 2 ст. 8).

Визначаючи умисел та необережність, законодавець виходить з психічного ставлення лише до діяння (дії або бездіяльності) і до його наслідків. На перший погляд може здаватись, що виною не охоплюється ставлення до таких елементів, як місце, час, спосіб, обстановка вчинення злочину тощо. Однак такий висновок, на думку А. Рарога, був би помилковим, оскільки він ґрунтується на надмірно вузькому трактуванні терміна «діяння», що розуміється лише як родове поняття дії або бездіяльності. Але діяння – це не

лише активна або пасивна форма поведінки, а вчинок, що вчинюється певним способом в конкретних умовах, часі і тому подібне. Причому нерідко саме ці обставини надають діянню суспільно небезпечний характер [278, с. 69].

Відповідно до принципу суб'єктивного інкримінування притягнення до кримінальної відповідальності є обґрунтованим лише за умови, що виною суб'єкта охоплюються всі обставини, які утворюють у сукупності склад конкретного злочину. Це стосується не лише обставин, що є необхідними елементами основного юридичного складу злочину, а й кваліфікованих видів.

Елементи юридичного складу злочину, що мають кваліфікуюче значення, на думку А. Рарога, умовно можна поділити на чотири групи: 1) ті, що характеризують об'єкт посягання; 2) ті, що характеризують дію або бездіяльність; 3) ті, що належать до наслідків; 4) ті, що стосуються суб'єкта злочину [278, с. 164].

Найбільш розповсюдженим кваліфікуючим елементом умисних злочинів, за чинним кримінальним законодавством України, є суспільно небезпечні наслідки, вказані в законі конкретно (наприклад, заподіяння шкоди здоров'ю, смерть особи, загибель декількох осіб тощо), або шляхом оцінки ступеня їх тяжкості (особливо тяжкі, тяжкі тощо).

Деякі вчені висловлювали думку про те, що психічне ставлення і до кваліфікуючих наслідків умисних злочинів може бути умисним або необережним. Інші криміналісти, навпаки, вважають, що до наслідків, які мають в умисних злочинах значення кваліфікуючої ознаки, вина може полягати лише в необережності [283, с. 40; 284, с. 7].

Треба зазначити, що в науці кримінального права були спроби застосувати концепцію злочинів з так званою подвійною формою вини для встановлення ставлення не до наслідків, а до інших кваліфікуючих елементів умисних злочинів, наприклад, до особливої жорстокості у разі вбивства [285, с. 13; 286, с. 47]. До того ж, обидва види умислу і обидва види необережності конструюються як психічне ставлення суб'єкта до різних елементів, що характеризують об'єкт, спосіб, обстановку вчинення злочину і т. п. Ця позиція, на думку А. Рарога, не відповідає теоретичному поняттю і психологічній сутності, а також законодавчому опису умислу та необережності, тому піддається обґрунтованій критиці з боку відомих вчених. О. Светлов зазначав: «Психічне ставлення до окремих об'єктивних ознак (елементів.—

Р. В.) складу не слід називати «умислом» або «необережністю», оскільки закон вживає ці поняття лише для узагальненої характеристики діяння в цілому» [287, с. 68]. Аналогічну думку відстоює П. Дагель: «Форми вини характеризують ставлення винного до діяння і шкідливих наслідків в цілому, тобто в цілому до вчиненого злочину. Тому вони не можуть розглядатися лише по відношенню до однієї з ознак, що характеризує будь-який із елементів складу злочину» [34, с. 174–175].

Однак зауважимо, що під час аналізу ст. 25 КК України постає питання: чому проявляється психічне ставлення до діяння за необережної форми вини? Принаймні із законодавчого визначення цієї форми вини таке ставлення не може розглядатись як обов'язковий її елемент. Водночас постає проблема змісту необережної форми вини в злочинах з формальним складом¹.

А. Рарог зазначає, що науково необґрунтованою є побудова необережної вини щодо таких кваліфікуючих елементів, як особливі властивості об'єкта (вік потерпілої під час зґвалтування), спосіб вчинення злочину (наприклад, загальнонебезпечний), обстановка (наприклад, умови стихійного лиха) тощо [278, с. 168]. Вчинюючи умисний злочин, особа може ставитись необережно до одного кваліфікуючого елементу – наслідку, а «інші кваліфікуючі обставини умисного злочину можуть інкримінуватись лише тоді, коли злочинець завідомо знав про наявність цих обставин» [142, с. 94].

Заперечуючи можливість інкримінування у разі вчинення умисних злочинів таких обставин, про які особа не знала, але могла і повинна була знати, *Г. Кригер* писав: «Оскільки умисне діяння передбачає усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру своїх дій, всі обставини, що впливають на характер суспільної небезпеки, мають бути відомі особі» [156, с. 7; 159, с. 6]. Погоджуючись з наведеною позицією *Г. Кригера*, *А. Рарог* зазначає, що жоден злочин не може бути визнано умисним, якщо суб'єкт не усвідомлює характеру об'єкта або тих обставин об'єктивної сторони, що істотно впливають на характер і ступінь суспільної небезпечності діяння.

¹ Проблему змісту необережної форми вини в злочинах з формальним складом докладніше розглянуто у підрозділі 3.3. розділу 3 цієї монографії.

Однак в теорії кримінального права України щодо вирішення питання про усвідомлення характеру об'єкта або обставин об'єктивної сторони, що істотно впливають на характер і ступінь суспільної небезпеки діяння при вчиненні умисних злочинів, існують дещо інші підходи. Зокрема:

1) психічне ставлення винуватого у вчиненні зґвалтування з використанням безпорадного стану потерпілої особи до її перебування в такому стані може бути різним: а) суб'єкт точно знав, що потерпіла перебуває в безпорадному стані, наприклад, бачив, що вона непритомна; б) суб'єкт допускав, що потерпіла може перебувати в безпорадному стані, наприклад, після вживання нею наркотиків; в) суб'єкт не усвідомлював, що потерпіла перебуває в безпорадному стані, але міг і повинен був це усвідомлювати [288, с. 325].

На думку С. Шапченка, перші два випадки охоплюються поняттям «усвідомлення» і тому не виходять за межі умисної форми вини, в тому числі і за межі прямого умислу, характерного для зґвалтування. Третій випадок, як зазначає С. Шапченко, очевидно, становить специфічний різновид так званої складної вини (складної форми вини), коли психічне ставлення до певних обставин, передбачених як обов'язкові ознаки в юридичному складі умисного злочину, містить елементи необережної вини (злочинної недбалості). У такому випадку злочин в цілому вважається вчиненим умисно, а судова практика інкримінує зазначені обставини винному під час кваліфікації його дій навіть за «необережного» до них ставлення.

Схоже вирішив питання стосовно «необережного» ставлення до перебування потерпілої в безпорадному стані і Верховний Суд України. Водночас, із теоретичної точки зору, на думку С. Шапченка, зазначений підхід видається сумнівним, оскільки вжите в ч. 1 ст. 152 КК України слово «використання» в його традиційному розумінні означає свідому і цілеспрямовану діяльність [10, с. 251].

2) Відповідно до ч. 3 ст. 152 КК України зґвалтування неповнолітньої особи буде мати місце тоді, коли потерпілій особі на момент вчинення злочину не виповнилось 18 років. Проте, як зазначив Пленум Верховного Суду України, кваліфікація вчиненого винним зґвалтування за ч. 3 ст. 117 КК України (ч. 3 ст. 152 КК України 2001 р. – *Р. В.*) можлива лише у випадках, коли він знав або допускав, що вчиняє насильницький статевий акт з неповнолітньою особою, а так само коли він міг і повинен був це передбачити

[288, с. 327]. Отже, перед нами ще один випадок можливої наявності в умисному злочині окремих елементів необережної вини. Однак на відміну від попереднього випадку – щодо безпорадного стану потерпілої особи – тут, на думку С. Шапченка, запропонований Пленумом Верховного Суду України підхід видається цілком виправданим. Неповнолітній вік потерпілої особи не може бути підставою для кваліфікації за ч. 3 ст. 152 КК України, якщо буде доведено, що винний сумлінно помилявся щодо фактичного віку потерпілої [288, с. 327].

Як правило, форма вини в юридичному складі злочину єдина, оскільки відповідно до закону вона визначається в матеріальних складах ставленням особи до суспільно небезпечних наслідків, а в формальних – до своїх суспільно небезпечних дій. Якщо злочинне діяння (дія або бездіяльність) викликає один наслідок, то ставлення до нього може характеризуватися виною у формі умислу або необережності, і, відповідно, злочин в цілому слід визнати вчиненим умисно або з необережності. Водночас слід звернути увагу на те, що в кримінальному законодавстві України є особлива кримінально-правова конструкція – зміст вини у юридичних складах злочинів, створених за типом частин 1, 2 ст. 364 КК (зловживання владою або службовим становищем). З суб'єктивної сторони, цей злочин вчинюється лише з прямим умислом. Однак щодо наслідків психічне ставлення службової особи може бути як у формі умислу, так і необережності [289, с. 819].

Інше положення буде в тих випадках, коли «формальний» склад за своєю конструкцією передбачає вчинення двох обов'язкових дій або «матеріальний» склад – настання двох (декількох) наслідків.

Так, склад злочину, передбаченого ст. 428 КК України, залишення гинучого військового корабля командиром охоплює дві дії винуватого: а) невиконання до кінця своїх службових обов'язків і б) залишення корабля. Однак перша дія може бути як умисною, так і необережною, друга вчиняється лише з прямим умислом [289, с. 923].

Інший випадок – злочин з двома наслідками (наприклад, умисне заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого). Першим наслідком є заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, ставлення до якого – умисне. Необережне ставлення до другого наслідку (в даному випадку – смерті потерпілого) впливає зі змісту ч. 2 ст. 121 КК України.

На думку В. Кудрявцева, визначаючи діяння як таке, що вчинене умисно або з необережності, ми даємо цілісну характеристику його суб'єктивних ознак (елементів.— *Р. В.*). Однак в дійсності ця цілісна характеристика є складною, оскільки вона складається з психічного ставлення суб'єкта до окремих об'єктивних ознак (елементів.— *Р. В.*) складу, а ці ознаки (елементи.— *Р. В.*) різноманітні [290, с. 366].

Стверджуючи, що крадіжка — умисний злочин, ми вказуємо на ставлення особи до всіх об'єктивних елементів крадіжки в цілому, причому ці елементи розглядаються в узагальненому вигляді (дія і наслідок). Хоча насправді крадіжка вчиняється не взагалі шляхом «дії», а шляхом визначеної дії — «таємне викрадення чужого майна».

Оскільки це так, то і суб'єктивна сторона крадіжки передбачає усвідомлення кожного з об'єктивних елементів цього складу: розуміння того, що вчинюється «викрадення», що воно проходить «таємно» і що викрадається «чуже майно». Крім того, є також і бажання все це вчинити.

Чи входить у психічне ставлення до окремої ознаки, крім інтелектуального, також і вольовий момент? На думку В. Кудрявцева, вольове ставлення (бажання, припущання) до окремих ознак (елементів.— *Р. В.*) складу визначатись не повинно; воно є цілісною характеристикою злочину [290, с. 369]. Особа «бажає» вчинити крадіжку майна — це її мета або засіб для досягнення іншої мети, але в принципі не можна стверджувати, що вона окремо бажає, щоб мало місце розкрадання, щоб воно було таємним і т. д.

Проте необхідно вирішити питання: чи є саме собою ставлення до окремих елементів складу злочину елементом складу злочину?

В. Кудрявцев відповідає на це питання негативно. Він зазначає, що ознакою (елементом.— *Р. В.*) складу слід визнавати лише таку якість, яка має самостійне значення (не є похідною) і відмежовує один склад злочину від іншого. Ці риси в наведеному випадку відсутні [290, с. 370]. Перш за все, як вбачається із викладеного вище, ставлення особи до окремих об'єктивних ознак (елементів.— *Р. В.*) за своїм змістом є похідним: а) від змісту об'єктивної сторони складу злочину і б) від форми вини, що передбачається складом у цілому.

«Ставлення до окремої ознаки (елементу.— *Р. В.*) складу злочину є не самостійною ознакою (елементом.— *Р. В.*), а є лише елементом опису, розкриття змісту форм суб'єктивної сторони даного складу злочину — умислу або необережності» [290, с. 371]. Це ставлення може набувати значення ознаки (елементу.— *Р. В.*) лише в тому випадку, якщо за однакових об'єктивних ознак (елементів.— *Р. В.*) складу злочину і в межах однієї форми вини може існувати два або декілька різних видів ставлення до одного і того ж самого елемента, що тягне за собою різну кваліфікацію вчиненого. Але таким єдиним прикладом є «завідомість». На думку В. Кудрявцева, можливо, що з часом й інші форми інтелектуального та вольового ставлення до окремих ознак (елементів.— *Р. В.*) складу злочину також будуть розглядатися як самостійні ознаки (елементи.— *Р. В.*) складу злочину [290, с. 372].

Висновки.

1) Поняття вини в КК України має вигляд законодавчої дефініції, тому більш коректним видається уточнити назву ст. 23 КК України, включивши до неї термін «поняття», як це зроблено в статтях 11, 26 КК України.

2) Вина є обов'язковим елементом будь-якого складу злочину, а поняття вини, не виходячи за межі юридичного складу злочину, трансформується у конкретні характеристики свідомості та волі особи з урахуванням його змісту.

3) Конкретний зміст вини в юридичних складах злочинів окремих видів визначається в основному шляхом з'ясування психічного ставлення суб'єкта до об'єктивних елементів юридичного складу злочину. Водночас в окремих юридичних складах злочинів у зміст вини може включатись також ставлення особи до окремих обставин, що відносять до суб'єктивної сторони складу злочину. Це, зокрема, має місце у разі вчинення злочину у співучасті, коли в зміст вини окремих співучасників (підбурювача, пособника) включається мотив діяння іншого співучасника (виконавця злочину).

Пропозиції.

1) Викласти назву ст. 23 КК України у такій редакції:

Стаття 23. Поняття вини

2) Сформулювати визначення поняття вини так, щоб була однозначність у розумінні співвідношення цього поняття зі складом злочину.

3.3. Нормативне визначення поняття вини та перспективи вдосконалення інституту вини у кримінальному праві України

У кримінальному праві зарубіжних країн, Російської імперії, в науці радянського кримінального права, а також у теорії кримінального права України має місце неоднозначне, а інколи і суперечливе розуміння вини. У зв'язку з цим постає питання, чи можна зробити визначення поняття вини елементом змісту кримінального права і дати його саме так, як це зроблено в КК України.

З метою з'ясування коректності нормативного визначення поняття «вина» та перспектив вдосконалення інституту вини в кримінальному праві України в цілому, на наш погляд, необхідно з'ясувати такі питання: 1) про доцільність нормативного визначення поняття вини; 2) про основні типи (варіанти) нормативного визначення поняття вини, що можуть бути використані в кримінальному праві; 3) про тип (варіант) визначення поняття вини в КК України 2001 р.; 4) про основні підходи щодо розуміння відповідних формулювань у визначенні поняття вини, що дається у ст. 23 КК України, та зв'язок деяких з них з визначенням окремих її форм; 5) про зв'язок визначення поняття вини з окремими кримінально-правовими ситуаціями, які не передбачені КК України 2001 р., але мають теоретичне і практичне значення (проблеми складної вини, казусу, юридичної та фактичної помилок). Основним предметом дослідження в межах цього підрозділу буде ст. 23 КК України.

На нашу думку, корисним є вивчення зарубіжного досвіду в частині підходів, що застосовуються в різних державах щодо визначення поняття вини.

Щодо нормативного визначення поняття вини, на нашу думку, можна виділити три основних підходи: 1) дається нормативне визначення як загального поняття вини, так і окремих її форм та видів; 2) підхід, в якому відсутнє окреме визначення поняття вини на нормативному рівні, а даються визначення її окремих форм та (або) видів; 3) на нормативному рівні закріплювати форми та види вини, але не розкривати їх зміст.

Під цим кутом зору нами вивчено 34 джерела кримінального права зарубіжних країн і на підставі цього можна констатувати таке: 1) перший підхід передбачено в кримінальному праві Республіки Білорусь та України. Також цей

підхід було передбачено в альтернативному проекті КК України. Наприклад, у ч. 1 ст. 21 КК Республіки Білорусь дається визначення поняття вини, а у статтях 22, 23, 25 передбачається визначення її форм та видів [291, с. 25–26]; у ст. 19 альтернативного проекту КК України давалось визначення поняття вини, а у статтях 20, 21 передбачалось визначення її форм та видів [292, с. 1]; 2) другий підхід знайшов своє втілення в кримінальному праві Австралії, Австрії, Республіки Болгарія, Гани, Грузії, Ефіопії, Італії, Йорданії, Киргизької Республіки, Китайської Народної Республіки, Латвійської Республіки, Литовської Республіки, Лівану, Нігерії, Республіки Польща, Республіки Казахстан, Республіки Корея, Республіки Сан-Марино, Російської Федерації, Сирії, Сомалі, Республіки Узбекистан, Франції, Швейцарії; штату Нью-Йорк (США), штату Вісконсін (США), штату Огайо (США). Так, у розділі 5 КК Австралії визначаються: елементи вини (п. 5.1), умисел (п. 5.2), злочинне знання (завідомість) (п. 5.3), необережність (п. 5.4), недбалість (п. 5.5) [293, с. 54–57]; ст. 21 КК Республіки Сан-Марино визначає умисні злочини, неумисні злочини та проступки [294, с. 43]; 3) третій підхід застосовується в кримінальному праві Данії, Іспанії, Нідерландів, ФРН, Швеції, Японії. Так, у § 15 КК ФРН встановлено, що караним є лише умисне діяння, якщо закон прямо не передбачає покарання за необережне діяння [295, с. 329]; ст. 38 КК Японії передбачає умисел, необережність та помилку [296, с. 51].

Треба зазначити, що англійське кримінальне право не містить законодавчого визначення вини та її форм, хоча, відповідно до загального права, для притягнення до кримінальної відповідальності, як правило, потрібна наявність не лише *actus reus*, але і *mens rea*. Однак зміст поняття *mens rea* (що, на думку деяких вчених, невдало перекладається буквально як винуватий розум [297, с. 58]) не дається в законі і неоднаково трактується на практиці та в доктрині. Немає єдності навіть у переліку форм *mens rea*. У більшості випадків такими вважаються намір, необережність (неусвідомлена необережність, нерозсудливість), недбалість [24, с. 28–32], а також винувате знання [10, с. 461].

На нашу думку, можна виділити два основних типи (варіанти) розкриття основного змісту поняття «вина» на нормативному рівні: 1) «пряме» визначення поняття вини, що безпосередньо розкриває це поняття. Такий підхід передбачено, наприклад, у ч. 1 ст. 21 КК Республіки Білорусь, «Ви-

на – це психічне ставлення особи до вчинюваного суспільно небезпечного діяння, що має вираз у формі умислу або необережності». Очевидно, що дане визначення базується на психологічній концепції (теорії) вини; 2) «непряме» розкриття змісту поняття вини, коли її основний зміст частково впливає з формулювання, яке стосується іншого поняття.

Такий підхід передбачено, наприклад, у ст. 10 КК Іспанії [23, с. 306], у ч. 1 ст. 1, ч. 1 ст. 6 Кримінального закону Латвійської Республіки [281, с. 48–52], § 20 КК штату Каліфорнія (США) [24, с. 129]. Так, ч. 1 ст. 1 Кримінального закону Латвійської Республіки передбачає: «Кримінальній відповідальності і покаранню підлягає лише особа, винна у вчиненні злочину, тобто з умислом (умисно) або з необережності вчинила передбачене цим законом діяння, що має всі ознаки складу злочинного діяння». В свою чергу, умисел та необережність розкриті у відповідних положеннях цього Закону, отож, дають можливість «вивести» загальний зміст вини. Схожий спосіб, на нашу думку, використовується у пунктах 5.2, 5.3, 5.4, 5.5 розділу 5 КК Австралії [293, с. 54–57], частинах 2, 3 § 5 КК Австрії [23, с. 597], ст. 74 КК Камеруну [298, с. 53], статтях 25, 26 КК Російської Федерації [299, Ст. 2954], статтях 21, 22 КК Республіки Узбекистан [300, с. 205–206].

Так, ч. 1 ст. 21 КК Республіки Узбекистан передбачає: «Злочин, закінчення якого стаття цього Кодексу визначає моментом виконання суспільно небезпечного діяння, визнається умисним, якщо особа, що його вчинила, усвідомлювала суспільно небезпечний характер діяння і бажала його вчинення»; у ч. 2 цієї статті передбачено: «Злочин, закінчення якого стаття цього Кодексу визначає моментом настання суспільно небезпечних наслідків, може бути вчинено з прямим або непрямим умислом»; ч. 3 зазначеної вище статті визначає: «Злочин визнається вчиненим з прямим умислом, якщо особа, що його вчинила, усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання»; у ч. 4 ст. 21 передбачається: «Злочин визнається вчиненим з непрямим умислом, якщо особа, що його вчинила, усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачала його суспільно небезпечні наслідки і свідомо припускала їх настання».

Відповідно до ч. 1 ст. 22 КК Республіки Узбекистан, необережність поділяється на злочинну самовпевненість та злочинну недбалість; ч. 2 цієї статті передбачає, що необе-

режність є злочинною самовпевненістю, якщо особа «передбачала можливість настання передбачених законом суспільно небезпечних наслідків своєї поведінки і, свідомо не виконуючи застережні заходи, безпідставно розраховувала, що ці наслідки не настануть»; у ч. 3 цієї статті зазначається, що необережність є злочинною недбалістю, «якщо особа, що його вчинила, не передбачала можливості настання передбачених законом суспільно небезпечних наслідків своєї поведінки, хоча повинна була і могла їх передбачити».

Хоча в кримінальних кодексах переважної більшості зарубіжних держав пряме визначення поняття вини не наводиться, на нашу думку, визначення поняття вини, що дається у ст. 23 КК України, потрібно, оскільки воно дозволяє: 1) визначити природу вини як психічного феномену, що проявляється у разі вчинення злочину; 2) в загальних рисах розкрити зміст вини, її сутність; 3) відповісти на питання: до чого встановлюється психічне ставлення – до діяння, його наслідків або злочину в цілому, чи є вина проявом свідомого або несвідомого психічного, або вона є результатом їх взаємодії.

Висновок про необхідність визначення на законодавчому рівні поняття вини як психічного феномену підтверджується результатами проведеного нами анкетування, які містяться у додатках Б, В, Д, Е, Ж цього монографічного дослідження. Тому не можна погодитись з думкою тих вчених, які зазначають, що «у зв'язку з багатогранністю, складністю, в певному розумінні неосяжністю вини не слід давати їй визначення в законі, яке може бути представлено лише у спрощених логічних формах» [301, с. 112].

Закріпивши у ст. 23 КК України визначення поняття вини, законодавець вжив формулювання, які не можна розуміти однозначно, зокрема, по-різному можна розуміти зміст понять «дія чи бездіяльність, передбачена цим Кодексом», та термін «наслідки». Щодо розуміння змісту цих понять можна виділити два підходи.

Відповідно до першого підходу, формулювання «... вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом...», можна розглядати як загальну характеристику, яка охоплює не лише специфічний кримінально-правовий зміст діяння як елемента об'єктивної сторони складу злочину, а й інші його елементи, зокрема обстановку, час, місце, спосіб тощо; очевидно цей підхід передбачає, що й елементи складу злочину, які характеризують об'єкт (зокрема, відповідні

властивості предмета і потерпілого від злочину), також охоплюються поняттям «... дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом...». В межах цього підходу поняття «наслідки» також не може обмежуватись та розумітись лише як елемент (ознака) об'єктивної сторони складу злочину, оскільки, відповідно до ст. 23 КК України ставлення особи до наслідків є обов'язковим елементом вини, а в окремих юридичних складах злочинів (так званих формальних) наслідки як обов'язковий елемент об'єктивної сторони відсутні. Можливо, в такому разі законодавець розуміє під наслідками відповідні негативні зміни в об'єкті посягання – незалежно від того, чи втілюються вони в конкретну для сприйняття форму, чи проявляються на «соціальному рівні» без зовнішнього «об'єктивного» їх прояву.

Усі дослідники начебто одностайні в тому, що злочинів без наслідків у природі не існує [23, с. 181]. На думку Н. Кузнецової, ототожнюючи склад з диспозицією, в якій, справді, далеко не завжди, у тому числі і у так званих матеріальних складах злочинів, описуються наслідки, а також протиставляючи злочин і його власний склад, проводиться поділ складів на матеріальні і формальні [23, с. 181]. Тому, зазначає далі Н. Кузнецова, не переконує наведений ще А. Трайніним аргумент, що без заподіяння шкоди дія (бездіяльність) не може посягнути на об'єкт, і тоді зв'язок між об'єктом і об'єктивною стороною злочину розривається, а склад як система розпадається.

Шкода – це суспільно небезпечна зміна в об'єктах внаслідок злочинних посягань на них. Очевидно, що зміст об'єкта посягання визначає зміст тих змін, які в ньому викликає той чи інший злочин. Там, де об'єкт – власність, шкода, відповідно, матеріальна, майнова, економічна. Там, де об'єкт – людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, відповідно – шкода фізична або моральна. У більшості ж інших об'єктів суспільно небезпечні наслідки мають дезорганізаційний характер. Вони дезорганізують, вносять дисфункції у відповідні суспільні відносини – основи державного устрою, здійснення правосуддя, суспільний порядок, державну безпеку та ін. [23, с. 181].

Що стосується опису суспільно небезпечних наслідків у диспозиціях норм, то не завжди такі називаються в них прямо, в тому числі і під час характеристики «матеріальних» складів. Наприклад, основний склад грабежу формулюється у ч. 1 ст. 186 КК України як «відкрите викрадення чужого

майна (грабіж)». Наслідки прямо не називаються. Однак вони є обов'язковим елементом складу грабежу.

В одному з підручників, на наш погляд, правильно зазначалося: «Безспірно, що будь-який так званий формальний склад злочину неминуче коригує охоронювані кримінальним правом суспільні відносини, тягне за собою певні цілком реальні антисоціальні наслідки, які, однак, відповідно до канонів законодавчої техніки не зазначаються в диспозиції кримінально-правових норм у зв'язку з тим, що доказування наявності у вчиненому таких наслідків практично неможливо. Вони презюмуються законодавцем...» [302, с. 592]. Так звані формальні склади «тягнуть за собою певні соціально шкідливі наслідки у вигляді деформації відповідних правоохоронюваних суспільних відносин» [302, с. 592].

Отже, перший підхід дозволяє констатувати, що відповідні формулювання ст. 23 КК України не кореспондують з традиційним вживанням їх у межах вчення про склад злочину і потребують додаткових пояснень, застережень, а можливо, і більш глибоких досліджень. Оскільки ст. 23 КК України є основою для створення «формул» умислу і необережності, збереження такого підходу є, очевидно, небажаним, оскільки конкретні характеристики форм вини, умислу і необережності, безумовно, мають бути співвіднесені з юридичним складом злочину.

Відповідно до другого підходу, розуміння поняття «дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом» і поняття «наслідків» здійснюється в межах традиційної термінології вчення про склад злочину; тоді діяння (дія чи бездіяльність) розглядається як елемент (ознака) об'єктивної сторони складу злочину. Таким самим елементом (ознакою) є наслідки. Відповідно інші елементи об'єктивної сторони, які в окремих складах злочинів є обов'язковими (спосіб, час, місце, обстановка тощо), а тим більше елементи, що характеризують об'єкт злочину, зазначеними поняттями не охоплюються.

Однак у межах складу злочину певне ставлення до так званих обов'язкових «об'єктивних» елементів (не лише до діяння та наслідків) традиційно утворює конкретний зміст вини.

Отож, другий підхід дозволяє констатувати: якщо розуміти відповідні поняття в межах термінології, характерної для вчення про юридичний склад злочину, то визначення поняття вини в ст. 23 КК України і відповідні формулювання статей 24, 25 КК України є просто некоректними – вони фак-

тично не відображають реальний зміст вини як обов'язкового елементу юридичного складу злочину. Про це свідчать і результати проведеного нами анкетування, які містяться у додатках Б, В, Д, Е, Ж цього монографічного дослідження.

Висновки: 1) визначення поняття вини в ст. 23 КК України залишає відкритим питання про зміст окремих формулювань і термінів, які в ньому використовуються, – насамперед, це стосується формулювання «...вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом...» та терміна «наслідки»; 2) можливі підходи до розкриття зазначених формулювань і термінів не усувають певних суперечностей, що виникають у процесі такого розкриття, більш того, ці суперечності виходять на більш високий (можливо, концептуальний) рівень, який потребує або спеціальних (особливих) досліджень, або дозволяє констатувати, що в межах окремих статей Загальної і Особливої частин КК України відсутня системність і для її досягнення необхідні відповідні зміни на законодавчому рівні.

На наш погляд, більш обґрунтованим видається висновок про те, що в межах окремих статей Загальної і Особливої частин КК України відсутня системність і для її досягнення необхідні відповідні зміни на законодавчому рівні. У зв'язку з цим пропонуємо: або 1) уточнити нормативне визначення поняття вини, а формам вини присвятити окрему статтю, або 2) уточнити нормативне визначення поняття вини і передбачити у ч. 2 ст. 23 КК України форми вини.

Оскільки більш правильним видається перший варіант, пропонуємо: 1) викласти ст. 23 КК України у такій редакції: «Поняття вини», «Виною є психічне ставлення суб'єкта злочину до обставин, які передбачені як ознаки складу вчиненого ним злочину, виражене у формах, передбачених ст. 23¹ цього Кодексу»; 2) доповнити розділ V Загальної частини КК України статтею 23¹ в такій редакції: «Форми вини», «1. Вина суб'єкта злочину може виражатись у формі умислу або (та) у формі необережності. 2. Поєднання умислу та необережності при вчиненні злочину (складна вина) може мати місце лише у випадках, передбачених цим Кодексом».

Поняття «психічне ставлення», що вживається в ст. 23 КК України, конкретизується у відповідних формулюваннях, вжитих у статтях 24, 25 КК України. Такими формулюваннями є: 1) «усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання»;

2) «усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання»; 3) «передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення»; 4) «не передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити»¹.

1) Формулювання «усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння» означає, що винувата особа розуміє не лише фактичні обставини, які стосуються об'єкта і об'єктивної сторони складу певного злочину, а і його суспільну небезпеку. Наприклад, у разі вчинення крадіжки винний усвідомлює, що він порушує право власності, таємно викрадає чуже майно і тим самим спричиняє майнову шкоду потерпілому [289, с. 832].

Осудна особа, яка досягла певного віку, як правило, усвідомлює суспільну небезпеку своєї дії або бездіяльності. Проте необов'язково, щоб винуватий усвідомлював протиправність² і караність вчинюваного ним діяння. З цього питання в літературі висловлювались різні думки. Деякі вчені в поняття умислу включають також усвідомлення протиправності діяння [3, с. 350].

Однак більшість вчених вважає, що усвідомлення протиправності не є обов'язковою ознакою інтелектуального елементу умислу [289, с. 45], оскільки можливе вчинення умисного злочину без знання забороненості такого діяння кримінальним законом. Тому законодавець не включає усвідомлення протиправності у визначення умислу.

Проте в ряді випадків законодавець визнає діяння умисними лише у разі усвідомлення їх протиправності. Це, перш за все, злочини із спеціальним суб'єктом, коли на особу

¹ З метою поглибленого та змістовного аналізу формулювань, які характеризують поняття «психічне ставлення», автор вважає за необхідне деякі з них об'єднати в єдиний класифікаційний елемент.

² Мається на увазі кримінальна протиправність, яка фактично означає забороненість злочинної поведінки під загрозою покарання. У теорії кримінального права проблемним є питання, чи входить усвідомлення такої протиправності в зміст вини. У ряді статей Особливої частини КК України мова йде про незаконність, порушення порядку, порушення правил тощо. Тут йдеться про характеристику відповідного діяння в межах об'єктивної сторони.

покладається виконання або забезпечення дотримання якихось правил та обов'язків [23, с. 312–313].

Наприклад, за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою (ч. 1 ст. 272 КК України) можуть бути притягнуті до відповідальності лише ті особи, на яких покладался обов'язок щодо дотримання ними цих правил.

Вказівка у статті на завідомість щодо незаконних дій також у принципі означає усвідомлення суб'єктом протиправності діяння. Наприклад, поміщення в психіатричний заклад завідомо психічно здорової особи (ч. 1 ст. 151 КК України).

Усвідомлення суспільної небезпеки вчинюваних діянь включає уявлення суб'єкта і про ті факультативні ознаки (елементи.— *Р. В.*) об'єктивної сторони, при яких вчинюється злочин (спосіб, місце, час тощо)¹.

Відсутність усвідомлення суспільно небезпечного характеру вчиненого діяння може свідчити про такий дефект особистості (наприклад, неосудна особа), за наявності якого відповідальність виключається, або про відсутність умисного вчинення злочину. В останньому випадку особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності за необережний злочин [23, с. 313].

У разі реалізації принципу особистої відповідальності за наявності вини важливо точно встановити інтелектуальний момент вини. У законодавчих визначеннях форм вини даний аспект стоїть на першому місці. Але це не дає підстав стверджувати, що усвідомлення суспільної небезпеки вчинюваних дій або бездіяльності є більш важливим порівняно з іншими елементами вини, що воно однозначно зумовлює і передбачення суспільно небезпечних наслідків, «є основою цього передбачення, його базою...» [303, с. 23].

Формулювання «передбачала його суспільно небезпечні наслідки» – це розумове уявлення особи про результати своєї дії або бездіяльності. До того ж передбачення тут має конкретний характер. Особа в цьому разі чітко усвідомлює, що саме від її конкретного діяння настануть або можуть настати суспільно небезпечні наслідки [261, с. 147].

¹ Про усвідомлення факультативних ознак складу злочину у разі вчинення умисного злочину докладніше див. підрозділ 3.2. розділу 3 цієї монографії.

Відповідно до законодавчого визначення прямого умислу передбачення наслідків може бути неоднозначним: винуватий передбачає можливість або неминучість настання суспільно небезпечних наслідків [23, с. 314].

Найбільш характерним і таким, що трапляються значно частіше, є передбачення настання наслідків, коли суб'єкт злочину впевнений в реальності їх настання і спрямовує свої зусилля на досягнення цього конкретного результату. Так, здійснивши постріл у голову іншої людини, винуватий усвідомлює неминучість смерті потерпілого [23, с. 314].

У деяких випадках суб'єкт передбачає настання суспільно небезпечних наслідків не як неминучих, а як реально можливих. Таке передбачення може мати місце у випадках, коли обраний спосіб вчинення злочину може призвести до настання не одного конкретно визначеного наслідку, а до кількох. Так, підкладаючи під двері будинку потерпілого вибухівку, винуватий розраховує таким чином позбавити його життя. Однак за такого способу вбивства бажаний наслідок не є єдиним можливим результатом дій винуватого і, відповідно, сприймається ним як реально можливий [23, с. 314].

«Передбачення, – зазначав Б. Нікіфоров, – це по суті те ж усвідомлення, що охоплює в собі уявлення про небезпеку дії і її причиновий зв'язок з шкодою, що настала» [304, с. 118].

Із положень ч. 2 ст. 24 КК України начебто випливає, що суб'єкт спочатку усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, а потім передбачає суспільно небезпечні наслідки своїх дій (чи бездіяльності). Реальне співвідношення інтелектуальних моментів (усвідомлення та передбачення) виглядає, на думку В. Нерсисяна, інакше: спочатку суб'єкт «прораховує» наслідки своїх дій (за прямого умислу – прямих, при непрямому – побічних, при легковажності – можливих), а потім дає оцінку своїм діям як небезпечним. Усвідомлення характеру дії відбувається на підставі передбачення, а не навпаки [305, с. 27]. У психологічній літературі підкреслюється, що про усвідомлення особою суспільної значущості свого діяння можна говорити лише тоді, коли вона передбачає його наслідки [35, с. 10].

У звичайному значенні під наслідком розуміють віддалену зміну зовнішнього середовища, що, як правило, має зв'язок з впливом на фізичні явища (тілесні ушкодження, руйнування і т. п.), а під дією – зміну найближчу, що міститься в русі тіла, не завжди відчувається у фізичних вимірах, а інколи не відчувається в них взагалі (наприклад, пуб-

лічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу) [305, с. 27]. Відповідно, щодо діяння можна говорити про усвідомлення небезпеки, а щодо наслідку – про його передбачення, хоча, на думку В. Нерсисяна, останнє є однією з форм усвідомлення. Отож, законодавець говорить про усвідомлення взагалі і одночасно називає його окремий випадок – передбачення. Однак у законодавчій формулі умислу поєднання цих понять набуло значення їх протиставлення, що, власне, є неправильним.

У кримінально-правовій літературі стверджується, що «передбачення є психічним переживанням, що має відношення до майбутнього. Передбачити теперішнє неможливо» [29, с. 187]. З формально-логічної точки зору таке твердження є правильним. Можна погодитись і з таким зауваженням, що одна якість наслідків не існує без іншої і в кримінальному праві немає просто наслідків, що існують без суспільно небезпечної властивості, а залежність цих якостей є настільки великою, що передбачення наслідків певного фактичного змісту означає тим самим розуміння їх соціальної шкідливості [29, с. 226]. Однак якщо послідовно дотримуватись такого ходу міркувань, то слід визнати, що передбачення наслідків – це конкретизоване поняття усвідомлення суспільної небезпеки. Діяння як таке, що вносить в найближче середовище зміни, яке коріниться в самому русі тіла, як і наслідок (в загальноживаному значенні), на думку В. Нерсисяна, зміна, віддалена від руху тіла, завжди іде за суб'єктивним актом прийняття рішення про його вчинення і так само, як і наслідок, перебуває в майбутньому щодо цього акту, який ми називаємо умислом. Проблема, зазначає далі В. Нерсисян, пов'язана з тим, що ми, з одного боку, не можемо відійти від уявлення про наслідок як про віддалені зміни зовнішнього середовища, а з іншого – не знаходимо для найближчих змін (діяння) більш придатного, ніж «усвідомлення», слова, що означає їх розуміння злочинцем, хоча і передбачення є формою усвідомлення. На підставі цього виникає уявлення, що поняття усвідомлення і передбачення мають своїм предметом різні явища [305, с. 28].

Усвідомлення суспільної небезпеки діяння з точки зору мотивації суб'єкта – елемент побічний і другорядний. На наш погляд, слід у принципі погодитись з позицією В. Нерсисяна, яка передбачає, що усвідомити суспільну небезпеку діяння можна лише у разі передбачення суспільно небезпеч-

них наслідків, тому не передбачення є похідним від усвідомлення суспільної небезпеки, а навпаки. «Передбачення – це усвідомлення віддаленого, можливого результату дій» [8, с. 34].

У кримінально-правовій літературі немає єдності думок про те, який інтелектуальний момент в змісті вини є домінуючим і в генетичному плані початковим: усвідомлення суспільної небезпеки діяння або передбачення суспільно небезпечних наслідків. Так, С. Рубінштейн підкреслював, що про усвідомлення особою своїх дій можна говорити лише тоді, коли вона передбачає їх наслідки [35, с. 10]. Думається, що без передбачення наслідків важко усвідомити суспільну небезпеку діяння. Однак за такого твердження виникає проблема формальних складів, що визначаються лише усвідомленням суспільно небезпечного характеру діяння.

М. Іванов з позицій психології зазначає непридатність законодавчої формули умислу щодо формальних складів злочинів, оскільки передбачення стосується шкідливих наслідків, які в злочинах з формальним складом не визначені. «Правозастосувач виходить зі становища за допомогою перекручення законодавчого визначення (на що значною мірою впливає доктринальне тлумачення), ігноруючи момент передбачення взагалі, а момент бажання переноситься з наслідків на дії: суб'єкт усвідомлював суспільну небезпеку свого діяння і бажав його вчинити» [306, с. 16].

У зв'язку з викладеним можна погодитись з тим, що «незалежно від виду і характеру умислу він за будь-яких умов включає усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру (шкідливості) вчинених нею дій. В тих випадках, коли умисел має вираз по відношенню до наслідків, передбачення їх суспільно небезпечного характеру означає і усвідомлення суспільної небезпеки діяння, що заподіяло ці наслідки» [307, с. 112]. Залежно від видів складів у літературі по-різному формулюється і зміст вини в них. У злочинах з матеріальним складом форма вини, на думку більшості вчених, охоплює психічне ставлення особи до діяння і наслідків, у тому числі певне вольове ставлення до них, а в злочинах з формальним складом у зміст умислу включаються психічне ставлення лише до діяння, в тому числі певне вольове ставлення до нього [159, с. 4].

У результаті проведеного нами анкетування (див. додатки Б, В, Д, Е, Ж) можна зробити висновок про те, що

більшість респондентів у разі визначення змісту умислу (ст. 24 КК України) у тих злочинах, в яких наслідки не передбачені як обов'язковий (альтернативний) елемент їх юридичних складів, зазначають, що ставлення особи до наслідків має встановлюватись і в цих випадках, але наслідки в цьому разі необхідно розуміти як негативні зміни в об'єкті таких злочинів. Однак незалежно від виду складу вина в усіх злочинах має формулюватися відповідно до змісту норм закону.

Викладене підтверджує висновок про те, що визначити зміст вини в необережних злочинах з формальним складом неможливо, оскільки у разі буквального трактування ст. 24 КК України в необережних злочинах не вимагається встановлювати психічне ставлення до діяння. Оскільки в необережних злочинах з формальним складом наслідки не передбачаються як елемент об'єктивної сторони, отож, виходить, що в них немає елементів, необхідних для встановлення вини, складається враження, що відповідальність за них може наставати без вини [308, с. 26].

У реальності можливі розбіжності між цілеспрямованістю бажання і різними об'єктивними елементами, обставинами та наслідками. Водночас у кожному злочині є усвідомлення його різних елементів, обставин і наслідків [305, с. 31].

КК України розглядає умисел та необережність як елементи суб'єктивної сторони юридичного складу злочину. Треба зазначити, що ст. 24 «Умисел і його види» і ст. 25 «Необережність та її види» КК України можуть бути застосовані щодо всіх матеріальних складів.

Тому, коли кримінальний закон пов'язує відповідальність з будь-якими наслідками, необхідно встановити не лише їх настання, а і те, що суб'єкт їх передбачав або, у будь-якому разі, міг і повинен був передбачити. Однак в законі є і так звані формальні склади злочинів. У зв'язку з цим окремими авторами була висловлена точка зору, відповідно до якої поділ складів на матеріальні та формальні є неправомірним і не має підстав. Наприклад, А. Трайнін, Н. Кузнецова і деякі інші вчені заперечували існування формальних складів злочинів [119, с. 48–49; 120, с. 138–154; 157, с. 27]. Позиція А. Трайніна не була послідовною. В окремих роботах він не лише визнавав формальні склади злочинів, але і прямо вказував, що в них склад «вичерпується виконанням або невиконанням певної дії і не охоплює елементів умислу або необережності» [70, с. 262].

Підставою для дискусії про існування матеріальних і формальних складів було законодавче формулювання форм і видів вини. Це стосується як колишнього законодавства (КК України 1960 р.), так і чинного (КК України 2001 р.). Дане формулювання розраховано, якщо розуміти його буквально, лише на матеріальні склади, оскільки щодо всіх видів вини закон передбачає ставлення винуватого до суспільно небезпечних наслідків. Однак із законодавчої конструкції значної кількості конкретних складів, передбачених нормами Особливої частини КК, виходить, що вони є формальними, оскільки в їх об'єктивну сторону законодавець не включив як обов'язковий елемент настання суспільно небезпечних наслідків. У зв'язку з цим теорія кримінального права і судова та слідча практика вимушені штучно скорочувати законодавчу формулу вини в злочинах з формальним складом [30, с. 139; 280, с. 81]. Очевидна колізія між законодавчою формулою вини і теорією та практикою визначення її змісту у формальних складах.

Доцільно було б змінити законодавчі формули вини (можна сформулювати їх окремо стосовно до матеріальних та формальних складів). Однак чинний КК України залишається на попередніх позиціях. Відповідно, необхідно хоча б згладити цю позицію і спробувати обґрунтувати зміст вини в формальних складах. У підтримку цього наводиться, зокрема, така аргументація. Законодавець включив у поняття умислу та необережності психічне ставлення не лише до наслідків, а і до злочинного діяння. До того ж треба враховувати часовий фактор, обумовлений тим, що діяння первинне. Тому психічне ставлення до нього має вираз в його усвідомленні. Передбачення ж належить до можливих наслідків, оскільки їх настання можливо в майбутньому у разі вчинення діяння в теперішньому часі. Стаття 8 КК України 1960 р. містила вказівку на ставлення до дії або бездіяльності. Така ж вказівка є у ст. 24 КК України 2001 р.

Це дозволило сконструювати в теорії поняття прямого умислу для формальних складів злочинів, які, однак, суттєво відрізняються від змісту умислу, передбаченого раніше чинною ст. 8 КК України 1960 р. і ч. 2 ст. 24 чинного КК України, оскільки обмежується елементом усвідомлення, а елемент передбачення наслідків залишається поза ним. Однак у спеціальній літературі поширена думка про те, що формальні склади злочинів вчиняються лише з прямим умислом. Хоча деякі вчені додають до нього злочинну недба-

лість (не усвідомлював, але міг і повинен був усвідомлювати) [172, с. 144–150]. Що ж стосується непрямого умислу і злочинної самовпевненості, то вони з цих злочинів виключаються.

Невключення до числа обов'язкових елементів об'єктивної сторони суспільно небезпечних наслідків закономірно переміщує вольовий елемент (бажання) до самої суспільно небезпечної дії. У такій ситуації формула прямого умислу охоплює усвідомлення суспільно небезпечного діяння (дії або бездіяльності) і бажання його вчинити (або не вчинювати).

Більш складнішою є справа з необережністю. Такі склади в Особливій частині КК України одиничні, але все ж вони є. Оскільки в принципі ніхто не заперечує, що особа за будь-якого виду вини діє свідомо, то, конструюючи формулу необережності в таких складах, логічно виходити з того, що тут відсутнє усвідомлення суспільно небезпечного характеру вчинюваного діяння, хоча, за наявності необхідної уважності, у особи був обов'язок і реальна можливість усвідомити суспільно небезпечний характер вчинюваного діяння (дії або бездіяльності). Що стосується аргументів тих вчених, які припускають непрямий умисел в злочинах з формальним складом, то вони, на думку В. Нерсисяна, є непереконливими і недостатньо логічними [305, с. 33]. Важко уявити ситуацію, коли особа, усвідомлюючи суспільно небезпечний характер свого діяння (і, відповідно, вчинюючи його), одночасно лише свідомо припускає, що вона діє.

Коли мова йде про усвідомлення суспільної небезпеки діяння, то передбачається, що воно є єдиним для всіх злочинів, крім тих, що вчинюються з недбалості, в яких воно взагалі відсутнє, хоча могло і повинно було би бути. Виникає питання: чи є у особи, що вчинює злочин з необережності, усвідомлення суспільної небезпеки вчиненого? Ряд авторів відповідає на це питання негативно [142, с. 65; 309, с. 77–78; 310, с. 10].

Ми дотримуємося тієї точки зору, що таке усвідомлення допустиме лише у разі злочинної самовпевненості (за термінологією деяких інших кримінальних кодексів, легковажність¹). Цю точку зору підтримують і деякі інші автори [305, с. 34; 311, с. 77; 312, с. 24; 313, с. 45–47; 314, с. 22; 315, с. 65–66].

¹ Див. наприклад, ч. 2 ст. 26 КК Російської Федерації 1996 р.

У загальному визначенні вини (ст. 23 КК України) передбачається окреме ставлення особи до діяння і до наслідків, що обов'язково входить до змісту вини, а в частинах 2, 3 ст. 25 фактично містяться формулювання, що передбачають ставлення особи лише до наслідків. Крім того, зіставляючи поняття вини і предметний зміст вини в юридичних складах злочинів окремих видів, ми змушені вирішувати питання про особливості злочинів з формальним складом, де наслідки не передбачені. В умислі (частини 2, 3 ст. 24 КК України) вольовий момент пов'язується лише з наслідками.

Незважаючи на те, що законодавча конструкція обох форм вини майже не змінилась, ми приєднуємось до думки про необхідність передбачити в законі психічне ставлення особи у разі необережності як до дії, так і до її наслідків [316, с. 8; 317, с. 60]. Підтвердженням правильності такого рішення є те, що в Особливій частині КК України є низка формальних складів злочинів, що можуть вчинюватись з необережності (наприклад, ч. 1 ст. 274, ч. 1 ст. 275 КК України). Логічно витриманою видається позиція білоруського законодавця, який передбачив у КК ст. 24 «Вина у злочині, не пов'язаному з настанням наслідків» такого змісту: «1. У злочині, для настання якого не вимагається настання суспільно небезпечних наслідків, форма вини встановлюється за ставленням особи до суспільно небезпечного діяння. 2. Злочин визнається вчиненим умисно, якщо особа, що його вчинила, усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності і бажала його вчинити. 3. Злочин визнається вчиненим з необережності, якщо особа, що його вчинила, не усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, хоча повинна була і могла його усвідомлювати» [291, с. 26].

Зазначене стосується і бажання вчинити діяння, що включається в поняття прямого умислу для формальних складів злочинів.

2) Під бажанням у психологічній літературі розуміється прагнення до конкретного результату, що передбачає свідому і цілеспрямовану діяльність особи [318, с. 73].

Наявність у кримінально-правовій формулі вини такого елемента, як бажання суб'єкта, свідчить про намір включити у вину вольовий момент – спонуку злочинної поведінки. Всі інші аспекти вольового моменту вини охоплюються одним терміном «небажання»: не бажав, але свідомо при-

пускав; не бажав і розраховував на відвернення; не лише не бажав, але і не передбачав. Інакше кажучи, реалізується поведінка з побічними небажаними і непередбачуваними наслідками. Водночас треба зазначити, що розкриття вольового моменту непрямого умислу за формулою «не бажала цих наслідків» співвідносно з внутрішньою потребою не робити чогось [319, с. 57]. У такій редакції стирається межа між непрямым умислом і злочинною самовпевненістю. «Небажання» наслідків за непрямого умислу підтверджується тим, що винуватий вчинює дії, не розраховуючи при цьому на будь-які обставини, які мали бути і за своїм характером могли б відвернути настання результату [144, с. 92]. Однак, на думку В. Нерсисяна, в цьому випадку є елемент руйнування суті суб'єктивної сторони, оскільки має мати місце конкретне психічне ставлення [305, с. 26].

Свідоме припущення настання наслідків є таким процесом мислення, за якого суб'єкт, не бажаючи настання суспільно небезпечних наслідків, тимчасом погоджується з їх настанням.

Байдуже ставлення до наслідків, на думку деяких вчених, фактично не відрізняється від свідомого їх припущення. Воно характеризується відсутністю активних емоційних переживань у зв'язку з суспільно небезпечними наслідками, реальна можливість настання яких відображується випереджуючим усвідомленням винуватого. У цих випадках суб'єкт заподіює шкоду суспільним відносинам, не замислюючись над наслідками вчиненого діяння, хоча можливість їх заподіяння уявляється йому цілком реальною. Отож, формулювання «байдуже ставлення до наслідків» охоплюється формулюванням «свідоме їх припущення».

3) Формулювання «легковажно розраховувала на їх відвернення» полягає в тому, що при злочинній самовпевненості особа розраховує на цілком реальні, певні обставини, які за своїми властивостями, зв'язками мають здатність відвернути настання наслідків. Це її особисті якості (спритність, вмільсть, досвідченість, майстерність), дії інших осіб, фізичні або хімічні закони, вплив обстановки, сил природи тощо [261, с. 154–155].

Незважаючи на впевненість суб'єкта у ненастанні наслідків, розрахунок його виявляється неправильним (легковажним), оскільки надія на певні обставини (властивості, зв'язки діяння) або частину таких була помилковою і не змогла відвернути суспільно небезпечні наслідки.

4) Формулювання «повинна була їх передбачити» – це об'єктивний критерій, з яким пов'язується обов'язок особи передбачати настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій. Такий обов'язок на особу покладають: закон, службовий стан, фах (професія – лікар, вихователь, водій), прийнятий особою на себе обов'язок за угодою, дорученням; родинні стосунки (батьки зобов'язані оберігати і утримувати своїх дітей до досягнення ними повноліття), правила суспільного співжиття, вчинені особою угоди, за якими вона зобов'язалась відвернути чи не допустити настання певної шкоди: доглянути дітей, оберігати майно тощо [256, с. 58].

З цього приводу слушною є позиція С. Гончаренка, відповідно до якої «обов'язок... передбачати можливі небезпечні наслідки своїх дій покладається на кожного окремо, а не на всіх разом. Тому об'єктивний критерій не може не мати суб'єктивної форми свого існування: його не можна ототожнювати з самими нормами і правилами обережності, оскільки із одного лише факту їх існування не можна вивести обов'язковість особи слідувати їм. Для цього необхідне певне психічне ставлення до цих правил» [191, с. 12]. Тому, на думку автора, більш правильним видається підхід, відповідно до якого під час визначення об'єктивного критерію недбалості акцент робиться на конкретному носії обов'язку – суб'єктові. Правила обережності набувають значення об'єктивного критерію злочинної недбалості не існуючи відірвано від суб'єкта, а лише будучи відображеними ним, входячи в його внутрішню структуру, набуваючи поряд з об'єктивною і суб'єктивною форми існування [191, с. 12].

Формулювання «могла їх передбачити» – суб'єктивний критерій недбалості, що означає можливість особи передбачати настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій. Для визначення того, чи могла певна особа передбачати за певних умов і обставин настання таких наслідків, враховують суспільні, фізичні, психічні властивості та особливості саме цієї особи: її вік, освіту, фах (професію), стан здоров'я (в момент вчинення дії чи бездіяльності), фізичні та психічні вади тощо [256, с. 58–59]. Однак, на думку С. Гончаренка, суб'єктивний критерій недбалості слід розуміти не лише і, можливо, не стільки як можливість особи «відповідати вимогам об'єктивного критерію», а як сферу об'єктивної реальності, що була відображена, і, в принципі, могла бути усвідомлена в момент вчинення злочину [191, с. 13].

Отже, поняття «психічне ставлення», що вживається у ст. 23 КК України, конкретизується під час визначення форм вини у статтях 24, 25 КК України через формулювання: 1) «усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання»; 2) «усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання»; 3) «передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення»; 4) «не передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити».

Зазначені формулювання в принципі є коректними при визначенні змісту окремих форм та видів вини у так званих матеріальних юридичних складах злочинів. Водночас ці формулювання не дозволяють визначити зміст окремих форм та видів вини у так званих формальних юридичних складах злочинів і в цій частині потребують певних доповнень.

Окреме питання – про те, чи «працюють» відповідні формулювання, що характеризують поняття «психічне ставлення», коли мова йде про поєднання кількох різних за характером ставлень до певних об'єктивних елементів у межах одного юридичного складу злочину?¹

У більшості випадків злочини вчинюються умисно або необережно. Однак деякі норми Особливої частини КК України викладені так, що їх застосування потребує встановлення вини особи, яка вчинила злочин, окремо до самого діяння і окремо щодо суспільно небезпечних наслідків такого діяння [30, с. 144].

П. Матишевський, розглядаючи, як він її називав, «подвійну форму вини», зазначав, що вона найчастіше має місце у двох випадках: 1) при вчиненні злочинів, які пов'язані з порушенням спеціальних правил і настанням від цього шкідливих наслідків; 2) з настанням кількох наслідків (уми-

¹ Відповідаючи на це питання, автор не має наміру досліджувати проблеми злочинів з двома формами вини, оскільки це не є предметом цього дослідження. На наш погляд, видається корисним звернути увагу в основному на доцільність передбачення в КК України норми про відповідальність за злочини, що вчинюються з двома формами вини.

сел щодо діяння і щодо першого, менш тяжкого наслідку, необережність щодо більш тяжкого наслідку). На його думку, «злочин з подвійною формою вини в цілому вважається умисним, якщо відповідно до викладеного в законі складу злочину вина особи щодо вчиненого нею діяння та його «прямих» наслідків може бути лише у формі умислу, а щодо «похідних наслідків» – у формі як умислу, так і необережності або лише у формі необережності. Злочин з подвійною формою вини в цілому вважається необережним, якщо відповідно до викладеного в законі складу злочину вина особи щодо вчиненого нею діяння може бути як у формі умислу, так і у формі необережності, а щодо «прямих» наслідків такого діяння – лише у формі необережності [10, с. 179–181; 30, с. 144–146].

Використовуючи дещо іншу термінологію, схожої позиції дотримуються і деякі інші вчені: «Можна виділити дві групи злочинів зі змішаною формою вини. Перша – це ті злочини, в яких діяння, що становить собою порушення будь-яких правил безпеки, саме по собі, у відриві від наслідків, є адміністративним, дисциплінарним чи іншим правопорушенням, і тільки настання суспільно небезпечних наслідків, причинно пов'язаних з діянням, робить усе вчинене злочином... У цих злочинах порушення правил може бути як умисним, так і необережним, але ставлення до наслідків виражається тільки в необережності. Тому, коли винний порушує правила умисно і має місце змішана форма вини: до діяння умисел, а до наслідків – необережність. У цілому такий злочин кваліфікується як необережний, оскільки діяння саме по собі не є злочином, а стає ним за умови настання тяжких наслідків.

У другій групі злочинів складність об'єктивної сторони полягає в тому, що передбачене законом умисне діяння спричиняє два різних наслідки: перший (найближчий) є обов'язковою ознакою (елементом.– *Р. В.*) об'єктивної сторони, другий (віддалений) – кваліфікуючою ознакою (елементом.– *Р. В.*). У цих злочинах до діяння і до першого, обов'язкового, наслідку суб'єктивна сторона виражається в умислі, а щодо іншого (кваліфікуючого) наслідку – тільки в необережності... У цілому злочин визнається умисним, тому що саме умисне ставлення до діяння і найближчого наслідку визначає спрямованість злочину, його суспільну небезпечність» [280, с. 82].

У зв'язку з цим треба згадати позицію А. Пінаєва, який

запропонував у питанні про віднесення злочинів з подвійною (змішаною) виною враховувати не тільки ставлення винуватого до діяння і його наслідків, а передусім ту об'єктивну ознаку (елемент.— *Р. В.*), яка лежить в основі конструкції складу, розкриває соціальний зміст вчиненого і визначає його суспільну небезпеку. До умисних у цілому, зазначає А. Пінаєв, слід відносити злочини з умисною формою вини до діяння: а) і основного наслідку та необережною виною до віддаленого наслідку (ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 194 КК України); б) і як умисною, так і необережною виною — до наслідків (ст. 364 КК України),— а до необережних у цілому — злочини, пов'язані з порушенням певних правил (чи обов'язків), коли правила (обов'язки) порушуються умисно або необережно, а ставлення до наслідків при цьому є лише необережним (ст. 281 КК України) [320, с. 152–155].

Чинний КК України не надає значення визначенню злочинів, вчинених з двома формами вини, як умисне чи необережне в цілому, хоча, на думку М. Хавронюка, без сумніву, це є необхідним для правильного застосування норм КК України, передбачених ч. 2 ст. 43, ч. 2 ст. 70, пунктами 1, 2, 3 ч. 3 ст. 81, пунктами 1, 2, 3 ч. 4 ст. 82, ч. 1 ст. 83, п. 5 ч. 3 ст. 102, пунктами 1, 2, 3 ч. 3 ст. 107 [321, с. 10].

Висновки проведеного нами анкетування, які містяться у додатках Б, В, Д, Е, Ж цього монографічного дослідження, свідчать про те, що більшість опитаних респондентів висловились за необхідність передбачити в розділі V Загальної частини КК України окремої статті про можливість вчинення злочину за наявності двох форм вини.

У цьому плані логічно витримано видається позиція білоруського законодавця, який передбачив у КК ст. 25 «Поєднання умислу і необережності при вчиненні злочину (складна вина)». На нашу думку, схожа стаття має бути і в КК України¹.

У кримінально-правовій літературі висловлювалася думка про те, що формою психічного ставлення особи до своїх дій і до їх наслідків є випадок [102, с. 78].

На думку Н. Кузнецової, видається більш правильною думка тих вчених, які зазначають, що «випадок (казус) на

¹ Пропозиції щодо конкретного змісту статті передбачають проведення спеціальних досліджень, які виходять за межі цієї роботи.

відміну від вини слід вважати не психічним ставленням особи до вчиненого (його не існує), а особливим психічним станом особи, що діяла (або не діяла) у відповідній обстановці, що виключає суспільну небезпеку вчиненого нею» [23, с. 344]. За іншого вирішення даного питання, зазначає далі Н. Кузнецова, невинне заподіяння шкоди зливається з необережною виною у вигляді недбалості, і тоді за випадок мала б наставати кримінальна відповідальність на загальних підставах.

На наш погляд, більш обґрунтованою і такою, що відповідає чинному законодавству України, є точка зору, яка зводиться до того, що випадкове заподіяння шкоди передбачає самостійний вид психічного ставлення до діяння та його суспільно небезпечних наслідків або лише до таких наслідків. Однак треба зазначити, що і прихильники, і противники цієї точки зору поділяють думку про необхідність існування норми, яка передбачає основні характеристики казусу.

У кримінальному законодавстві деяких зарубіжних країн, наприклад, ст. 11 КК Китайської Народної Республіки, ст. 28 КК Російської Федерації, ст. 24 КК Республіки Узбекистан, передбачається положення про невинувате заподіяння шкоди.

Оскільки в практичній діяльності правозастосовних органів інколи допускаються помилки у розмежуванні необережних злочинів і невинуватого заподіяння шкоди [23, с. 340] (випадку (казусу).— *Р. В.*), на нашу думку, на законодавчому рівні потрібно чітко визначити ознаки випадку (казусу), що буде певним орієнтиром для: 1) подальших наукових досліджень відповідних положень КК України; 2) практичної діяльності правозастосовних органів.

Також, на думку деяких вчених, відсутність у законі визначення поняття казусу та його юридичного значення залишає відкритим питання про відповідальність за шкоду, заподіяну без вини [322, с. 83]. Висновки проведеного нами анкетування, які містяться у додатках Б, В, Д, Е, Ж цього монографічного дослідження, свідчать про те, що переважна більшість опитаних респондентів висловились за необхідність передбачити в розділі V Загальної частини КК України окремої статті про діяння, вчинене за відсутності вини.

Орієнтиром щодо нормативного визначення випадку

(казусу) в КК України, на нашу думку, може бути ст. 28 КК Російської Федерації¹.

Досліджуючи поняття «психічне ставлення» та «суспільно небезпечні наслідки», що вживаються в ст. 23 КК України, на наш погляд, необхідно також вирішити питання про помилку у злочинності чи незлочинності діяння (юридичну помилку) і фактичну помилку, різновидами якої є: помилка щодо об'єкта злочину; помилка щодо дії або інших фактичних обставин; помилка щодо розвитку причинового зв'язку; помилка особи щодо кваліфікуючих ознак складу злочину [10, с. 185–188; 30, с. 150–153].

Помилка² в кримінальному праві – це неправильне (хибне) уявлення особи про юридичне значення та фактичний зміст свого діяння, його наслідків та інших обставин, що передбачені як обов'язкові ознаки (елементи) у відповідному складі злочину [10, с. 184].

У чинному КК України немає норми про помилку. Норми про помилку містяться в кримінальному законодавстві деяких зарубіжних країн. Наприклад, § 13–204 (В) КК штату Арізона (США), § 15.20 КК штату Нью-Йорк (США), § 304 КК штату Пенсільванія (США) (при цьому домінуючим фактором у розвитку інституту юридичної помилки у США є Верховний Суд США [323, с. 376]), розділ 9 КК Австралії, ст. 14 КК Республіки Болгарія, ст. 14 КК Іспанії, статті 47–48 КК Республіки Корея, статті 34–38 КК Республіки Сан-Марино, статті 225, 233 КК Сирії, ст. 122-3 КК Франції, § 16, 17 КК ФРН, частини 2, 3 ст. 38 КК Японії та ін. Так, найбільш коротко норма про помилку викладена в КК Франції: «Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка може довести, що вона в результаті помилки в праві, уникнути якої вона не могла, вважала, що може вчинити це діяння законно».

Кримінальні кодекси деяких країн містять дві статті, які визначають помилку в фактичних обставинах справи і помилку в кримінально-правовій забороні. Наприклад, § 16, 17 КК ФРН, статті 34–38 КК Республіки Сан-Марино.

¹ Обрана тема не дає можливості розглядати це питання у більш конкретному плані. Для нас важливо підкреслити необхідність самого факту включення норми про випадок (казус) до розділу V Загальної частини КК України. Що ж стосується конкретних формулювань, то це, очевидно, тема окремого дослідження.

² Помилка – це хиби́сть в діях, думках (Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ Перун, 2003. – С. 855).

Юридична помилка – це хибне уявлення особи: 1) щодо злочинності чи незлочинності її діяння; 2) щодо кваліфікації вчиненого нею злочину; 3) щодо виду та розміру покарання, яке може бути їй призначене за вчинений злочин [10, с. 184].

Юридична помилка може мати вираз перш за все в помилковому уявленні особи про злочинність або незлочинність свого діяння.

Так, особа вважає, що її дії злочинні і тягнуть за собою кримінальну відповідальність, тоді як вони КК України не передбачені. Наприклад, особа вважає, що умисне приниження честі і гідності особи, що виражене в непристойній формі, є злочином¹. Однак кримінально-правової заборони такого діяння не існує. Відповідно до ч. 3 ст. 3 КК України: «Злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом». Отже, в цьому разі особа не буде притягатись до кримінальної відповідальності.

Однак можливі і протилежні випадки, коли особа вважає, що вчинене нею діяння не тягне кримінальної відповідальності, але КК України визначає таке діяння злочинним. Відповідно до ч. 2 ст. 68 Конституції України: «Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності». Більшістю вчених і практичними працівниками це правило визнається непорушним. У більшості випадків це так і є. Однак можливі ситуації, коли особа, що порушила кримінально-правову заборону, не лише не знала про неї, але і не могла знати за тих умов, в яких вона перебувала в момент порушення цієї заборони. На думку деяких вчених, в таких випадках кримінальна відповідальність має виключатись у зв'язку з відсутністю вини [23, с. 353].

Включення в КК України статті, що регламентує умови, за наявності яких особа не підлягає кримінальній відповідальності, або умови, за яких така відповідальність пом'якшується за наявності помилки, на наш погляд, є в принципі позитивним моментом. Висновки проведеного нами анкетування, які містяться у додатках Б, В, Д, Е, Ж цього монографічного дослідження, свідчать про те, що більшість опитаних респондентів висловились за необхідність перед-

¹ У КК України 1960 р. була ст. 126, що передбачала відповідальність за образу. В КК України 2001 р. відповідальність за образу не передбачається.

бачити в розділі V Загальної частини КК України окремого положення про юридичну помилку (помилку щодо злочинності діяння). У кримінально-правовій літературі Російської Федерації з цього приводу висловлювались, на нашу думку, обґрунтовані пропозиції про можливість доповнення КК Російської Федерації статтею такого змісту: «Якщо особа, вчиняючи передбачене кримінальним законом діяння, сумлінно помилялась по відношенню до його протиправності, вона не підлягає кримінальній відповідальності».

Помилка визнається сумлінною, якщо з урахуванням всіх обставин вчиненого особа не могла знати про його протиправність» [23, с. 352].

Подібне положення міститься у ст. 16 КК Республіки Корея: «У випадку, коли особа вчиняє злочин, маючи невірне уявлення про те, що вчинене нею діяння не складає злочину за діючим законодавством, вона не підлягає покаранню лише якщо це невірне уявлення ґрунтується на достатній підставі» [324, с. 48].

Фактична помилка – це неправильне уявлення особи про характер або фактичні наслідки своєї діяльності [10, с. 185].

Найбільш ґрунтовне визначення окремих різновидів фактичної помилки в теорії кримінального права України, на наш погляд, дав П. Матишевський [30, с. 150 – 153].

Різновидами фактичної помилки є: помилка щодо об'єкта злочину; помилка щодо дії або інших фактичних обставин, що належать до об'єктивної сторони складу злочину; помилка щодо розвитку причинового зв'язку між злочинним діянням і шкідливими наслідками такого діяння (помилка у причиновості); помилка особи щодо кваліфікуючих ознак (елементів.– *Р. В.*) складу злочину.

У кримінальному законодавстві деяких зарубіжних країн є спеціальні норми, що регламентують питання кримінальної відповідальності за наявності фактичної помилки. Так, ст. 14 КК Республіки Болгарія передбачає: «(1) Незнання фактичних обставин, які відносяться до складу злочину, виключає умисел відносно цього злочину».

Це положення стосується також діяння, що вчинене з необережності, якщо власне незнання фактичних обставин не складає необережності».

Висновки проведеного нами анкетування, які містяться у додатках Б, В, Д, Е, Ж цього монографічного дослідження, свідчать про те, що більшість опитаних респондентів висловились за необхідність передбачити в розділі V Зага-

льної частини КК України окреме положення про фактичну помилку (помилку щодо фактичних обставин, які передбачені як ознаки злочину, що впливають на його кваліфікацію).

На нашу думку, доцільно включити в КК України статтю, що визначає ознаки юридичної та фактичної помилки і правила кваліфікації за їх наявності, як це зроблено в багатьох зарубіжних країнах¹. Подібної позиції дотримуються і деякі інші вчені [325, с. 7].

Висновки.

1) Щодо розкриття (визначення) основного змісту поняття вини на нормативному рівні в кримінальному праві існують принаймні два підходи: а) дається «пряме» визначення поняття вини, що безпосередньо його розкриває (ч. 1 ст. 21 КК Республіки Білорусь, ст. 23 КК України); б) передбачається «непряме» визначення поняття вини, коли його основний зміст впливає із формулювання, яке стосується іншого поняття (ст. 10 КК Іспанії, ч. 1 ст. 1, ч. 1 ст. 6 Кримінального закону Латвійської Республіки).

2) Закріпивши в ст. 23 КК України визначення поняття вини, законодавець вжив формулювання, які можна розуміти неоднозначно. Так, по-різному можна розуміти зміст понять «дія чи бездіяльність, передбачена цим Кодексом» та термін «наслідки». Можливі підходи щодо розкриття зазначених формулювань і термінів не усувають певних суперечностей, що виникають у процесі такого розкриття, більш того, ці суперечності виходять на більш високий (можливо, концептуальний) рівень, який зумовлює констатацію того, що в межах окремих статей КК України відсутня системність і для її досягнення необхідні відповідні зміни на законодавчому рівні.

3) Поняття «психічне ставлення», що вживається у ст. 23 КК України, конкретизується у визначенні форм вини у статтях 24, 25 КК України через відповідні формулювання. До того ж, чинна редакція статей 23, 24, 25 КК України не дає можливості визначити конкретний зміст вини в злочинах з формальним складом, оскільки в них ставлення особи до наслідків передбачається як обов'язковий елемент змісту вини в цілому, а також змісту умисної та необережної вини.

¹ Пропозиції щодо конкретного змісту статті передбачають проведення спеціальних досліджень, які виходять за межі цієї роботи.

4) Особливості змісту відповідних формулювань, що вжиті у статтях 23–25 КК України, не дають змоги однозначно визначити форму вини у тих кримінально-правових ситуаціях, в яких має місце поєднання кількох різних за характером ставлень до тих фактичних обставин, які стосуються окремих елементів (як правило, об'єктивних) в межах одного юридичного складу злочину. Отже, в КК України на нормативному рівні не вирішене питання щодо так званої складної вини.

5) У теорії кримінального права вживається поняття «випадок» (казус). У принципі випадок (казус) виходить за межі інституту вини, оскільки передбачає ті кримінально-правові ситуації, в яких вина відсутня. Однак у межах розділу V Загальної частини КК України, на нашу думку, доцільно передбачити норму про випадок (казус), що дозволить відмежувати випадок (казус) від окремих форм вини, перш за все від злочинної недбалості. Такий підхід вже застосовується в інших розділах КК України (наприклад, частини 6, 7 ст. 27) і, на наш погляд, може бути використаний в даному випадку.

6) На вирішення питання про наявність вини та на її форму в окремих випадках впливає помилка: а) в злочинності чи незлочинності діяння (юридична помилка); б) щодо обставин, які характеризують об'єкт злочину, діяння, розвиток причинового зв'язку та інші ознаки (елементи.— *Р. В.*) юридичного складу злочину, в тому числі і кваліфікуючі (фактична помилка).

Пропозиції.

1) Уточнити назву розділу V Загальної частини КК України¹, виклавши його в такій редакції: «Розділ V. Вина».

2) Ст. 23 КК України викласти в такій редакції:

Стаття 23. Поняття вини

Виною є психічне ставлення суб'єкта злочину до обставин, які передбачені як ознаки складу вчиненого ним злочину, виражене у формах, визначених ст. 23¹ цього Кодексу.

¹ Оскільки в розділ V Загальної частини КК України пропонується включити ряд статей, що не охоплюються назвою «Вина та її форми», а включають і деякі інші положення, пов'язані з виною, на наш погляд, видається доцільним залишити загальну назву цього розділу «Вина», як це зроблено в деяких зарубіжних країнах (див., наприклад, чинні КК Республіки Беларусь, КК Республіки Узбекистан, КК Російської Федерації).

3) Включити до розділу V Загальної частини КК України ст. 23¹ в такій редакції:

Стаття 23¹. Форми вини

1. Вина суб'єкта злочину може виражатись у формі умислу або (та) у формі необережності.

2. Поєднання умислу та необережності при вчиненні злочину (складна вина) може мати місце лише у випадках, передбачених цим Кодексом.

4) Ст. 24 КК України викласти в такій редакції:

Стаття 24. Умисел та його види

1. Умисел поділяється на прямий та непрямий.

2. Прямим є умисел, якщо суб'єкт злочину, визнання якого закінченим пов'язується з настанням наслідків, усвідомлював суспільно небезпечний характер та передбачені цим Кодексом ознаки свого діяння (дії або бездіяльності), передбачав його суспільно небезпечні наслідки і бажав їх настання.

3. Прямим є умисел, якщо суб'єкт злочину, закінчення якого не пов'язано з настанням певних наслідків, усвідомлював суспільно небезпечний характер та передбачені цим Кодексом ознаки свого діяння (дії або бездіяльності) і бажав його вчинити.

4. Непрямим є умисел, якщо суб'єкт злочину, визнання якого закінченим пов'язується з настанням наслідків, усвідомлював суспільно небезпечний характер та передбачені цим Кодексом ознаки свого діяння (дії або бездіяльності), передбачав його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажав, але свідомо припускав їх настання».

5) Ст. 25 КК України викласти в такій редакції:

Стаття 25. Необережність та її види

1. Необережність поділяється на злочинну самовпевненість та злочинну недбалість.

2. Необережність є злочинною самовпевненістю, якщо суб'єкт злочину, склад якого пов'язаний з настанням певних наслідків, усвідомлюючи передбачені цим Кодексом ознаки свого діяння, передбачав можливість настання таких наслідків, але легковажно розраховував на їх відвернення.

3. Необережність є злочинною недбалістю, якщо суб'єкт злочину, склад якого пов'язаний з настанням певних наслідків, не передбачав можливості настання таких наслідків, хоча повинен був і міг їх передбачити.

4. Необережність є злочинною недбалістю, якщо суб'єкт злочину, склад якого не пов'язаний з настанням певних наслідків, не усвідомлював суспільно небезпечний характер та передбачені цим Кодексом ознаки свого діяння, хоча повинен був і міг це усвідомлювати.

6) Включити до розділу V Загальної частини КК України ст. 25¹:

Стаття 25¹. Поєднання умислу і необережності при вчиненні злочину (складна вина)

7) Включити до розділу V Загальної частини КК України ст. 25²:

Стаття 25². Випадок

8) Включити до розділу V Загальної частини КК України ст. 25³:

Стаття 25³. Помилка

Висновки до розділу

Підсумовуючи, треба зазначити, що удосконалення кримінально-правового регулювання, усунення прогалин, звільнення кримінального законодавства від застарілих і суперечливих формулювань, полегшення користування нормативним матеріалом, підвищення рівня юридичної техніки та культури кримінального закону – це ті завдання, що визначили суть пропонованих змін до розділу V Загальної частини КК України «Вина та її форми».

Підготовка чинного кримінального законодавства України була пов'язана з вирішенням ряду складних проблем, у тому числі і проблеми поняття вини. Передбачивши інститут вини в КК України, законодавець прямо, однозначно та послідовно не вирішив питання про: 1) співвідношення правового змісту поняття вини та деяких суміжних понять; 2) співвідношення понять вини і складу злочину в кримінальному праві України; 3) однозначне розуміння окремих формулювань у межах нормативного визначення поняття вини.

Враховуючи положення теорії кримінального права України, історичний досвід, розуміння вини в інших галузях права, положення зарубіжного кримінального законодавства, можна констатувати таке:

1. Полісемія у вживанні терміна «вина» в межах Конституції України (ч. 1, 3 ст. 62) та КК України (ч. 2 ст. 2, ст. 23) є невиправданою, а її усунення потребує редакційного уточнення відповідних положень Конституції України та КК України. Пропонується:

1) Уточнити законодавче визначення презумпції невинуватості, що наводиться в Конституції України та КК України, виклавши ч. 1 ст. 62 Конституції України та ч. 2 ст. 2 КК України в такій редакції:

«Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її винуватість не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили».

2) Викласти ч. 3 ст. 62 Конституції України в такій редакції:

«Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності винуватості особи тлумачаться на її користь».

2. У зв'язку з тим, що в КПК України, на наш погляд, необґрунтовано вживаються поняття «ступінь вини», «ставлення в вину», а в проекті КПК України – поняття «ступінь вини», «ставлення в вину», «ступінь винуватості», «ступінь винності», пропонується: 1) відмовитись від понять «ступінь вини», «ставлення в вину», які вживаються в ч. 2 ст. 93, ч. 2 ст. 132, п. 2 ст. 228 КПК України та від понять «ступінь вини», «ставлення в вину», «ступінь винуватості», «ступінь винності», які містяться в ч. 3 ст. 116, п. 2 ст. 309, ч. 2 ст. 427, ч. 3 ст. 458 проекту КПК України; 2) за цим підходом має бути змінено і формулювання «ставляться в вину», що вживається в ч. 3 ст. 29 КК України, у зв'язку з цим пропонується: уточнити редакцію ч. 3 ст. 29 КК України шляхом заміни формулювання «ставляться в вину» формулюванням «інкримінуються».

3. На підставі того, що поняття «винен», «винуватий», «винна особа» є похідними від поняття «винуватість» («винність»), а винність та винуватість – різні слова, що позначають одне і те ж поняття, пропонується:

1) поняття «винуватість» – «винність»; «винуватий» – «винний» («винен») – «винна особа» – розглядати як синоніми, що не мають різного юридичного змісту;

2) для однотипності вживання термінології використовувати термін «винуватість» в конституційному, криміна-

льно-процесуальному та кримінальному праві України як базове поняття;

3) «винуватість» визначати як поняття, що включає процесуальний момент – висновок про те, що саме ця особа вчинила відповідне діяння, яке містить склад злочину.

4. Поняття «склад злочину», яке вживається, зокрема, в ст. 324 КПК України і ст. 415 проекту КПК України, має розглядатися саме як кримінально-правова категорія, тому відповідність фактичних обставин складу злочину («питання права») має встановлюватись після того, як встановлено винуватість особи («питання факту»). У зв'язку з цим послідовність вирішення питань у ст. 324 КПК України та ст. 415 проекту КПК України є некоректною і, на наш погляд, має бути змінена.

5. Оскільки термін «винне», що вживається в ч. 1 ст. 11 КК України, стосується діяння, має кримінально-правове значення і є похідним від поняття «вина», пропонується викласти ч. 1 ст. 11 КК України в такій редакції:

«1. Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину за наявності вини».

6. Враховуючи те, що поняття вини – сформульоване як законодавча дефініція, пропонується: вживати це поняття лише в кримінально-правовому розумінні – в тому, яке передбачено ст. 23 КК України.

7. Оскільки, закріпивши в ст. 23 КК України визначення поняття вини, законодавець вжив формулювання, які можна розуміти неоднозначно, пропонується:

1) Ст. 23 розділу V Загальної частини КК України викласти в такій редакції:

Стаття 23. Поняття вини

Виною є психічне ставлення суб'єкта злочину до обставин, які передбачені як ознаки складу вчиненого ним злочину, виражене у формах, визначених ст. 23¹ цього Кодексу.

2) Включити до розділу V Загальної частини КК України ст. 23¹ в такій редакції:

Стаття 23¹. Форми вини

1. Вина суб'єкта злочину може виражатись у формі умислу або (та) у формі необережності.

2. Поєднання умислу та необережності при вчиненні злочину (складна вина) може мати місце лише у випадках, передбачених цим Кодексом.

8. На підставі того, що чинна редакція статей 23, 24, 25 КК України не дає можливості визначити конкретний зміст вини в злочинах з формальним складом, оскільки в цих статтях ставлення особи до наслідків передбачається як обов'язковий елемент змісту вини в цілому, а також змісту умисної та необережної вини, пропонується:

1) Ст. 24 розділу V Загальної частини КК України викласти в такій редакції:

Стаття 24. Умисел та його види

1. Умисел поділяється на прямий та непрямий.

2. Прямим є умисел, якщо суб'єкт злочину, визнання якого закінченим пов'язується з настанням наслідків, усвідомлював суспільно небезпечний характер та передбачені цим Кодексом ознаки свого діяння (дії або бездіяльності), передбачав його суспільно небезпечні наслідки і бажав їх настання.

3. Прямим є умисел, якщо суб'єкт злочину, закінчення якого не пов'язано з настанням певних наслідків, усвідомлював суспільно небезпечний характер та передбачені цим Кодексом ознаки свого діяння (дії або бездіяльності) і бажав його вчинити.

4. Непрямим є умисел, якщо суб'єкт злочину, визнання якого закінченим пов'язується з настанням наслідків, усвідомлював суспільно небезпечний характер та передбачені цим Кодексом ознаки свого діяння (дії або бездіяльності), передбачав його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажав, але свідомо припускав їх настання.

2) Ст. 25 розділу V Загальної частини КК України викласти в такій редакції:

Стаття 25. Необережність та її види

1. Необережність поділяється на злочинну самовпевненість та злочинну недбалість.

2. Необережність є злочинною самовпевненістю, якщо суб'єкт злочину, склад якого пов'язаний з настанням певних наслідків, усвідомлюючи передбачені цим Кодексом ознаки свого діяння, передбачав можливість настання таких наслідків, але легковажно розраховував на їх відвернення.

3. Необережність є злочинною недбалістю, якщо суб'єкт злочину, склад якого пов'язаний з настанням певних наслідків, не передбачав можливості настання таких наслідків, хоча повинен був і міг їх передбачити.

4. Необережність є злочинною недбалістю, якщо суб'єкт злочину, склад якого не пов'язаний з настанням певних наслідків, не усвідомлював суспільно небезпечний характер та передбачені цим Кодексом ознаки свого діяння, хоча повинен був і міг це усвідомлювати.

9. Враховуючи те, що особливості змісту відповідних формулювань, що вжиті у статтях 23–25 КК України, не дають змоги однозначно визначити форму вини у тих кримінально-правових ситуаціях, в яких має місце поєднання кількох різних за характером ставлень до тих фактичних обставин, які стосуються окремих елементів (як правило, об'єктивних) у межах одного юридичного складу злочину, пропонується: включити в до розділу V Загальної частини КК України ст. 25¹:

Стаття 25¹. Поєднання умислу і необережності при вчиненні злочину (складна вина)

10. Оскільки в теорії кримінального права вживається поняття «випадок» (казус), пропонується: включити до розділу V Загальної частини КК України ст. 25²:

Стаття 25². Випадок

11. У зв'язку з тим, що на форму вини в окремих випадках впливає помилка, пропонується: включити до розділу V Загальної частини КК України ст. 25³:

Стаття 25³. Помилка

12. Оскільки в розділ V Загальної частини КК України пропонується включити ряд статей, що не охоплюються назвою «Вина та її форми», пропонується: уточнити назву розділу V Загальної частини КК України, виклавши її в такій редакції: «Розділ V. Вина».

ВИСНОВКИ

Нормативне визначення поняття вини в КК України поставило низку проблемних питань, які потрібно вирішити на сучасному етапі розвитку теорії кримінального права України. Розкриття змісту ст. 23 КК України та пов'язаних з нею деяких норм Конституції України, КК України, КПК України і проекту КПК України з метою усунення

суперечностей та прогалин у зазначених нормативно-правових актах, врахування в них досягнень теорії кримінального права України на підставі формально-догматичного, системно-структурного, історичного, статистичного методів, а також з використанням методів порівняльного правознавства та анкетування дозволило сформулювати: а) деякі висновки загального характеру; б) ряд теоретично обґрунтованих і практично прийнятних рекомендацій щодо розуміння змісту відповідних положень Конституції України, КК України, КПК України і проекту КПК України; в) конкретні пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства.

1. Виділено і систематизовано основні підходи до розуміння поняття вини в основних кримінально-правових концепціях (теоріях) континентальної системи права XVIII–XXI ст., якими є нормативна, оціночна, фінальна, об'єктивна кримінально-правові концепції (теорії) [326, с. 64–66; 327, с. 324–329; 328, с. 144–146; 329, с. 369–373] та психологічна теорія вини.

Поняття вини в нормативній кримінально-правовій теорії характеризується таким: 1) кримінально-правові поняття мають бути виключно нормативними; 2) вина є умовою кримінальної відповідальності; 3) вина є самостійним елементом злочинного діяння, однопорядковим складу і протиправності; 4) для наявності вини необхідно усвідомлення протиправності; 5) вина – це певне психічне ставлення суб'єкта до вчиненого діяння; 6) вина є родовим поняттям умислу та необережності щодо конкретного складу.

Поняття вини в оціночній кримінально-правовій теорії характеризується такими основними рисами: 1) правові поняття мають бути виключно оціночними і, відповідно до цього, сутність вини вбачається в негативній оцінці судом поведінки обвинуваченого як такої, що суперечить праву; 2) вина не вичерпується психічним ставленням особи до передбачених у складі обставин і не зводиться до умислу та необережності; 3) вина існує поза межами складу злочину; 4) усвідомлення протиправності не є обов'язковим для наявності вини; 5) вина є підставою кримінальної відповідальності.

Фінальна теорія, висвітлюючи питання вини, ґрунтується на таких основних положеннях: 1) вина є підставою кримінальної відповідальності; 2) вина існує поза межами складу злочину; 3) для наявності вини необхідне усвідом-

лення порушення соціальних норм, необхідних для суспільного існування; 4) вина не пов'язується з психологічними характеристиками особи; 5) умисел та необережність належать до діяння, а не до вини; 6) поняття вини зводиться до поняття докірливості.

Поняття вини в об'єктивній кримінально-правовій теорії характеризується такими основними рисами: 1) вина є умовою кримінальної відповідальності; 2) вина є ознакою злочину; 3) для наявності вини має усвідомлюватись формальна протиправність; 4) вина пов'язується з психологічними характеристиками особи; 5) умисел та необережність утворюють психологічну ознаку вини; 6) встановлення вини опосередковано трьома умовами і, відповідно до цього, вина має три ознаки: біологічну, психологічну та нормативну.

Поняття вини в межах психологічної теорії вини характеризується так: 1) вина – це психічне ставлення особи до злочинного діяння, яке вчиняється нею, та його наслідків; 2) вина – це завжди умисел або необережність; 3) у кожний психічний акт певною мірою входять два елементи (аспекти) – інтелектуальний та вольовий. Інколи виділяється і третій елемент (аспект) – емоційний; 4) вина є умовою кримінальної відповідальності; 5) усвідомлення протиправності не є обов'язковим для наявності вини; 6) інколи поряд з умислом та необережністю виділяється такий елемент вини, як докірливість.

Констатовано, що визначення вини, що дається у ст. 23 КК України, ґрунтується на психологічній теорії вини.

2. Дослідження основних тенденцій розвитку вчення про вину в науці кримінального права Російської імперії та радянського кримінального права (друга пол. XIX – поч. 90-х років XX ст.) в межах певної періодизації, дозволило визначити основні положення та тенденції розвитку вчення про вину в науці кримінального права Російської імперії та в радянському кримінальному праві зазначеного періоду [330, с. 530–534; 331, с. 426–429; 332, с. 510–514; 333, с. 349–352; 334, с. 491–496].

Так, у підрозділі 2.1. «Питання вини в роботах провідних вчених-криміналістів Російської імперії (друга пол. XIX – поч. XX ст.)» автор доходить таких висновків: 1) в роботах провідних вчених-криміналістів Російської імперії глибоко досліджуються питання вини переважно в межах класичної школи кримінального права; 2) в теорії кримінального права Російської імперії аналізуються положення

антропологічної, соціологічної шкіл (концепцій) кримінального права, а також кримінально-правова теорія Гарда, протеставлення до цих концепцій у російських криміналістів в основному критичне.

У підрозділі 2.2. «Основні підходи щодо розуміння вини в період становлення науки радянського кримінального права (1917 р.– поч. 30-х років ХХ ст.)» автор доходить таких висновків: 1) домінуючим було розуміння вини на основі так званої соціологічної школи права; 2) деякі вчені стояли на позиціях механістичного детермінізму; 3) в роботах окремих вчених з'являється визначення поняття вини, що характерне для психологічної теорії вини.

У підрозділі 2.3. «Розвиток вчення про вину в науці радянського кримінального права з середини 30-х до кінця 50-х років ХХ ст.» автор виділяє такі основні тенденції цього періоду: 1) одержує подальший розвиток розуміння вини в межах психологічної теорії вини; 2) з'являються роботи, в яких вина розглядається з позицій оціночної теорії; 3) в поглядах окремих вчених спостерігається поєднання соціально-оціночного і психологічного розуміння вини.

У підрозділі 2.4. «Дослідження проблем вини в роботах радянських криміналістів з поч. 60-х – до поч. 90-х років ХХ ст.» автор доходить таких основних висновків: 1) здійснюється розвиток вчення про вину в межах психологічної теорії вини; 2) поглиблено досліджуються умисел та необережність як форми вини; приділяється значна увага науковому осмисленню так званої складної вини; 3) досліджуються питання про співвідношення вини та складу злочину, вини та суб'єктивної сторони складу злочину; 4) аксіологічний підхід щодо розуміння вини застосовується разом з психологічним; 5) зберігається тенденція визнання вини підставою (однією з підстав) кримінальної відповідальності.

Однак зазначено, що залишаються спірними і потребують подальшого вирішення такі питання: 1) про співвідношення вини та винуватості (винності); 2) про співвідношення вини та складу злочину; 3) про нормативне визначення поняття вини. Дослідження та вирішення зазначених питань є актуальним і на сучасному етапі розвитку теорії кримінального права України.

3. Полісемія у вживанні терміна «вина» в межах Конституції України (частини 1, 3 ст. 62) та КК України (ч. 2 ст. 2, ст. 23) є невиправданою, а її усунення потребує, з точки зору автора, редакційного уточнення відповідних положень

Конституції України та КК України [335, с. 455–463]. У зв'язку з цим пропонується:

1) Уточнити законодавче визначення презумпції невинуватості, що наводиться в Конституції України та КК України, виклавши ч. 1 ст. 62 Конституції України та ч. 2 ст. 2 КК України в такій редакції:

«Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її винуватість не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили».

2) Викласти ч. 3 ст. 62 Конституції України в такій редакції:

«Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності винуватості особи тлумачаться на її користь».

4. У зв'язку з тим, що в КПК України, на думку автора, необґрунтовано вживаються поняття «ступінь вини», «ставлення в вину», а в проекті КПК України – поняття «ступінь вини», «ставлення в вину», «ступінь винуватості», «ступінь винності», пропонується:

1) Відмовитись від понять «ступінь вини», «ставлення в вину», які вживаються в ч. 2 ст. 93, ч. 2 ст. 132, п. 2 ст. 228 КПК України та від понять «ступінь вини», «ставлення в вину», «ступінь винуватості», «ступінь винності», які містяться в ч. 3 ст. 116, п. 2 ст. 309, ч. 2 ст. 427, ч. 3 ст. 458 проекту КПК України.

2) За цим же підходом має бути уточнене формулювання «ставляться в вину», що вживається в ч. 3 ст. 29 КК України, – пропонується замінити його формулюванням «інкримінуються».

5. На підставі того, що поняття «винен», «винуватий», «винна особа» є похідними від поняття «винуватість» («винність»), а винність та винуватість – це різні слова, що позначають одне і те ж поняття, пропонується:

1) Поняття «винуватість» – «винність»; «винуватий» – «винний» («винен») – «винна особа» – розглядати як синоніми, що не мають різного юридичного змісту.

2) Для однотипності вживання термінології використувати термін «винуватість» у конституційному, кримінально-процесуальному та кримінальному праві України, оскільки саме цей термін вживається в частинах 1, 2 ст. 62 Конституції України.

3) «Винуватість» визначати як поняття, що включає процесуальний момент – висновок про те, що саме ця особа вчинила відповідне діяння, яке містить склад злочину.

6. Поняття «склад злочину», яке вживається, зокрема, в ст. 324 КПК України і ст. 415 проекту КПК України, має розглядатись саме як кримінально-правова категорія, тому відповідність фактичних обставин складу злочину («питання права») має встановлюватись після того, як встановлено винуватість особи («питання факту»). У зв'язку з цим послідовність вирішення питань у ст. 324 КПК України та ст. 415 проекту КПК України видається некоректною і, на думку автора, має бути змінена.

7. Поняття «вина» в КК України, КПК України та проекті КПК України має вживатись лише в його кримінально-правовому розумінні – в межах того змісту, який визначений у ст. 23 КК України [336, с. 91–94].

8. Враховуючи те, що термін «винне» в ч. 1 ст. 11 КК України є похідним від поняття «вина», пропонується ч. 1 ст. 11 КК України викласти в такій редакції:

«1. Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину за наявності вини.»

9. Закріпивши в ст. 23 КК України визначення поняття вини, законодавець вжив формулювання, які можна розуміти неоднозначно [337, с. 98 – 103]. Для усунення існуючих суперечностей пропонується:

1) Ст. 23 розділу V Загальної частини КК України викласти в такій редакції:

Стаття 23. Поняття вини

Виною є психічне ставлення суб'єкта злочину до обставин, які передбачені як ознаки складу вчиненого ним злочину, виражене у формах, визначених ст. 23¹ цього Кодексу.

2) Включити до розділу V Загальної частини КК України ст. 23¹ в такій редакції:

Стаття 23¹. Форми вини

1. Вина суб'єкта злочину може виражатись у формі умислу або (та) у формі необережності.

2. Поєднання умислу та необережності при вчиненні злочину (складна вина) може мати місце лише у випадках, передбачених цим Кодексом.

10. На підставі того, що чинна редакція статей 23, 24, 25

КК України не дає можливості визначити конкретний зміст вини в злочинах з формальним складом, оскільки в цих статтях ставлення особи до наслідків передбачається як обов'язковий елемент змісту вини в цілому, а також змісту умисної та необережної вини, пропонується:

1) Ст. 24 «Умисел та його види» розділу V Загальної частини КК України викласти в такій редакції:

Стаття 24. Умисел та його види

1. Умисел поділяється на прямий та непрямий.

2. Прямим є умисел, якщо суб'єкт злочину, визнання якого закінченим пов'язується з настанням наслідків, усвідомлював суспільно небезпечний характер та передбачені цим Кодексом ознаки свого діяння (дії або бездіяльності), передбачав його суспільно небезпечні наслідки і бажав їх настання.

3. Прямим є умисел, якщо суб'єкт злочину, закінчення якого не пов'язано з настанням певних наслідків, усвідомлював суспільно небезпечний характер та передбачені цим Кодексом ознаки свого діяння (дії або бездіяльності) і бажав його вчинити.

4. Непрямим є умисел, якщо суб'єкт злочину, визнання якого закінченим пов'язується з настанням наслідків, усвідомлював суспільно небезпечний характер та передбачені цим Кодексом ознаки свого діяння (дії або бездіяльності), передбачав його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажав, але свідомо припускав їх настання.

2) Ст. 25 «Необережність та її види» розділу V Загальної частини КК України викласти в такій редакції:

Стаття 25. Необережність та її види

1. Необережність поділяється на злочинну самовпевненість та злочинну недбалість.

2. Необережність є злочинною самовпевненістю, якщо суб'єкт злочину, склад якого пов'язаний з настанням певних наслідків, усвідомлюючи передбачені цим Кодексом ознаки свого діяння, передбачав можливість настання таких наслідків, але легковажно розраховував на їх відвернення.

3. Необережність є злочинною недбалістю, якщо суб'єкт злочину, склад якого пов'язаний з настанням певних наслідків, не передбачав можливості настання таких наслідків, хоча повинен був і міг їх передбачити.

4. Необережність є злочинною недбалістю, якщо суб'єкт

злочину, склад якого не пов'язаний з настанням певних наслідків, не усвідомлював суспільно небезпечний характер та передбачені цим Кодексом ознаки свого діяння, хоча повинен був і міг це усвідомлювати.

11. Враховуючи те, що особливості змісту відповідних формулювань, що вжиті у статтях 23 – 25 КК України, не дають змоги однозначно визначити форму вини у тих кримінально-правових ситуаціях, в яких має місце поєднання кількох різних за характером ставлень (умисного та необережного) до фактичних обставин, які передбачені в межах одного юридичного складу злочину, пропонується: включити до розділу V Загальної частини КК України ст. 25¹:

Стаття 25¹. Поєднання умислу і необережності при вчиненні злочину (складна вина)

12. Оскільки в практичній діяльності правозастосовчих органів інколи допускаються помилки при розмежуванні необережних злочинів і випадку (казусу) пропонується: включити до розділу V Загальної частини КК України ст. 25²:

Стаття 25². Випадок

13. У зв'язку з тим, що на форму вини в окремих випадках впливає помилка, пропонується: включити до розділу V Загальної частини КК України ст. 25³:

Стаття 25³. Помилка

14. Оскільки в розділ V Загальної частини КК України пропонується включити ряд статей, що не охоплюються назвою «Вина та її форми», пропонується: уточнити назву розділу V Загальної частини КК України, виклавши його в такій редакції: «Розділ V. Вина».

Практичне значення одержаних результатів визначається тим, що в результаті проведеного дослідження запропоновано:

- 1) уточнити редакцію окремих норм Конституції України та КК України, які стосуються питань вини;
- 2) доповнити новими нормами розділ V Загальної частини КК України;
- 3) змінити редакцію деяких норм КПК України та проекту КПК України, що стосуються питань вини та винуватості.

Практичні рекомендації, сформульовані автором, сприя-

тимуть підвищенню якості застосування кримінального закону працівниками правозастосовних органів, дадуть змогу реально забезпечити дотримання при застосуванні норм КК України таких принципів кримінально-правової кваліфікації, як: точність, повнота, стабільність. Побудовані на результатах цього дослідження конкретні практичні рекомендації впроваджені в законопроектну роботу Верховної Ради України (Акт впровадження № 06-19/15-170 від 19 лютого 2004 року) (див. додаток Л).

Автор буде вдячний за будь-які конструктивні зауваження щодо змісту пропонованої монографії і врахує їх, проводячи подальші наукові дослідження проблем вини в кримінальному праві України.

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА

Голові Комітету
з питань законодавчого забезпечення
правоохоронної діяльності
Верховної Ради України
Мойсику В. Р.

Вельмишановний Володимире Романовичу!

Очолюваний Вами Комітет здійснює підготовку проекту КПК України до другого читання. Ознайомлення з цим законопроектом, прийнятим у першому читанні, дозволяє констатувати, що в ньому є ряд положень, які, на нашу думку, потребують уточнення на рівні вживання термінології, пов'язаної з розумінням вини в межах різних галузей права. Нижче пропонуються окремі аспекти такого розуміння, а також деякі висновки і пропозиції, які можуть бути зроблені на його основі.

У Конституції України, Кримінальному кодексі України (далі – КК України), проекті Кримінально-процесуального кодексу України, що прийнятий Верховною Радою України у першому читанні (далі проект КПК України) та Кримінально-процесуальному кодексі України (далі – КПК України) використовуються поняття: «вина», «винність», «невинність», «винний» («винен»), «невинний», «винуватість», «невинуватість», «винувата» («винуватий»), «невинувата» («невинуватий»). Так, зокрема, вживаються слова (у відповідних вімінках, інколи в множині):

1. У Конституції України: 1) «вина» (ч. 1, 3 ст. 62); 2) «невинуватість» (ч. 2 ст. 62); 3) «невинувата» (ч. 1 ст. 62).

2. У КК України: 1) «вина» (ч. 2 ст. 2, ст. 23); 2) «винний» (ст. 46, ч. 1 ст. 50, ч. 1 ст. 51, ч. 2 ст. 53, п. 3 ч. 1 ст. 65, ч. 1 ст. 69, ч. 3 ст. 70, п. 2 ч. 2 ст. 115, ч. 3 ст. 143, ч. 2 ст. 144, ч. 1 ст. 258); 3) «невинний» (ч. 1 ст. 372); 4) «винувата» («винуватий») (ч. 2 ст. 2, ч. 2 ст. 120, ч. 1 ст. 191). У ч. 3 ст. 29 КК України вживається також формулювання «ставляться в вину» (воно очевидно є похідним від поняття «ставлення в вину»).

3. У проекті КПК України: 1) «вина» (частини 3, 5 ст. 14, ч. 3 ст. 24, ч. 4 ст. 169, ч. 2 ст. 297); 2) «винність» (ч. 6 ст. 55, ч. 3

ст. 458, ч. 2 ст. 460); 3) «невинність» (ч. 6 ст. 55, ч. 2 ст. 466, ч. 1 ст. 468); 4) «винний» («винен») (п. 1 ст. 2, п. 17 ч. 1 ст. 6, ч. 3 ст. 39, частини 2, 3 ст. 116, ч. 2 ст. 179, ч. 1 ст. 386, п. 4 ч. 1 ст. 415, ч. 3 ст. 418, п. 3 ч. 1, частини 2, 4 ст. 428, ст. 436, п. 2 ст. 457, п. 2 ч. 1, ч. 4 ст. 458, ч. 4 ст. 593); 5) «винуватість» (п. 4 ч. 1 ст. 6, п. 2 ч. 1 ст. 157, ч. 1 ст. 158, ч. 2 ст. 418, ч. 3 ст. 673); 6) «невинуватість» (п. 4 ч. 1 ст. 6, ч. 2 ст. 14, ч. 1 ст. 158, ч. 1 ст. 460); 7) «винуватий» (ст. 21, п. 2 ч. 1 ст. 428); 8) «невинуватий» (п. 2 ст. 2, ч. 1 ст. 14, ст. 21, п. 1 ч. 1 ст. 48, ч. 7 ст. 428).

4. У КПК України: 1) «вина» (ч. 2 ст. 74); 2) «винність» (п. 12 ч. 1 ст. 32, п. 2 ст. 64, ч. 1 ст. 65, ч. 3 ст. 426); 3) «невинність» (п. 12 ч. 1 ст. 32, ч. 4 ст. 334); 4) «винний» («винен») (ст. 2, ст. 4, ч. 2 ст. 15, ч. 2 ст. 74, ч. 2, 3 ст. 93, ч. 2 ст. 121, ч. 6 ст. 143, ст. 298, п. 3 ч. 1 ст. 324, частини 1, 6 ст. 335, ч. 4 ст. 400⁸, п. 2 ч. 1 ст. 448); 5) «невинний» (ст. 2, ч. 9 ст. 335).

Основні підходи щодо розкриття змісту зазначених вище понять у конституційному, кримінальному та кримінально-процесуальному праві України характеризуються наступним:

1. У ч. 1 ст. 62 Конституції України зазначено, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Цей конституційний принцип ґрунтується на принципі презумпції невинуватості людини, що відображений в ч. 2 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, п. 1 ст. 11 Загальної декларації прав людини, ч. 2 ст. 6 Конвенції СНД про права і основні свободи людини, де зазначається, що кожен обвинувачений у кримінальному злочині має право вважатися невинуватим, поки винуватість його не буде доведена відповідно до закону. Схожі положення містяться також в Конституціях деяких зарубіжних держав. Наприклад, ч. 1 ст. 49 Конституції Російської Федерації передбачає, що кожен обвинувачений у вчиненні злочину вважається невинуватим, доки його винність (російською мовою «виновність») не буде доведена в передбаченому федеральним законом порядку і встановлена вироком суду, що набрав законної сили; ч. 2 ст. 27 Конституції Італійської Республіки визначає, що обвинувачений не вважається винним до остаточного засудження; у ч. 2 ст. 32 Конституції Португальської Республіки передбачено, що обвинувачений вважається невинним до винесення обвинувального вироку. Отже, можна зробити висновок про те, що правовий зміст зазначеного принципу пов'язується перш за все з відповідними процесуальними гарантіями і тому більш доречним видається вживання у ч. 1 ст. 62 Конституції України терміна винуватість, а не вина.

Підручники з конституційного права України та коментарі Конституції України обмежуються визначенням юридичного змісту принципу презумпції невинуватості, не розкриваючи змісту основних термінів, що вживаються у ч. 1 ст. 62 Конституції

України, зокрема, «вина», «винуватість» або згадують лише про те, що у ч. 1 ст. 62 Конституції України закріплений принцип презумпції невинуватості.

2. У ч. 2 ст. 2 КК України фактично відтворено формулювання, що вживається в ч. 1 ст. 62 Конституції України. Водночас є визначення вини, яке дається в ст. 23 КК України. Якщо поставити таке визначення в контекст відповідних положень Конституції України і ч. 2 ст. 2 КК України, очевидно стає юридична некоректність зазначених положень Конституції України і КК України, оскільки обвинувальним вироком суду встановлюється не саме собою психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК України та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Отож, можливі два варіанти уточнення змісту відповідних положень Конституції України та ч. 2 ст. 2 КК України: 1) дати інше визначення вини у ст. 23 КК України виходячи з його іншого (очевидно більш широкого) розуміння, яке має місце в ч. 1 ст. 62 Конституції України і ч. 2 ст. 2 КК України; 2) змінити відповідні формулювання ч. 1 ст. 62 Конституції України і ч. 2 ст. 2 КК України вживши замість поняття «вина» поняття «винуватість». У цьому разі положення ч. 1 ст. 62 Конституції України і ч. 2 ст. 2 КК України також можуть бути доповнені формулюванням «вироком суду, що набрав законної сили», оскільки в Рішенні Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 року, № 1 – 15/99 (справа про депутатську недоторканність) вказується, що кримінальна відповідальність настає з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду. З нашої точки зору, останній варіант є більш прийнятний і може бути реалізований в межах Конституційної реформи, яка зараз відбувається. На підставі викладеного пропонуємо уточнити законодавче визначення презумпції невинуватості, що наводиться в Конституції України та КК України, виклавши ч. 1 ст. 62 Конституції України та ч. 2 ст. 2 КК України в такій редакції: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її винуватість не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили».

У разі прийняття пропонованих змін до ч. 1 ст. 62 Конституції України і ч. 2 ст. 2 КК України має бути уточнене і формулювання «ставляться в вину», що міститься у ч. 3 ст. 29 КК України, оскільки воно також суперечить визначенню поняття вини, що дається у ст. 23 КК України. Це формулювання може бути замінене на формулювання «інкримінуються».

3. Поняття «винність» (винуватість), що вживаються КПК України та проєкті КПК України, в доктрині кримінального процесу України розглядається принаймні у п'яти значеннях, що ототожнюються: 1) з виною в її кримінально-правовому розумінні; 2) з встановленням суб'єкта, форм вини і мотиву злочину; 3) з встановленням суб'єкта і суб'єктивної сторони складу злочину;

4) з суб'єктивною стороною складу злочину; 5) з необхідністю визначення судом форми вини підсудного, мотиву та мети вчиненого ним злочину, а також встановлення того, чи немає інших обставин, що виключають винність особи у вчиненні злочину.

Наведені положення щодо розуміння поняття «винність» (винуватість) не дають змоги розкрити повною мірою зміст предмета доказування в кримінальному процесі України. Оскільки, на думку більшості вчених, основним елементом предмета доказування є склад злочину, коректним могло б бути вирішення питання про можливість редакційного уточнення пунктів 1, 2 ч. 1 ст. 157 проекту КПК України. Винність та виновність – різні терміни, що позначають одне і те ж поняття. Оскільки в Конституції України вживається поняття «винувата», то воно має бути орієнтиром для застосування в проекті КПК України. Поняття «винен», «винуватий», «винна особа» є похідними від поняття «винуватість» (винність). На наш погляд, зазначені терміни мають вживатись у межах єдиної термінології. Пропонуємо вживати в КК України, проекті КПК України терміни «винуватість», «винуватий», «винувата особа».

Поняття «винність» у теорії кримінального права розуміється у двох значеннях: 1) ототожнюється з формами вини (умислом або необережністю); 2) визначається як сукупність об'єктивних і суб'єктивних обставин, які обґрунтовують з точки зору кримінального права засудження особи, застосування до неї конкретного покарання за вчинення певного злочину.

У зв'язку з тим, що поняття «винуватість» взагалі не вживається в КК України, на нашу думку, найбільш коректною видається позиція, яка передбачає вживання поняття «винуватість» у кримінально-процесуальному аспекті, що означає висновок про те, що саме ця особа вчинила відповідне діяння, яке містить склад злочину.

Водночас, в ч. 3 ст. 116, п. 2 ст. 309, ч. 2 ст. 427, ч. 3 ст. 458 проекту КПК України вживаються поняття «ступінь вини», «ставлення в вину», «ступінь виновності», «ступінь винності». Ці поняття фактично суперечать визначенню поняття вини (ст. 23 КК України) і їх вживання могло би бути допустиме, якщо це поняття визначати в межах іншого розуміння вини, що ґрунтується на положеннях оціночної теорії. Оскільки в КК України визначення поняття вини ґрунтується на психологічній теорії вини, пропонуємо відмовитись від цих понять у проекті КПК України як таких, що не узгоджуються з традиційним розумінням вини.

Якщо наші висновки та пропозиції видаються Вам такими, що заслуговують на увагу, ми можемо запропонувати конкретні зміни і доповнення до положень Конституції, проекту КПК України та КК України.

Доповідну записку за результатами дисертаційного дослідження розробив аспірант кафедри кримінального права та кримінології юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Вереша Р. В.

Доповідна записка розглянута і рекомендована для направлення в Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності Верховної Ради України на засіданні кафедри кримінального права та кримінології юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Протокол № 4 від 26.11.2003 року).

Додаток Б

ВИСНОВОК

про результати анкетування суддів місцевих судів Чернігівської області

27 жовтня 2003 року до Територіального управління Державної судової адміністрації в Чернігівській області надійшла анкета «Окремі аспекти розуміння вини в кримінальному праві України» (сто вісім примірників), яка розроблена аспірантом кафедри кримінального права та кримінології юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Верешою Р. В., науковий керівник: к. ю. н., доц. Шапченко С. Д. і схвалена на засіданні кафедри кримінального права та кримінології юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Протокол № 3 від 24 жовтня 2003 р.).

У результаті проведеного анкетування суддів місцевих судів Чернігівської області (роздано 108 анкет, повернуто 102 анкети) отримано такі статистичні дані:

1. Питання, що стосуються вини в кримінальному праві України.

1.1. У Конституції України (частини 1, 3 ст. 62), КК України (ч. 2 ст. 2, ст. 23), проекті КПК України, що прийнятий Верховною Радою України у першому читанні (далі – проект КПК України) (частини 3, 5 ст. 14, ч. 3 ст. 24, ч. 4 ст. 169, ч. 2 ст. 297), вживаються різні формулювання, в яких використовується термін «вина». Чи однаковий, на Ваш погляд, зміст вкладається законодавцем у поняття «вина», що вживається в Конституції України, КК України, проекті КПК України?

- 1) Так – 12 (11, 76%)
- 2) Ні – 90 (88, 24%)
- 3) Ваш варіант –

1.2. Як, на Ваш погляд, співвідноситься кримінально-правове поняття «вина» з кримінально-правовою категорією «склад злочину»?

1) Вина є обов'язковим елементом (ознакою) складу злочину і повністю охоплюється його змістом – 80 (78, 43%)

2) Вина і склад злочину є самостійними однопорядковими кримінально правовими поняттями, для яких не характерне співвідношення «підлеглисті» – 14 (13, 73%)

3) Вина частково охоплюється змістом поняття «склад злочину», а частково виходить за його межі – 8 (7, 84%)

- 4) Ваш варіант –

1.3. У ст. 23 КК України дається визначення поняття вини. На Ваш погляд, для кримінального права України це визначення:

- 1) Необхідне – 76 (74,51%)
- 2) Доцільне, але не обов'язкове – 24 (23,53%)
- 3) Недоцільне – 2 (1,96%)
- 4) Ваш варіант –

1.4. У ст. 23 КК України дається визначення поняття вини. Чи вважаєте Ви коректним використання в ньому формулювання «психічне ставлення до...»?

- 1) Так – 67 (65,69%)
- 2) Ні – 35 (34,31%)
- 3) Ваш варіант –

1.5. Відповідно до ст. 23 КК України психічне ставлення особи встановлюється до «вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом...». Що, на Вашу думку, виражає формулювання «вчинювана дія чи бездіяльність, передбачена цим Кодексом»?

- 1) Злочин в цілому – 12 (11,76%)
- 2) Діяння в широкому розумінні, яке включає не лише сам собою зовнішній прояв поведінки людини, а й інші обставини об'єктивного характеру, які передбачені як обов'язкові (альтернативні) ознаки у складі відповідного злочину – 69 (67,65%)

3) Форми діяння як елемента (ознаки) об'єктивної сторони складу злочину – 21 (20,59%)

- 4) Ваш варіант –

1.6. У ст. 23 КК України передбачено як обов'язкове психічне ставлення особи до наслідків. Що, на Вашу думку, розуміється в даному випадку під наслідками?

1) Певні негативні зміни в об'єкті кримінально-правової охорони – 64 (62,75%)

2) Наслідки поведінки особи як об'єктивно існуючий юридичний факт – незалежно від того, чи передбачені вони в складі злочину як обов'язкові (альтернативні) – 28 (27,45%)

3) Передбачені в Особливій частині КК України конкретні наслідки – 10 (9,8%)

- 4) Ваш варіант –

1.7. У ст. 24 КК України зміст умислу визначається ставленням особи як до діяння, так і до наслідків. Як, на Вашу думку, має визначатись зміст умислу у тих злочинах, в яких наслідки не передбачені як обов'язковий (альтернативний) елемент їх юридичних складів?

1) Ставлення особи до наслідків має встановлюватись і в цих випадках, але наслідки в цьому разі необхідно розуміти як негативні зміни в об'єкті таких злочинів – 64 (62,75%)

2) У таких випадках ставлення особи до наслідків перебуває за межами умислу і його зміст утворює лише ставлення до діяння та інших (крім наслідків) елементів (ознак), що характеризують об'єкт і об'єктивну сторону складу відповідного злочину – 38 (37,25%)

- 3) Ваш варіант –

1.8. У ст. 25 КК України зміст необережності визначається ставленням особи до наслідків. Водночас в Особливій частині КК України є злочини, що можуть вчинятись з необережності, але не пов'язані з заподіянням якихось наслідків (ч. 1 ст. 320, ч. 2 ст. 321). Як, на Вашу думку, має встановлюватись зміст необережності в таких злочинах?

1) Ставлення особи до наслідків має встановлюватись і в цьому разі, але під наслідками необхідно розуміти негативні зміни в об'єкті відповідних злочинів – 74 (72,55%)

2) У цих випадках зміст необережної вини утворює ставлення особи до самого діяння і тому відповідні формулювання ст. 25 КК України мають бути «перенесені» з наслідків на діяння – 28 (27,45%)

3) Ваш варіант –

1.9. В окремих статтях Особливої частини КК України (ч. 2 ст. 121, ч. 4 ст. 152, ч. 2 ст. 194) передбачена можливість поєднання елементів умислу та необережності в межах одного і того юридичного складу злочину. Чи потрібно, на Ваш погляд, передбачити в розділі V Загальної частини КК України окрему статтю про можливість вчинення злочину за наявності двох форм вини?

1) Так – 93 (91,18%)

2) Ні – 9 (8,82%)

3) Ваш варіант –

1.10. Чи потрібно, на Ваш погляд, передбачити в розділі V Загальної частини КК України окрему статтю про діяння, вчинене за відсутності вини (випадок)?

1) Так – 92 (90,2%)

2) Ні – 10 (9,8%)

3) Ваш варіант –

1.11. Чи потрібно, на Ваш погляд, передбачити в розділі V Загальної частини КК України окреме положення про юридичну помилку (помилку щодо злочинності діяння)?

1) Так – 61 (59,8%)

2) Ні – 41 (40,2%)

3) Ваш варіант –

1.12. Чи потрібно, на Ваш погляд, передбачити в розділі V Загальної частини КК України окреме положення про фактичну помилку (помилку щодо фактичних обставин, які передбачені як ознаки злочину, що впливають на його кваліфікацію)?

1) Так – 60 (58,82%)

2) Ні – 42 (41,18%)

3) Ваш варіант –

1.13. У Конституції України (ч. 1 ст. 62) вживається термін «винуватість». Водночас в КПК України і в проекті КПК України вживаються два терміни: «винуватість» та «винність». Чи вважаєте Ви, що ці терміни мають одне і те ж значення, і у відповідних положеннях КПК України і проекту КПК України має фігурувати лише один термін?

1) Так, ці терміни мають однакове значення, проте більш точним є термін «винуватість» – 59 (57,84%)

2) Так, ці терміни мають однакове значення, однак більш точним є термін «винність» – 40 (39,22%)

3) Ці терміни мають різне значення і тому у відповідних положеннях КПК України і проекту КПК України мають фігурувати обидва терміни – 3 (2,94%)

4) Ваш варіант –

1.14. Яке, на Ваш погляд, значення терміна «винуватість» («винність») має бути визначальним для розуміння відповідних положень, передбачених Конституцією України, КПК України, проекту КПК України?

1) Значення, яке включає лише кримінально-правовий елемент – 5 (4,9%)

2) Значення, яке включає лише кримінально-процесуальний елемент – 57 (55,88%)

3) Значення, яке включає кримінально-правовий і кримінально-процесуальний елементи – 40 (39,22%)

4) Ваш варіант –

1.15. У ст. 23 КК України дається визначення поняття «вини», яке носить характер законодавчої дефініції. Чи вважаєте Ви припустимим, за наявності такої дефініції, вживання в КК України терміна «ставляться в вину» (ч. 3 ст. 29); в КПК України термінів «ступінь вини», «ставлення в вину» (ч. 2 ст. 132, п. 2 ст. 228); в проекті КПК України термінів «ступінь вини», «ставлення в вину», «ступінь винуватості», «ступінь винності» (ч. 3 ст. 116, п. 2 ст. 309, ч. 2 ст. 427, ч. 3 ст. 458)?

1) Так – 20 (19,61%)

2) Ні – 82 (80,39%)

3) Ваш варіант –

2. За можливості вкажіть, будь ласка, Ваші дані.

2.1. Місце роботи –

2.2. Посада –

2.3. Стаж роботи за спеціальністю –

2.4. Науковий ступінь –

2.5. Інша інформація, яку Ви вважаєте за необхідне вказати –

Додаток В

Висновок про результати анкетування співробітників Прокуратури Чернігівської області

22 жовтня 2003 року до Прокуратури Чернігівської області надійшла анкета «Окремі аспекти розуміння вини в кримінальному праві України» (сімдесят три примірники), яка розроблена аспірантом кафедри кримінального права та кримінології юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Верешою Р. В., науковий керівник: к. ю. н., доц.

Шапченко С. Д. і схвалена на засіданні кафедри кримінального права та криминології юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Протокол № 3 від 24 жовтня 2003 р.).

У результаті проведеного анкетування співробітників Прокуратури Чернігівської області (роздано 73 анкети, повернуто 70 анкет) отримано такі статистичні дані:

1. Питання, що стосуються вини в кримінальному праві України.

1.1. У Конституції України (ч.ч. 1, 3 ст. 62), КК України (ч. 2 ст. 2, ст. 23), проекті КПК України, що прийнятий Верховною Радою України у першому читанні (далі проект КПК України) (частини 3, 5 ст. 14, ч. 3 ст. 24, ч. 4 ст. 169, ч. 2 ст. 297) вживаються різні формулювання, в яких використовується термін «вина». Чи однаковий, на Ваш погляд, зміст вкладається законодавцем у поняття «вина», що вживається в Конституції України, КК України, проекті КПК України?

- 1) Так – 12 (17,14%)
- 2) Ні – 58 (82,86%)
- 3) Ваш варіант –

1.2. Як, на Ваш погляд, співвідноситься кримінально-правове поняття «вина» з кримінально-правовою категорією «склад злочину»?

1) Вина є обов'язковим елементом (ознакою) складу злочину і повністю охоплюється його змістом – 46 (65,71%)

2) Вина і склад злочину є самостійними однопорядковими кримінально-правовими поняттями, для яких не характерне співвідношення «підлеглості» – 14 (20%)

3) Вина частково охоплюється змістом поняття «склад злочину», а частково виходить за його межі – 10 (14,29%)

4) Ваш варіант –

1.3. У ст. 23 КК України дається визначення поняття вини. На Ваш погляд, для кримінального права України це визначення:

- 1) Необхідне – 62 (88,57%)
- 2) Доцільне, але не обов'язкове – 5 (7,14%)
- 3) Недоцільне – 3 (4,29%)
- 4) Ваш варіант –

1.4. У ст. 23 КК України дається визначення поняття вини. Чи вважаєте Ви коректним використання в ньому формулювання «психічне ставлення до...»?

- 1) Так – 64 (91,43%)
- 2) Ні – 6 (8,57%)
- 3) Ваш варіант –

1.5. Відповідно до ст. 23 КК України психічне ставлення особи встановлюється до «вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом...». Що, на Вашу думку, виражає формулювання «вчинювана дія чи бездіяльність, передбачена цим Кодексом»?

1) Злочин в цілому – 2 (2, 86%)

2) Діяння в широкому розумінні, яке включає не лише сам собою зовнішній прояв поведінки людини, а і інші обставини об'єктивного характеру, які передбачені як обов'язкові (альтернативні) ознаки у складі відповідного злочину – 56 (80%)

3) Форми діяння як елемента (ознаки) об'єктивної сторони складу злочину – 12 (17, 14%)

4) Ваш варіант –

1.6. У ст. 23 КК України передбачено як обов'язкове психічне ставлення особи до наслідків. Що, на Вашу думку, розуміється в даному випадку під наслідками?

1) Певні негативні зміни в об'єкті кримінально-правової охорони – 51 (72,86%)

2) Наслідки поведінки особи як об'єктивно існуючий юридичний факт – незалежно від того, чи передбачені вони в складі злочину як обов'язкові (альтернативні) – 15 (21,43%)

3) Передбачені в Особливій частині КК України конкретні наслідки – 4 (5,71%)

4) Ваш варіант –

1.7. У ст. 24 КК України зміст умислу визначається ставленням особи як до діяння, так і до наслідків. Як, на Вашу думку, має визначатись зміст умислу у тих злочинах, в яких наслідки не передбачені як обов'язковий (альтернативний) елемент їх юридичних складів?

1) Ставлення особи до наслідків має встановлюватись і в цих випадках, але наслідки в цьому разі необхідно розуміти як негативні зміни в об'єкті таких злочинів – 67 (95,71%)

2) У таких випадках ставлення особи до наслідків знаходиться за межами умислу і його зміст утворює лише ставлення до діяння та інших (крім наслідків) елементів (ознак), що характеризують об'єкт і об'єктивну сторону складу відповідного злочину – 3 (4,29%)

3) Ваш варіант –

1.8. У ст. 25 КК України зміст необережності визначається ставленням особи до наслідків. Водночас в Особливій частині КК України є злочини, що можуть вчинятись з необережності, але не пов'язані з заподіянням якихось наслідків (ч. 1 ст. 320, ч. 2 ст. 321). Як, на Вашу думку, має встановлюватись зміст необережності в таких злочинах?

1) Ставлення особи до наслідків має встановлюватись і в цьому разі, але під наслідками необхідно розуміти негативні зміни в об'єкті відповідних злочинів – 64 (91,43%)

2) У цих випадках зміст необережної вини утворює ставлення особи до самого діяння і тому відповідні формулювання ст. 25 КК України мають бути «перенесені» з наслідків на діяння – 6 (8,57%)

3) Ваш варіант –

1.9. В окремих статтях Особливої частини КК України (ч. 2 ст. 121, ч. 4 ст. 152, ч. 2 ст. 194) передбачена можливість поєднання

елементів умислу та необережності в межах одного і того юридичного складу злочину. Чи потрібно, на Ваш погляд, передбачити в розділі V Загальної частини КК України окрему статтю про можливість вчинення злочину за наявності двох форм вини?

1) Так – 59 (84,29%)

2) Ні – 11 (15,71%)

3) Ваш варіант –

1.10. Чи потрібно, на Ваш погляд, передбачити в розділі V Загальної частини КК України окрему статтю про діяння, вчинене за відсутності вини (випадок)?

1) Так – 48 (68,57%)

2) Ні – 22 (31,43%)

3) Ваш варіант –

1.11. Чи потрібно, на Ваш погляд, передбачити в розділі V Загальної частини КК України окреме положення про юридичну помилку (помилку щодо злочинності діяння)?

1) Так – 42 (60%)

2) Ні – 28 (40%)

3) Ваш варіант –

1.12. Чи потрібно, на Ваш погляд, передбачити в розділі V Загальної частини КК України окреме положення про фактичну помилку (помилку щодо фактичних обставин, які передбачені як ознаки злочину, що впливають на його кваліфікацію)?

1) Так – 38 (54,29%)

2) Ні – 32 (45,71%)

3) Ваш варіант –

1.13. У Конституції України (ч. 1 ст. 62) вживається термін «винуватість». Водночас в КПК України і в проекті КПК України вживаються два терміни: «винуватість» та «винність». Чи вважаєте Ви, що ці терміни мають одне і те ж значення, і у відповідних положеннях КПК України і проекту КПК України має фігурувати лише один термін?

1) Так, ці терміни мають однакове значення, проте більш точним є термін «винуватість» – 41 (58,57%)

2) Так, ці терміни мають однакове значення, однак більш точним є термін «винність» – 24 (34,29%)

3) Ці терміни мають різне значення і тому у відповідних положеннях КПК України і проекту КПК України мають фігурувати обидва терміни – 5 (7,14%)

4) Ваш варіант –

1.14. Яке, на Ваш погляд, значення терміну «винуватість» («винність») має бути визначальним для розуміння відповідних положень, передбачених Конституцією України, КПК України, проекту КПК України?

1) Значення, яке включає лише кримінально-правовий елемент – 6 (8,57%)

2) Значення, яке включає лише кримінально-процесуальний елемент – 34 (48,57%)

3) Значення, яке включає кримінально-правовий і кримінально-процесуальний елементи – 30 (42,86%)

4) Ваш варіант –

1.15. У ст. 23 КК України дається визначення поняття «вини», яке носить характер законодавчої дефініції. Чи вважаєте Ви припустимим, за наявності такої дефініції, вживання в КК України терміна «ставляться в вину» (ч. 3 ст. 29); в КПК України термінів «ступінь вини», «ставлення в вину» (ч. 2 ст. 132, п. 2 ст. 228); в проекті КПК України термінів «ступінь вини», «ставлення в вину», «ступінь винуватості», «ступінь винності» (ч. 3 ст. 116, п. 2 ст. 309, ч. 2 ст. 427, ч. 3 ст. 458)?

1) Так – 9 (12,86%)

2) Ні – 61 (87,14%)

3) Ваш варіант –

2. За можливості вкажіть, будь ласка, Ваші дані.

2.1. Місце роботи –

2.2. Посада –

2.3. Стаж роботи за спеціальністю –

2.4. Науковий ступінь –

2.5. Інша інформація, яку Ви вважаєте за необхідне вказати –

Додаток Д

Висновок про результати анкетування співробітників УМВС України в Чернігівській області

23 жовтня 2003 року до УМВС України в Чернігівській області надійшла анкета «Окремі аспекти розуміння вини в кримінальному праві України» (сто п'ятнадцять примірників), яка розроблена аспірантом кафедри кримінального права та кримінології юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Верешою Р. В., науковий керівник: к. ю. н., доц. Шапченко С. Д. і схвалена на засіданні кафедри кримінального права та кримінології юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Протокол № 3 від 24 жовтня 2003 р.).

В результаті проведеного анкетування співробітників УМВС України в Чернігівській області (роздано 115 анкет, повернуто 112 анкет) отримано такі статистичні дані:

1. Питання, що стосуються вини в кримінальному праві України.

1.1. В Конституції України (частини 1, 3 ст. 62), КК України (ч. 2 ст. 2, ст. 23), проекті КПК України, що прийнятий Верховною Радою України у першому читанні (далі проект КПК України) (частини 3, 5 ст. 14, ч. 3 ст. 24, ч. 4 ст. 169, ч. 2 ст. 297) вживаються різні формулювання, в яких використовується термін «вина». Чи однаковий, на Ваш погляд, зміст вкладається законодавцем в поняття «вина», що вживається в Конституції України, КК України, проекті КПК України?

1) Так – 23 (20, 54%)

2) Ні – 89 (79, 46%)

3) Ваш варіант –

1.2. Як, на Ваш погляд, співвідноситься кримінально-правове поняття «вина» з кримінально-правовою категорією «склад злочину»?

1) Вина є обов'язковим елементом (ознакою) складу злочину і повністю охоплюється його змістом – 74 (66,07%)

2) Вина і склад злочину є самостійними однопорядковими кримінально-правовими поняттями, для яких не характерне співвідношення «підлеглості» – 21 (18,75%)

3) Вина частково охоплюється змістом поняття «склад злочину», а частково виходить за його межі – 17 (15,18%)

4) Ваш варіант –

1.3. У ст. 23 КК України дається визначення поняття вини. На Ваш погляд, для кримінального права України це визначення:

1) Необхідне – 91 (81,25%)

2) Доцільне, але не обов'язкове – 20 (17,86%)

3) Недоцільне – 1 (0,89%)

4) Ваш варіант –

1.4. У ст. 23 КК України дається визначення поняття вини. Чи вважаєте Ви коректним використання в ньому формулювання «психічне ставлення до...»?

1) Так – 82 (73,21%)

2) Ні – 30 (26,79%)

3) Ваш варіант –

1.5. Відповідно до ст. 23 КК України психічне ставлення особи встановлюється до «вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом...». Що, на Вашу думку, виражає формулювання «вчинювана дія чи бездіяльність, передбачена цим Кодексом»?

1) Злочин в цілому – 21 (18,75%)

2) Діяння в широкому розумінні, яке включає не лише сам собою зовнішній прояв поведінки людини, а і інші обставини об'єктивного характеру, які передбачені як обов'язкові (альтернативні) ознаки у складі відповідного злочину – 75 (66,96%)

3) Форми діяння як елементу (ознаки) об'єктивної сторони складу злочину – 16 (14,29%)

4) Ваш варіант –

1.6. У ст. 23 КК України передбачено як обов'язкове психічне ставлення особи до наслідків. Що, на Вашу думку, розуміється в даному випадку під наслідками?

1) Певні негативні зміни в об'єкті кримінально – правової охорони – 71 (63,39%)

2) Наслідки поведінки особи як об'єктивно існуючий юридичний факт – незалежно від того, чи передбачені вони в складі злочину як обов'язкові (альтернативні) – 30 (26,79%)

3) Передбачені в Особливій частині КК України конкретні наслідки – 11 (9,82%)

4) Ваш варіант –

1.7. У ст. 24 КК України зміст умислу визначається ставленням особи як до діяння, так і до наслідків. Як, на Вашу думку, має визначатись зміст умислу у тих злочинах, в яких наслідки не передбачені як обов'язковий (альтернативний) елемент їх юридичних складів?

1) Ставлення особи до наслідків має встановлюватись і в цих випадках, але наслідки в цьому разі необхідно розуміти як негативні зміни в об'єкті таких злочинів – 69 (61,61%)

2) У таких випадках ставлення особи до наслідків перебуває за межами умислу і його зміст утворює лише ставлення до діяння та інших (крім наслідків) елементів (ознак), що характеризують об'єкт і об'єктивну сторону складу відповідного злочину – 43 (38,39%)

3) Ваш варіант –

1.8. У ст. 25 КК України зміст необережності визначається ставленням особи до наслідків. Водночас в Особливій частині КК України є злочини, що можуть вчинятись з необережності, але не пов'язані з заподіянням якихось наслідків (ч. 1 ст. 320, ч. 2 ст. 321). Як, на Вашу думку, має встановлюватись зміст необережності в таких злочинах?

1) Ставлення особи до наслідків має встановлюватись і в цьому разі, але під наслідками необхідно розуміти негативні зміни в об'єкті відповідних злочинів – 96 (85,71%)

2) У цих випадках зміст необережної вини утворює ставлення особи до самого діяння і тому відповідні формулювання ст. 25 КК України мають бути «перенесені» з наслідків на діяння – 16 (14,29%)

3) Ваш варіант –

1.9. В окремих статтях Особливої частини КК України (ч. 2 ст. 121, ч. 4 ст. 152, ч. 2 ст. 194) передбачена можливість поєднання елементів умислу та необережності в межах одного і того ж юридичного складу злочину. Чи потрібно, на Ваш погляд, передбачити в розділі V Загальної частини КК України окрему статтю про можливість вчинення злочину за наявності двох форм вини?

1) Так – 101 (90,18%)

2) Ні – 11 (9,82%)

3) Ваш варіант –

1.10. Чи потрібно, на Ваш погляд, передбачити в розділі V Загальної частини КК України окрему статтю про діяння, вчинене за відсутності вини (випадок)?

1) Так – 98 (87,5%)

2) Ні – 14 (12,5%)

3) Ваш варіант –

1.11. Чи потрібно, на Ваш погляд, передбачити в розділі V Загальної частини КК України окреме положення про юридичну помилку (помилку щодо злочинності діяння)?

1) Так – 77 (68,75%)

2) Ні – 35 (31,25%)

3) Ваш варіант –

1.12. Чи потрібно, на Ваш погляд, передбачити в розділі V Загальної частини КК України окреме положення про фактичну помилку (помилку щодо фактичних обставин, які передбачені як ознаки злочину, що впливають на його кваліфікацію)?

1) Так – 70 (62,5%)

2) Ні – 42 (37,5%)

3) Ваш варіант –

1.13. У Конституції України (ч. 1 ст. 62) вживається термін «винуватість». Водночас в КПК України і в проекті КПК України вживаються два терміни: «винуватість» та «винність». Чи вважаєте Ви, що ці терміни мають одне і те ж значення, і у відповідних положеннях КПК України і проекту КПК України має фігурувати лише один термін?

1) Так, ці терміни мають однакове значення, проте більш точним є термін «винуватість» – 68 (60,71%)

2) Так, ці терміни мають однакове значення, однак більш точним є термін «винність» – 41 (36,61%)

3) Ці терміни мають різне значення і тому у відповідних положеннях КПК України і проекту КПК України мають фігурувати обидва терміни – 3 (2,68%)

4) Ваш варіант –

1.14. Яке, на Ваш погляд, значення терміна «винуватість» («винність») має бути визначальним для розуміння відповідних положень, передбачених Конституцією України, КПК України, проекту КПК України?

1) Значення, яке включає лише кримінально-правовий елемент – 5 (4,46%)

2) Значення, яке включає лише кримінально-процесуальний елемент – 73 (65,18%)

3) Значення, яке включає кримінально-правовий і кримінально-процесуальний елементи – 34 (30,36%)

4) Ваш варіант –

1.15. У ст. 23 КК України дається визначення поняття «вини», яке носить характер законодавчої дефініції. Чи вважаєте Ви припустимим, за наявності такої дефініції, вживання в КК України терміна «ставляться в вину» (ч. 3 ст. 29); в КПК України термінів «ступінь вини», «ставлення в вину» (ч. 2 ст. 132, п. 2 ст. 228); в проекті КПК України термінів «ступінь вини», «ставлення в вину», «ступінь винуватості», «ступінь винності» (ч. 3 ст. 116, п. 2 ст. 309, ч. 2 ст. 427, ч. 3 ст. 458)?

1) Так – 15 (13,39%)

2) Ні – 97 (86,61%)

3) Ваш варіант –

2. За можливості вкажіть, будь ласка, Ваші дані.

2.1. Місце роботи –

2.2. Посада –

2.3. Стаж роботи за спеціальністю –

2.4. Науковий ступінь –

2.5. Інша інформація, яку Ви вважаєте за необхідне вказати –

**Висновок про результати анкетування викладачів
Чернігівського юридичного коледжу
Державного департаменту України
з питань виконання покарань**

17 листопада 2003 року до Чернігівського юридичного коледжу Державного департаменту України з питань виконання покарань надійшла анкета «Окремі аспекти розуміння вини в кримінальному праві України» (двадцять п'ять примірників), яка розроблена аспірантом кафедри кримінального права та криминології юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Верешою Р. В., науковий керівник: к. ю. н., доц. Шапченко С. Д. і схвалена на засіданні кафедри кримінального права та криминології юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Протокол № 3 від 24 жовтня 2003 р.).

У результаті проведеного анкетування викладачів Чернігівського юридичного коледжу Державного департаменту України з питань виконання покарань (роздано 25 анкет, повернута 21 анкета) отримано такі статистичні дані:

1. Питання, що стосуються вини в кримінальному праві України.

1.1. У Конституції України (частини 1, 3 ст. 62), КК України (ч. 2 ст. 2, ст. 23), проєкті КПК України, що прийнятий Верховною Радою України у першому читанні (далі проєкт КПК України) (частини 3, 5 ст. 14, ч. 3 ст. 24, ч. 4 ст. 169, ч. 2 ст. 297) вживаються різні формулювання, в яких використовується термін «вина». Чи однаковий, на Ваш погляд, зміст вкладається законодавцем в поняття «вина», що вживається в Конституції України, КК України, проєкті КПК України?

- 1) Так – 8 (38, 1%)
- 2) Ні – 13 (61, 9%)
- 3) Ваш варіант –

1.2. Як, на Ваш погляд, співвідноситься кримінально-правове поняття «вина» з кримінально-правовою категорією «склад злочину»?

1) Вина є обов'язковим елементом (ознакою) складу злочину і повністю охоплюється його змістом – 12 (57,14%)

2) Вина і склад злочину є самостійними однопорядковими кримінально-правовими поняттями, для яких не характерне співвідношення «підлеглості» – 9 (42,86%)

3) Вина частково охоплюється змістом поняття «склад злочину», а частково виходить за його межі –

- 4) Ваш варіант –

1.3. У ст. 23 КК України дається визначення поняття вини. На Ваш погляд, для кримінального права України це визначення:

- 1) Необхідне – 19 (90,48%)
- 2) Доцільне, але не обов'язкове – 2 (9,52%)

3) Недоцільне –

4) Ваш варіант –

1.4. У ст. 23 КК України дається визначення поняття вини. Чи вважаєте Ви коректним використання в ньому формулювання «психічне ставлення до...»?

1) Так – 14 (66, 67%)

2) Ні – 7 (33, 33%)

3) Ваш варіант –

1.5. Відповідно до ст. 23 КК України психічне ставлення особи встановлюється до «вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом...». Що, на Вашу думку, виражає формулювання «вчинювана дія чи бездіяльність, передбачена цим Кодексом»?

1) Злочин в цілому – 3 (14,29%)

2) Діяння в широкому розумінні, яке включає не лише сам собою зовнішній прояв поведінки людини, а і інші обставини об'єктивного характеру, які передбачені як обов'язкові (альтернативні) ознаки у складі відповідного злочину – 12 (57,14%)

3) Форми діяння як елемента (ознаки) об'єктивної сторони складу злочину – 6 (28,57%)

4) Ваш варіант –

1.6. У ст. 23 КК України передбачено як обов'язкове психічне ставлення особи до наслідків. Що, на Вашу думку, розуміється в даному випадку під наслідками?

1) Певні негативні зміни в об'єкті кримінально-правової охорони – 11 (52,38%)

2) Наслідки поведінки особи як об'єктивно існуючий юридичний факт – незалежно від того, чи передбачені вони в складі злочину як обов'язкові (альтернативні) – 8 (38,1%)

3) Передбачені в Особливій частині КК України конкретні наслідки – 2 (9,52%)

4) Ваш варіант –

1.7. У ст. 24 КК України зміст умислу визначається ставленням особи як до діяння, так і до наслідків. Як, на Вашу думку, має визначатись зміст умислу у тих злочинах, в яких наслідки не передбачені як обов'язковий (альтернативний) елемент їх юридичних складів?

1) Ставлення особи до наслідків має встановлюватись і в цих випадках, але наслідки в цьому разі необхідно розуміти як негативні зміни в об'єкті таких злочинів – 12 (57,14%)

2) У таких випадках ставлення особи до наслідків знаходиться за межами умислу і його зміст утворює лише ставлення до діяння та інших (крім наслідків) елементів (ознак), що характеризують об'єкт і об'єктивну сторону складу відповідного злочину – 9 (42,86%)

3) Ваш варіант –

1.8. У ст. 25 КК України зміст необережності визначається ставленням особи до наслідків. Водночас в Особливій частині КК України є злочини, що можуть вчинятись з необережності, але не пов'язані з заподіянням якихось наслідків (ч. 1 ст. 320, ч. 2 ст. 321). Як, на Вашу думку, має встановлюватись зміст необережності в таких злочинах?

1) Ставлення особи до наслідків має встановлюватись і в цьому разі, але під наслідками необхідно розуміти негативні зміни в об'єкті відповідних злочинів – 14 (66,67%)

2) У цих випадках зміст необережної вини утворює ставлення особи до самого діяння і тому відповідні формулювання ст. 25 КК України мають бути «перенесені» з наслідків на діяння – 7 (33,33%)

3) Ваш варіант –

1.9. В окремих статтях Особливої частини КК України (ч. 2 ст. 121, ч. 4 ст. 152, ч. 2 ст. 194) передбачена можливість поєднання елементів умислу та необережності в межах одного і того юридичного складу злочину. Чи потрібно, на Ваш погляд, передбачити в розділі V Загальної частини КК України окрему статтю про можливість вчинення злочину за наявності двох форм вини?

1) Так – 19 (90,48%)

2) Ні – 2 (9,52%)

3) Ваш варіант –

1.10. Чи потрібно, на Ваш погляд, передбачити в розділі V Загальної частини КК України окрему статтю про діяння, вчинене за відсутності вини (випадок)?

1) Так – 20 (95,24%)

2) Ні – 1 (4,76%)

3) Ваш варіант –

1.11. Чи потрібно, на Ваш погляд, передбачити в розділі V Загальної частини КК України окреме положення про юридичну помилку (помилку щодо злочинності діяння)?

1) Так – 17 (80,95%)

2) Ні – 4 (19,5%)

3) Ваш варіант –

1.12. Чи потрібно, на Ваш погляд, передбачити в розділі V Загальної частини КК України окреме положення про фактичну помилку (помилку щодо фактичних обставин, які передбачені як ознаки злочину, що впливають на його кваліфікацію)?

1) Так – 15 (71,43%)

2) Ні – 6 (28,57%)

3) Ваш варіант –

1.13. У Конституції України (ч. 1 ст. 62) вживається термін «винуватість». Водночас в КПК України і в проекті КПК України вживаються два терміни: «винуватість» та «винність». Чи вважаєте Ви, що ці терміни мають одне і те ж значення, і у відповідних положеннях КПК України і проекту КПК України має фігурувати лише один термін?

1) Так, ці терміни мають однакове значення, проте більш точним є термін «винуватість» – 11 (52,38%)

2) Так, ці терміни мають однакове значення, однак більш точним є термін «винність» – 10 (47,62%)

3) Ці терміни мають різне значення і тому у відповідних положеннях КПК України і проекту КПК України мають фігурувати обидва терміни –

4) Ваш варіант –
1.14. Яке, на Ваш погляд, значення терміна «винуватість» («винність») має бути визначальним для розуміння відповідних положень, передбачених Конституцією України, КПК України, проекту КПК України?

1) Значення, яке включає лише кримінально-правовий елемент – 2 (9,52%)

2) Значення, яке включає лише кримінально-процесуальний елемент – 13 (61,9%)

3) Значення, яке включає кримінально-правовий і кримінально-процесуальний елементи – 6 (28,57%)

4) Ваш варіант –

1.15. У ст. 23 КК України дається визначення поняття «вини», яке носить характер законодавчої дефініції. Чи вважаєте Ви припустимим, за наявності такої дефініції, вживання в КК України терміна «ставляться в вину» (ч. 3 ст. 29); в КПК України термінів «ступінь вини», «ставлення в вину» (ч. 2 ст. 132, п. 2 ст. 228); в проекті КПК України термінів «ступінь вини», «ставлення в вину», «ступінь винуватості», «ступінь винності» (ч. 3 ст. 116, п. 2 ст. 309, ч. 2 ст. 427, ч. 3 ст. 458)?

1) Так – 8 (38,1%)

2) Ні – 13 (61,9%)

3) Ваш варіант –

2. За можливості вкажіть, будь ласка, Ваші дані.

2.1. Місце роботи –

2.2. Посада –

2.3. Стаж роботи за спеціальністю –

2.4. Науковий ступінь –

2.5. Інша інформація, яку Ви вважаєте за необхідне вказати –

Додаток Ж

Висновок про результати анкетування викладачів Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці

19 листопада 2003 року до Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці надійшла анкета «Окремі аспекти розуміння вини в кримінальному праві України» (дванадцять примірників), яка розроблена аспірантом кафедри кримінального права та кримінології юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Верешою Р. В., науковий керівник: к. ю. н., доц. Шапченко С. Д. і схвалена на засіданні кафедри кримінального права та кримінології юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Протокол № 3 від 24 жовтня 2003 р.).

У результаті проведеного анкетування викладачів Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці (роздано 12 анкет, повернуто 10 анкет) отримано такі статистичні дані:

1. Питання, що стосуються вини в кримінальному праві України.

1.1. У Конституції України (частини 1, 3 ст. 62), КК України (ч. 2 ст. 2, ст. 23), проекті КПК України, що прийнятий Верховною Радою України у першому читанні (далі проект КПК України) (частини 3, 5 ст. 14, ч. 3 ст. 24, ч. 4 ст. 169, ч. 2 ст. 297) вживаються різні формулювання, в яких використовується термін «вина». Чи однаковий, на Ваш погляд, зміст вкладається законодавцем у поняття «вина», що вживається в Конституції України, КК України, проекті КПК України?

1) Так – 2 (20%)

2) Ні – 8 (80%)

3) Ваш варіант –

1.2. Як, на Ваш погляд, співвідноситься кримінально-правове поняття «вина» з кримінально-правовою категорією «склад злочину»?

1) Вина є обов'язковим елементом (ознакою) складу злочину і повністю охоплюється його змістом – 7 (70%)

2) Вина і склад злочину є самостійними однопорядковими кримінально-правовими поняттями, для яких не характерне співвідношення «підлеглості» – 3 (30%)

3) Вина частково охоплюється змістом поняття «склад злочину», а частково виходить за його межі –

4) Ваш варіант –

1.3. У ст. 23 КК України дається визначення поняття вини. На Ваш погляд, для кримінального права України це визначення:

1) Необхідне – 8 (80%)

2) Доцільне, але не обов'язкове – 2 (20%)

3) Недоцільне –

4) Ваш варіант –

1.4. В ст. 23 КК України дається визначення поняття вини. Чи вважаєте Ви коректним використання в ньому формулювання «психічне ставлення до...»?

1) Так – 7 (70%)

2) Ні – 3 (30%)

3) Ваш варіант –

1.5. Відповідно до ст. 23 КК України психічне ставлення особи встановлюється до «вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом...». Що, на Вашу думку, виражає формулювання «вчинювана дія чи бездіяльність, передбачена цим Кодексом»?

1) Злочин у цілому – 3 (30%)

2) Діяння в широкому розумінні, яке включає не лише сам собою зовнішній прояв поведінки людини, а і інші обставини об'єктивного характеру, які передбачені як обов'язкові (альтернативні) ознаки у складі відповідного злочину – 7 (70%)

3) Форми діяння як елемента (ознаки) об'єктивної сторони складу злочину –

4) Ваш варіант –

1.6. У ст. 23 КК України передбачено як обов'язкове психічне ставлення особи до наслідків. Що, на Вашу думку, розуміється в даному випадку під наслідками?

1) Певні негативні зміни в об'єкті кримінально-правової охорони – 7 (70%)

2) Наслідки поведінки особи як об'єктивно існуючий юридичний факт – незалежно від того, чи передбачені вони в складі злочину як обов'язкові (альтернативні) – 3 (30%)

3) Передбачені в Особливій частині КК України конкретні наслідки –

4) Ваш варіант –

1.7. У ст. 24 КК України зміст умислу визначається ставленням особи як до діяння, так і до наслідків. Як, на Вашу думку, має визначатись зміст умислу у тих злочинах, в яких наслідки не передбачені як обов'язковий (альтернативний) елемент їх юридичних складів?

1) Ставлення особи до наслідків має встановлюватись і в цих випадках, але наслідки в цьому разі необхідно розуміти як негативні зміни в об'єкті таких злочинів – 7 (70%)

2) В таких випадках ставлення особи до наслідків знаходиться за межами умислу і його зміст утворює лише ставлення до діяння та інших (крім наслідків) елементів (ознак), що характеризують об'єкт і об'єктивну сторону складу відповідного злочину – 3 (30%)

3) Ваш варіант –

1.8. У ст. 25 КК України зміст необережності визначається ставленням особи до наслідків. Водночас в Особливій частині КК України є злочини, що можуть вчинятись з необережності, але не пов'язані з заподіянням якихось наслідків (ч. 1 ст. 320, ч. 2 ст. 321). Як, на Вашу думку, має встановлюватись зміст необережності в таких злочинах?

1) Ставлення особи до наслідків має встановлюватись і в цьому разі, але під наслідками необхідно розуміти негативні зміни в об'єкті відповідних злочинів – 8 (80%)

2) У цих випадках зміст необережної вини утворює ставлення особи до самого діяння і тому відповідні формулювання ст. 25 КК України мають бути «перенесені» з наслідків на діяння – 2 (20%)

3) Ваш варіант –

1.9. В окремих статтях Особливої частини КК України (ч. 2 ст. 121, ч. 4 ст. 152, ч. 2 ст. 194) передбачена можливість поєднання елементів умислу та необережності в межах одного і того ж юридичного складу злочину. Чи потрібно, на Ваш погляд, передбачити в розділі V Загальної частини КК України окрему статтю про можливість вчинення злочину за наявності двох форм вини?

1) Так – 9 (90%)

2) Ні – 1 (10%)

3) Ваш варіант –

1.10. Чи потрібно, на Ваш погляд, передбачити в розділі V Загальної частини КК України окрему статтю про діяння, вчинене за відсутності вини (випадок)?

1) Так – 9 (90%)

2) Ні – 1 (10%)

3) Ваш варіант –

1.11. Чи потрібно, на Ваш погляд, передбачити в розділі V Загальної частини КК України окреме положення про юридичну помилку (помилку щодо злочинності діяння)?

1) Так – 8 (80%)

2) Ні – 2 (20%)

3) Ваш варіант –

1.12. Чи потрібно, на Ваш погляд, передбачити в розділі V Загальної частини КК України окреме положення про фактичну помилку (помилку щодо фактичних обставин, які передбачені як ознаки злочину, що впливають на його кваліфікацію)?

1) Так – 8 (80%)

2) Ні – 2 (20%)

3) Ваш варіант –

1.13. У Конституції України (ч. 1 ст. 62) вживається термін «винуватість». Водночас в КПК України і в проекті КПК України вживаються два терміни: «винуватість» та «винність». Чи вважаєте Ви, що ці терміни мають одне і те ж значення, і у відповідних положеннях КПК України і проекту КПК України має фігурувати лише один термін?

1) Так, ці терміни мають однакове значення, проте більш точним є термін «винуватість» – 6 (60%)

2) Так, ці терміни мають однакове значення, однак більш точним є термін «винність» – 4 (40%)

3) Ці терміни мають різне значення і тому у відповідних положеннях КПК України і проекту КПК України мають фігурувати обидва терміни –

4) Ваш варіант –

1.14. Яке, на Ваш погляд, значення терміна «винуватість» («винність») має бути визначальним для розуміння відповідних положень, передбачених Конституцією України, КПК України, проекту КПК України?

1) Значення, яке включає лише кримінально-правовий елемент – 1 (10%)

2) Значення, яке включає лише кримінально-процесуальний елемент – 6 (60%)

3) Значення, яке включає кримінально-правовий і кримінально-процесуальний елементи – 3 (30%)

4) Ваш варіант –

1.15. У ст. 23 КК України дається визначення поняття «вини», яке носить характер законодавчої дефініції. Чи вважаєте Ви припустимим, за наявності такої дефініції, вживання в КК України терміна «ставляться в вину» (ч. 3 ст. 29); в КПК України термінів «ступінь вини», «ставлення в вину» (ч. 2 ст. 132, п. 2 ст. 228); в проекті КПК України термінів «ступінь вини», «ставлення в вину», «ступінь винуватості», «ступінь винності» (ч. 3 ст. 116, п. 2 ст. 309, ч. 2 ст. 427, ч. 3 ст. 458)?

- 1) Так – 4 (40%)
- 2) Ні – 6 (60%)
- 3) Ваш варіант –
2. За можливості вкажіть, будь ласка, Ваші дані.
- 2.1. Місце роботи –
- 2.2. Посада –
- 2.3. Стаж роботи за спеціальністю –
- 2.4. Науковий ступінь –
- 2.5. Інша інформація, яку Ви вважаєте за необхідне вказати –

Додаток 3

**Статистичні дані щодо вживання поняття вини
та деяких суміжних понять
в мотивувальній частині вироків
місцевих судів міст Києва, Одеси, Хмельницького, Чернігова
(проаналізовано 300 вироків)**

Формулювання, що вживаються	Кількість вироків	%
Винність підсудного	51	17
Винуватість підсудного	36	12
Підсудний скоїв умисні дії	9	3
Визнання винним	30	10
Вина підсудного	171	57
Провина підсудного	3	1

Додаток И

**Статистичні дані щодо вживання поняття вини
та деяких суміжних понять
в резолютивній частині вироків
місцевих судів міст Києва, Одеси, Хмельницького, Чернігова
(проаналізовано 300 вироків)**

Формулювання, що вживаються	Кількість вироків	%
Визнати (ПП) винним	252	84
Визнати (ПП) винуватим	9	3
В резолютивній частині вироків взагалі не згадуються поняття винуватість (винність)	39	13

**Поняття вини в основних кримінально-правових концепціях (теоріях)
континентальної системи права XVIII–XXI століть**

№ з/п	Назва кримінально-правової концепції (теорії)	Найбільш типове визначення поняття вини	Вина і відповідальність	Вина і склад злочину	Вина і протиправність	Співвідношення вини з умислом та необережністю	Деякі особливості інших характеристик вини
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Нормативна концепція (теорія)	Вина – це психічне ставлення суб'єкта до вчиненого діяння у формі умислу або необережності, що суперечить будь-якому правопорядку	Вина є умовою кримінальної відповідальності	Вина не є елементом складу злочину	Суб'єкт має усвідомлювати, що його поведінка заборонена правом	Вина – родове поняття умислу та необережності щодо конкретного складу злочину	Правові поняття, в тому числі і поняття вини, мають бути виключно нормативними
2.	Оціночна концепція (теорія)	Вина – це докір у невідповідності волеутворення суб'єкта нормам правопорядку	Вина є підставою кримінальної відповідальності	Вина існує поза межами складу злочину	Усвідомлення протиправності не є ознакою вини	Вина не зводиться лише до умислу та необережності	Для наявності вини суд має оцінити діяння і на підставі цієї оцінки адресувати виконавцю докір у невідповідності його волеутворення нормам правопорядку

3.	Фінальна концепція (теорія)	Вина (докірливість) – це усвідомлення (або можливість усвідомлення) суб'єктом протиправності вчиненого діяння, під яким розуміється «несправедливість діяння», «порушення соціальних норм, необхідних для суспільного існування», «порушення суспільного порядку»	Вина є підставою кримінальної відповідальності	Вина існує поза межами складу злочину	Для наявності вини необхідне усвідомлення порушення соціальних норм, необхідних для суспільного існування	Умисел та неосторожність відносять до діяння, а не до вини	Поняття вини зводиться до поняття докірливості, вина має три ознаки: біологічну, психологічну та нормативну
4.	Об'єктивна концепція (теорія)	Вина – це психічне ставлення осудного суб'єкта у формі умислу або неосторожності до фактичних ознак злочину, що ототожнюється з усвідомленням формальної протиправності діяння	Вина є умовою кримінальної відповідальності	Вина є елементом складу злочину	Для наявності вини має усвідомлюватись формальна протиправність діяння	Умисел та неосторожність утворюють психологічну ознаку вини	

№ з/п	Назва кримінально-правової концепції (теорії)	Найбільш типове визначення поняття вини	Вина і відповідальність	Вина і склад злочину	Вина і протиправність	Співвідношення вини з умислом та необережністю	Деякі особливості інших характеристик вини
1	2	3	4	5	6	7	8
5.	Психологічна концепція (теорія) вини	Вина – це психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої законом та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності	Вина є умовою кримінальної відповідальності	Вина є елементом складу злочину	Усвідомлення протиправності не є обов'язковим для наявності вини	Вина це завжди умисел або необережність	

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності

01008, м. Київ, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-40-30

№ 06-19/15 – 170

« 19 » лютого 2004 р.

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

м. Київ

« 19 » лютого 2004 р.

Комісія у складі: Голови Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності Мойсика В. Р., головного консультанта Комітету Губської О. А. та заступника завідуючого секретаріатом Комітету Остапця С. Л. склала цей акт з приводу того, що комісією розглянуто результати дисертаційного дослідження аспіранта кафедри кримінального права та криминології юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Вереші Романа Вікторовича на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за темою «Поняття вини як елемент змісту кримінального права України» у вигляді пропозицій до проекту Кримінально-процесуального кодексу України (реєстр. № 3456-1).

Комісія вважає, що представлені пропозиції, отримані на основі проведеного дослідження, виявили необхідний теоретичний і методологічний рівень і практичну значимість і будуть враховані робочою групою при опрацюванні зазначеного нормативного акта.

Голова Комітету
кандидат юридичних наук,
Заслужений юрист України

В. Р. Мойсик

Головний консультант Комітету
кандидат юридичних наук

О. А. Губська

Заступник завідуючого
секретаріатом Комітету
кандидат юридичних наук, доцент

С. Л. Остапець

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ¹

1. Демидов Ю. А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве.– М.: Юрид. лит., 1975.– 182 с.
2. Маньковский Б. С. Проблемы ответственности в уголовном праве.– М.– Л.: Изд-во АН СССР, 1949.– 124 с.
3. Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву / Курс советского уголовного права. Общая часть.– М.: Ин-т гос. и пр. Акад. наук СССР, 1961.– 666 с.
4. Лясс Н. В. Проблема вины и уголовной ответственности в современных буржуазных теориях.– Л.: Изд-во ЛГУ, 1977.– 126 с.
5. Никифоров Б. С., Решетников Ф. М. Современное американское уголовное право / Отв. ред. В. А. Власихин.– М.: Наука, 1990.– 253 с.
6. Решетников Ф. М. Уголовное право буржуазных стран. Современные буржуазные уголовно-правовые теории.– М.: УДН, 1967.– 100 с.
7. Уголовное право буржуазных стран. Общая часть / Под ред. А. Н. Игнатова, И. Д. Козочкина.– М.: Изд-во Ун-та дружбы народов, 1990.– 308 с.
8. Уголовное право: новые идеи / Отв. ред. С. Г. Келина, А. В. Наумов.– М.: РАН, Ин-т государства и права, 1994.– 100 с.
9. Лунеев В. В. Субъективное вменение.– М.: Спартак, 2000.– 70 с.
10. Кримінальне право України. Загальна частина / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Бенківський та ін.; За ред. П. С. Матишевського, П. П. Андрушка, С. Д. Шапченка.– К.: Юрінком Інтер, 1997.– 512 с.
11. *Beling E. Die Lehre vom Verbrechen.*– Tübingen, 1906.
12. Лясс Н. В. Нормативная теория в современном буржуазном уголовном праве.– Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1963.– 78 с.
13. Загальна теорія держави і права: Навчальний посібник / За ред. В. В. Копейчикова.– К.: Юрінком, 1997.– 320 с.
14. Новый энциклопедический словарь / Гл. ред. и директор изд-ва А. П. Горкин.– М.: Рипол Классик, 2001.– 1455 с.
15. *Frank R. Über den Aufbau des Schuldgriffs.* Giessen.– 1907.
16. Курс советского уголовного права в 6 т. Т. 2. Преступление / Ред. кол. А. А. Пионтковский [и др.].– М.: Наука, 1970.– 516 с.
17. Кравчук М. В. Теорія держави і права: Проблеми теорії

¹ Література подана за порядком цитування.

держави і права: Навч. посібник.– 3-тє вид., змінєне й допов.– Тернопіль: Карт-бланш, 2002.– 243 с.

18. *Maurach R.* Das Deutsche Strafrecht.– Allgem. Teil. Karlsruhe, 1954.

19. *Welzel H.* Das Deutsche Strafrecht.– Berlin, 1967.

20. *Малиновский А. А.* Уголовное право зарубежных государств: Учебное пособие.– М.: Новый Юрист, 1998.– 128 с.

21. *Нерсесян А. А.* Вопросы наказуемости в уголовном праве ФРГ и США.– М.: Наука, 1992.– 244, [2] с.

22. *Кузнецова Н. Ф., Вельцель Л.* Уголовное право ФРГ.– М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980.– 213 с.

23. Курс уголовного права. Общая часть. Том 1: Учение о преступлении. Учебник для вузов / Под ред. доктора юридических наук, профессора *Н. Ф. Кузнецовой* и кандидата юридических наук, доцента *И. М. Тяжковой*.– М.: ИКД «Зерцало-М», 2002.– 624 с.

24. Уголовное право зарубежных государств: Общая часть / Под ред. *И. Д. Козочкина*; Авт. кол. *Н. А. Голованова, В. Н. Еремин* и др.– М.: Ин-т международного права и экономики, 2001.– 576 с.

25. *Rittler T.* Lhbrbuch des österreichischen Strafrechts.– Wien, 1954.

26. *Пионтковский А. А.* Уголовное право РСФСР. Часть Общая.– М.: Государственное изд-во, 1924.– 238 с.

27. *Пионтковский А. А.* Советское уголовное право. Часть Общая. Т. 1.– М.– Л.: Госиздат, 1929.– 371 с.

28. *Котюк В. О.* Теория права: Курс лекций: Навч. посібник для юрид. фак. вузів.– К.: Вентурі, 1996.– С. 208 с.

29. *Утевский Б. С.* Вина в советском уголовном праве.– М.: Гос. изд. юрид. лит., 1950.– 319 с.

30. *Матишевський П. С.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. ВНЗ і фак.– К.: А.С.К., 2001.– 352 с.

31. Психология личности: Хрестоматия: в 2 т.– Т. 2. / Ред. *Д. Я. Райгородский*.– Изд. 2-е, доп.– Самара: Издательский Дом БАХ РАХ, 1999.– 544 с.

32. Психологія: Підручник для студентів вищих закладів освіти / За ред. *Ю. Л. Трофімова*; Авт. *Ю. Л. Трофімов, М. І. Алексєєва, П. А. Гончарук* та ін.– Вид. 3-тє, стереотип.– К.: Либідь, 2001.– 560 с.

33. *Мясищев В. Н.* Личность и неврозы.– Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1960.– 426 с.

34. *Дагель П. С., Котов Д. П.* Субъективная сторона преступления и её установление.– Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1974.– 243 с.

35. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии.– Изд. 2-е.– М.: Полиграфкнига, 1946.– 704 с.

36. *Рубинштейн С. Л.* Бытие и сознание.– М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1957.– 328 с.

37. Механизм преступного поведения / Отв. ред. В. Н. Кудрявцев; Авт. Ю. М. Антонян, П. С. Дагель, О. Л. Дубовик и др.— М.: Наука, 1981.— 248 с.

38. Судебная психиатрия. Словарь-справочник / Авт. сост. Н. М. Жариков, Г. В. Морозов, Д. Ф. Хритинин.— М.: Изд-во НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА·М), 2000.— 272 с.

39. Лебединский М. С., Мясущев В. Н. Введение в медицинскую психологию.— Л.: Медицина, 1966.— 430 с.

40. Психологическая энциклопедия / Под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха.— 2-е изд.— СПб.: Питер, 2003.— 1096 с.

41. Кедров Б. М. История науки и принципы ее исследования // Вопросы философии.— 1971.— № 9.— С. 78–89.

42. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Т. 1.— Тула: Автограф, 2001.— 800 с.

43. Белогриць-Котляревскій Л. С. Учебникъ русскаго уголовного права. Общая и особенная части.— Киевъ, Петербургъ, Харьковъ: Южно-Русское книгоиздательство Ф. А. Югансона, 1903.— 620 с.

44. Кистяковскій А. О. Элементарный учебникъ общаго уголовного права съ подробнымъ изложениемъ началъ русскаго уголовного законодательства. Часть общая.— К.: Изданіе книгопродавца-издателя Ф. А. Югансона, 1891.— 864 с.

45. Познышев С. В. Основные начала науки уголовного права. Общая часть уголовного права.— Изд. 2-е, исправл. и дополн.— М.: Издание А. А. Кравцова, 1912.— 653 с.

46. Спасовичъ В. Учебникъ Уголовнаго права. Томъ 1.— Санкт Петербургъ: Типографія Юсафата Огризко, 1863.— 432 с.

47. Таганцевъ Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общаа. Т. 1.— Санкт Петербургъ: Государственная типографія, 1902.— 816 с.

48. Фельдштейн Г. С. Учение о формах виновности въ уголовномъ правѣ.— М.: Типографія Товарищества Владимір Чечеринъ, 1902.— 572 с.

49. Фойницкий И. Я. Надосугъ. Сборникъ юридическихъ статей и исследованийъ съ 1870 года.— Санкт Петербургъ: Типографія М. М. Стасюлевича, 1898.— 608 с.

50. Чубинский М. П. Общая характеристика новыхъ учений въ уголовнамъ правѣ.— К.: Типографія Императорскаго Университета Св. Владиміра, 1898.— 24 с.

51. Спасович В. Д. Новыя направленія въ науку уголовного права.— М.: Типографія Высочайше утвержд. т-ва И. Д. Сытина, 1898.— 140 с.

52. Спасович В. Д. Избранные труды и речи / Сост. И. В. Потапчук.— Тула: Автограф, 2000.— 496 с.

53. Чубинский М. П. Курс уголовной политики.— Изд. 2-е.— СПб: Тип. Обществ. Польза, 1912.— 426 с.

54. Полянскій Н. Н. Уголовный кодекс РСФСР и германскій

проект Уголовного уложения (вина, наказание и меры социальной защиты) // Право и жизнь.— 1922.— Кн. 3.— С. 44—51.

55. Уголовное право: История юридической науки / *А. А. Пионтковский, С. Г. Келина, О. Ф. Шишов* и др.; Отв. ред. *В. Н. Кудрявцев*.— М.: Наука, 1978.— 309 с.

56. *Козловский М. Ю.* Пролетарская революция и уголовное право // Пролетарская революция и право.— 1918 — № 1.— С. 21—28.

57. История советского уголовного права / *Герцензон А. А., Грингауз Ш. С., Дурманов Н. Д.* и др.; Науч. ред. *А. А. Герцензон* — М.: Юридическое изд-во Министерства юстиции СССР, 1948.— 466 с.

58. *Шишов О. Ф.* Становление и развитие науки уголовного права СССР. Проблемы Общей части (1917—1936 гг.) — Вып. 1.— М.: ВНИИМВД СССР, 1981.— 88 с.

59. *Булатов С. Я.* Руководящие начала по уголовному праву РСФСР // Правоведение — 1959.— № 4.— С. 131—132.

60. *Швеков Г. В.* Первый советский Уголовный кодекс.— М.: Юриздат., 1970.— 207 с.

61. *Исаев М. М.* Уголовно-правовые тенденции переходного времени // Право и жизнь.— 1924.— № 1.— С. 23 — 39.

62. *Шишов О. Ф.* Становление и развитие науки уголовного права СССР: Проблемы Общей части (1917 — 1936): Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / АН СССР Институт государства и права.— М., 1985.— 32 с.

63. *Пионтковский А. А.* Меры социальной защиты и Уголовный кодекс РСФСР // Советское право.— 1923.— № 3 (6).— С. 12—52.

64. *Немировский Э.* Опасное состояние личности и репрессия // Право и жизнь.— 1924.— № 1.— С. 4—6.

65. *Чельцов-Бebutov М. А.* Преступление и наказание в истории и в советском праве.— Харьков: Юриздат НКЮ УССР, 1925.— 111 с.

66. *Исаев М. М.* Уголовный кодекс 1 июня 1922 г. // Советское право.— 1922.— № 2.— С. 17—28.

67. *Герцензон А. А.* Пути развития советской науки уголовного права за 30 лет // Советское государство и право.— 1947.— № 11.— С. 73—86.

68. *Ной И. С.* Вопросы теории наказания в советском уголовном праве.— Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1962.— 156 с.

69. *Трайнин А. Н.* Этюды по уголовному праву. Вина и виновность // Право и жизнь.— 1924.— № 1.— С. 14—22.

70. *Трайнин А. Н.* Уголовное право. Общая часть.— М.: Изд-во 1-го МГУ, 1929.— 511 с.

71. *Гродзинский М. М.* Новый Уголовный кодекс УССР. Общая часть // Вестник советской юстиции.— 1927.— № 17 (99).— С. 583—588.

72. *Пашуканис Е. Б.* Общая теория права и марксизм: Опыт

критики юридических понятий.— 2-е изд., испр. и доп., М.: Изд-во Ком. акад., 1926.— 123 с.

73. *Стучка П.* Постановка нашей работы (Проект тезисов платформы) // Советское государство и революция права.— 1930.— № 11—12.— С. 50—57.

74. 40 лет советского права. Т.1. 1917 — 1957 / Отв. ред. *О. С. Иоффе.*— Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1957.— 694 с.

75. *Сергеева Т. Л.* Основания уголовной ответственности по советскому уголовному праву // Ученые записки ВНИИСЗ.— 1964.— 1 (18).— С. 3—67.

76. Резолюция первого Всесоюзного съезда марксистов-государственников и правовиков по докладам Е. Пашуканиса и Я. Бермана // Советское государство и революция права.— 1931.— № 3.— С. 143—153.

77. *Дагель П. С.* Развитие института вины в советском уголовном праве и учения о вине в советской уголовно-правовой науке (статья первая: 1917 — начало 1930г.г.) // Учёные записки Дальневосточного университета.— 1967.— Вып. 19.— С. 3—106.

78. *Волков Г. И.* Уголовное право и рефлексология.— Харьков: Юриздат НКЮ УССР, 1928.— 134 с.

79. *Крыленко Н. В.* К критике недавнего прошлого (Проект Уголовного кодекса 1930 г.) // Проблемы социалистического права — 1937.— № 1 — С. 6—24.

80. *Эстрин А. Я.* О вине и уголовной ответственности // Советское государство и право.— 1935.— № 1 — 2.— С. 108—125.

81. *Волков Г. И.* О проекте нового Уголовного кодекса // Социалистическая законность.— 1937.— № 3.— С. 11—23.

82. *Волков Г. И.* Наказание в советском праве // Проблемы уголовной политики.— 1935.— Вып. 1.— С. 40—74.

83. Основные проблемы науки советского социалистического права. Труды Первой научной сессии Всесоюзного института юридических наук / Под ред. *И. Т. Голякова.*— М.: Юриздат, 1940.— С. 10—75.

84. Уголовное право. Общая часть / Авт. *А. А. Герцензон, Н. Д. Дурманов, М. М. Исаев.*— М.: Юрид. изд-во Тип. Искра революции, 1938.— 408 с.

85. Уголовное право. Общая часть / *А. А. Герцензон, Н. Д. Дурманов, М. М. Исаев* и др.— Изд. 2-е.— М.: Юриздат, 1939.— 332 с.

86. Уголовное право. Общая часть / Под общ. ред. *И. Т. Голякова;* Авт. *А. А. Герцензон, Н. Д. Дурманов, М. М. Исаев* и др.— Изд. 4-е, перер. и доп.— М.: Юрид. изд-во, 1943.— 284 с.

87. Уголовное право. [Учебник для юридических институтов и факультетов] Т. 1 / Авт. *А. А. Герцензон, М. М. Исаев, А. А. Пионтовский* и др.— Изд. 4-е, переработ.— М.: Юрид. изд., 1948.— 576 с.

88. Советское уголовное право. Общая часть / Отв. ред. *В. М. Чхи-квадзе.*— М.: Гос изд-во юридической литературы, 1952.— 512 с.

89. Советское уголовное право. Общая часть / Под общ. ред. В. М. Чхиквадзе; Авт. глав А. А. Герцензон, А. А. Пионтковский, Б. С. Утевский, М. А. Гельфер.— Изд. 6-е.— М.: Госиздат, 1959.— 464 с.

90. Макашвили В., Церетели Т. О неосторожности по советскому уголовному праву // Проблемы социалистического права.— 1939.— № 4 — 5.— С. 101—109.

91. Лаптев А. Понятие вины в советском уголовном праве // Советская юстиция.— 1938.— № 12.— С. 5—9.

92. Ошерович Б. С. К вопросу о степенях виновности // Ученые записки ВИЮН.— Вып. 1.— 1940.— С. 58—78.

93. Басавин И. Вина и наказание (обмен опытом) // Советская юстиция.— 1940.— № 11.— С. 26—27.

94. Вина и уголовная ответственность (в помощь народному судье) // Советская юстиция.— 1940.— № 13.— С. 19—23.

95. Марьяхин Я. Вина и УК РСФСР // Советская юстиция.— 1939.— № 10.— С. 15—19.

96. Информация о защите диссертации Сергеевой Т. Л. // Известия АН СССР. Сер. экономики и права.— 1947.— № 1.— С. 64—66.

97. Сергеева Т. Л. К вопросу об определении преступной небрежности. (К проекту УК СССР) // Советское государство и право.— 1947.— № 4.— С. 18—27.

98. Исаев М. М. Вопросы уголовного права и уголовного процесса в судебной практике Верховного Суда СССР.— М.: Тип. Изд-ва Моск. большевик, 1948.— 136 с.

99. Ливиниц В. Я. К вопросу о понятии эвентуального умысла // Советское государство и право.— 1947.— № 7.— С. 34—45.

100. Владимиров В. А. Преступная небрежность как форма вины по советскому уголовному праву // Советское государство и право.— 1953.— № 5.— С. 3—17.

101. Никифоров А. С. Основные вопросы уголовной ответственности за преступление, совершенное по небрежности // Ученые записки ВИЮН.— 1955.— № 1.— С. 3—5.

102. Кириченко В. Ф. Значение ошибки по советскому уголовному праву.— М.: Акад. наук СССР, 1952.— 96 с.

103. 40 лет советского права.— 1917 — 1957. Т. 2 / Отв. ред. М. Д. Шаргородский.— Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1957.— 707 с.

104. Дурманов Н. Д. Общие основания учения о причинной связи в уголовном праве // Вопросы государства и права.— 1945.— Сб. 1.— С. 51—55.

105. Трайнин А. Н. Учение о составе преступления.— М.: Юриздат, 1946.— 185 с.

106. Герцензон А. А. Уголовное право. Часть общая: Учебное пособие для слушателей ВЮА.— М.: Изд-во РИО ВЮА, 1948.— 496 с.

107. Шаргородский М. Д. Рецензия на работу А. А. Герцензо-

на: Уголовное право. Часть общая // Советское государство и право.— 1948.— № 12.— С. 58—67.

108. *Сергеева Т. Л.* Вопросы виновности и вины в практике Верховного Суда СССР по уголовным делам.— М.— Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1950.— 184 с.

109. Вопросы вины и ответственности в советском уголовном праве (Дискуссия в Институте права Академии наук СССР) // Советское государство и право.— 1951.— № 1.— С. 70—75.

110. *Меркушев М. Н.* Рецензия на книгу *Б. С. Утевского* Вина в советском уголовном праве, Госюриздат, 1950, 319 с. // Советское государство и право.— 1951.— № 7.— С. 74—78.

111. *Маньковский Б. С.* Вопросы вины в советском уголовном праве // Советское государство и право.— 1951.— № 10.— С. 45—54.

112. *Шнейдер М. А.* Рецензия на книгу *Б. С. Утевского* Вина в советском уголовном праве // Социалистическая законность.— 1951.— № 2.— С. 81—89.

113. *Вышинский А. Я.* Некоторые вопросы науки советского права // Советское государство и право.— 1953.— № 4.— С. 10—26.

114. *Пионтковский А. А.* Против извращения понятия вины по социалистическому уголовному праву // Социалистическая законность.— 1952.— № 2.— С. 8—22.

115. О состоянии и задачах науки советского уголовного права // Советское государство и право.— 1955.— № 2.— С. 3—12.

116. *Николаев В.* Преодоление неправильных теорий в уголовном праве — важное условие укрепления социалистической законности // Коммунист.— 1956.— № 14.— С. 47—60.

117. *Рашковская Ш. С.* К вопросу о степенях вины // Советское государство и право.— 1955.— № 6.— С. 58—65.

118. *Дурманов Н. Д.* Стадии совершения преступления.— М.: Госюриздат, 1955.— 212 с.

119. *Кузнецова Н. Ф.* Значение преступных последствий для уголовной ответственности.— М.: Госюриздат, 1958.— 219 с.

120. *Трайнин А. Н.* Общее учение о составе преступления.— М.: Госюриздат, 1957.— 363 с.

121. *Макашвили В. Г.* Уголовная ответственность за неосторожность.— М.: Госюриздат, 1958.— 211 с.

122. Советское уголовное право. Общая часть / *Н. Д. Дурманов, В. Д. Меньшагин, П. С. Ромашкин* и др.; Под ред. *В. Д. Меньшагина* и др.— М.: Госюриздат, 1962.— 450 с.

123. Уголовное право. Общая часть / *Н. А. Беляев, С. А. Домохин, Н. С. Лейкина* и др.; Под ред. *Н. А. Беляева, М. Д. Шаргородского*.— М.: ЮЛ, 1969.— 440 с.

124. *Дагель П. С.* Проблемы вины в советском уголовном праве // Ученые записки ДВГУ. Ч. 1.— 1968.— Вып. 21.— 187 с.

125. *Филановский И. Г.* Социально-психологическое отношение субъекта к преступлению.— Л.: Изд. Ленинград ун-та, 1970.— 173 с.

126. *Брайнин Я. М.* Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве.— М.: Юрид. лит., 1963.— 275 с.
127. *Кудрявцев В. Н.* Теоретические основы квалификации преступлений.— М.: Госюриздат, 1963.— 324 с.
128. *Церетели Т. В.* К вопросу о понятии вины // Известия АН ГССР. Сер. обществ. наук.— 1960.— № 1.— С. 128—144.
129. Курс советского уголовного права. Т. 1. Общая часть / *М. Д. Шаргородский, И. И. Солодкин, С. А. Домахин* и др.; Отв. ред. *Н. А. Беляев, М. Д. Шаргородский* — Л.: Изд-во ЛГУ, 1968.— 646 с.
130. *Утевский Б. С.* Новые методы борьбы с преступностью и некоторые вопросы уголовной ответственности // Известия высших учебных заведений. Правоведение.— 1961.— № 2.— С. 63—72.
131. Важный этап в развитии советского права (Новое уголовное законодательство в области уголовного права, судостройства и судопроизводства).— Труды научной сессии ВЮОН.— М., 1960.— 212 с.
132. *Алексеев Н. С., Смирнов Г. В., Шаргородский М. Д.* Основание уголовной ответственности по советскому праву // Известия высших учебных заведений. Правоведение.— 1961.— № 2.— С. 73—85.
133. *Кузнецова Н. Ф.* Уголовное значение вины потерпевшего // Советская юстиция.— 1967.— № 17.— С. 16—17.
134. Вопросы уголовного права, уголовного процесса и криминологии / Сборник статей под ред. *Р. Н. Хамракулова, Л. Ф. Франко*.— Душанбе: Тип. Мин. народного образования Таджикской ССР, 1966.— 218 с.
135. *Кузнецова Н. Ф.* Преступление и преступность.— М.: Изд. Моск. ун-та, 1969.— 232 с.
136. *Авакян Р. З.* К вопросу о содержании интеллектуального и волевого моментов умысла // Историко-филологический журнал.— 1967.— № 4 (39).— С. 279—283.
137. *Горелик А. С.* К вопросу о заведомости как о признаке вины // Вестник ЛГУ. Сер. экономики, философии и права.— 1964.— № 5.— С. 130—132.
138. *Гринберг М. С.* Понятие преступной самонадеянности // Известия высших учебных заведений. Правоведение.— 1962.— № 2.— С. 97—105.
139. *Квашиш В. Е.* Правовые и социально-психологические аспекты наказания за неосторожность // Советское государство и право.— 1977.— № 4.— С. 59—65.
140. *Квашиш В. Е., Махмудов Ш. Д.* Ответственность за неосторожность.— Душанбе: Ирфон, 1975.— 107 с.
141. *Филановский И. Г.* Преступления, совершаемые по неосторожности // Известия высших учебных заведений. Правоведение.— 1969.— № 2.— С. 75—82.
142. *Угрехелидзе М. Г.* Проблема неосторожной вины в уголовном праве.— Тбилиси: Мецниереба, 1976.— 131 с.

143. *Тихонов К. Ф.* Субъективная сторона преступления. Проблема социального содержания вины в советском уголовном праве.— Саратов: Приволжское кн. изд-во, 1967.— 104 с.

144. *Злобин Г. А., Никифоров Б. С.* Умысел и его формы.— М.: Юрид. лит., 1972.— 262 с.

145. *Дагель П. С., Михеев Р. И.* Теоретические основы установления вины.— Владивосток: Боевая вахта, 1975.— 167 с.

146. Проблемы борьбы с преступной неосторожностью в условиях научно-технической революции. Тематический сборник, т. 175. / Под ред. *Дагеля П. С.*— Владивосток, 1976.— 200 с.

147. *Дагель П. С.* Неосторожность. Уголовно-правовые и криминологические проблемы.— М.: ЮЛ, 1977.— 143 с.

148. *Шавгулидзе Т. Г.* Аффект и уголовная ответственность.— Тбилиси: Мацниереба, 1973.— 214 с.

149. *Дагель П. С.* Развитие института вины в советском уголовном праве и учения о вине в советской уголовно-правовой науке (статья вторая: середина 30-х — начало 60-х годов) // Ученые записки Дальневосточного университета.— Вып. 30.— 1969.— С. 3—19.

150. *Братусь С. Н.* Спорные вопросы теории юридической ответственности // Советское государство и право.— 1973.— № 4.— С. 27—35.

151. *Фурман А. Е.* Материалистическая диалектика.— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1969.— 122 с.

152. Диалектический материализм / Под общ. ред. *А. В. Бодакова.*— Минск: Вышэйшая школа, 1969.— 344 с.

153. *Кудрявцев В. Н.* Общая теория квалификации преступлений.— М.: Юридическая литература, 1972.— 352 с.

154. *Кудрявцев В. Н.* Объективная сторона преступления.— М.: Госюриздат, 1960.— 244 с.

155. *Анашкин Г. З.* Форма вины в автотранспортных преступлениях // Социалистическая законность.— 1971.— № 12.— С. 37—39.

156. *Кригер Г. А.* Ещё раз о смешанной форме вины // Советская юстиция.— 1967.— № 3.— С. 5—7.

157. *Волков Б. С.* Проблема воли и уголовная ответственность.— Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1965.— 136 с.

158. *Шаргородский М. Д.* Научный прогресс и уголовное право // Советское государство и право.— 1969.— № 12.— С. 9—11.

159. *Кригер Г. А.* Определение формы вины // Советская юстиция.— 1979.— № 20.— С. 4—6.

160. *Светлов А. Я.* Ответственность неотвратима.— К.: Политиздат Украины, 1989.— 190 с.

161. *Кириченко В.* Смешанные формы вины // Советская юстиция.— 1966.— № 19.— С. 13—15.

162. *Курцов Б. А.* Квалификация транспортных преступлений (статьи 85, 86 УК РСФСР).— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1965.— 234 с.

163. *Дагель П. С.* Дискуссия не закончена: [о формах вины] // Советская юстиция.— 1980.— № 22.— С. 29—30.

164. *Кузнецова Н. Ф.* О квалификации вины // Советская юстиция.— 1980.— № 23.— С. 25–26.

165. *Портнов И.* Двойная вина в практике применения уголовного закона // Советская юстиция.— 1980.— № 23.— С. 26–28.

166. При определении формы вины нужно исходить из требований закона // Советская юстиция.— 1980.— № 24.— С. 25–26.

167. О внесении изменений и дополнений в Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик // Ведомости Верховного Совета СССР.— 1981.— № 33.— Ст. 965.

168. О внесении изменений и дополнений в Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик // Ведомости Верховного Совета СССР.— 1981.— № 47.— Ст. 1239.

169. *Ной И. С.* Новое в трактовке основных уголовно-правовых понятий // Советское государство и право.— 1982.— № 7.— С. 91–99.

170. *Кригер Г. А., Кузнецова Н. Ф.* Новое уголовное законодательство и его научно-практическое значение // Советское государство и право.— 1984.— № 1.— С. 72–79.

171. *Рарог А. И.* Общая теория вины в уголовном праве.— М.: РИО ВЮЗИ, 1980.— 91 с.

172. *Рарог А. И.* Вина в советском уголовном праве / Науч. ред. *Б. В. Здравомыслов.*— Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987.— 186 с.

173. *Дагель П. С.* Содержание, форма и сущность вины в советском уголовном праве // Известия высших учебных заведений. Правоведение.— 1969.— № 1.— С. 78–88.

174. *Дагель П. С.* Понятие вины в советском уголовном праве.— Материалы XIII научной конференции ДВГУ. Философские и юридические науки.— Часть IV.— Владивосток, 1968.— С. 123–129.

175. *Дагель П. С.* Вина и состав преступления.— Материалы III Дальневосточной межвузовской зональной научной конференции, посвященной 50-летию Советской власти. Секция государства и права.— Владивосток, 1968.— С. 84–95.

176. *Злобин А. И.* Виновное вменение в историческом аспекте // Уголовное право в борьбе с преступностью: Сб. ст. / ИГПАН — М., 1981.— С. 22–34.

177. *Тарарухин С. А.* Преступное поведение. Социальные и психологические черты.— М.: Юрид. лит., 1974.— 224 с.

178. *Тарарухин С. А.* Установление мотива и квалификация преступления.— К.: Вища школа, 1977.— 152 с.

179. *Ворошилин В. В., Кригер Г. А.* Субъективная сторона преступления (Учебное пособие).— М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987.— 76 с.

180. *Кригер Г. А.* Понятие и содержание вины в советском уголовном праве // Вестник МГУ. Сер. 11. Право.— 1983.— № 5.— С. 3–11.

181. Советское уголовное право. Часть общая / *С. П. Бузынова, Н. В. Васильев, М. А. Гельфер* и др.; Под ред. *К. И. Гришаева, Б. В. Здравомыслова.*— М.: ЮЛ, 1982.— 439 с.

182. Советское уголовное право. Общая часть / Г. Н. Борзенков, Н. Д. Дурманов, Ю. А. Красиков и др.; Под ред. Г. А. Кригера и др.— М.: Изд-во МГУ, 1981.— 517 с.

183. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Общая / Ф. Г. Бурчак, И. П. Лановенко, А. М. Яковлев и др.; Отв. ред. Ф. Г. Бурчак.— К.: Наук. думка, 1985.— 447 с.

184. Актуальные проблемы уголовного права / Б. С. Никифоров, Н. И. Загородников, А. В. Наумов и др.; Под ред. С. В. Бородин, В. М. Когана, А. С. Никифорова.— М.: Тип. ВНИИТЭМР, 1988.— 168 с.

185. Самощенко И. С. Социальная сущность вины по советскому уголовному праву // Советская юстиция.— 1967.— № 5.— С. 8—10.

186. Микадзе А. Г. Социально-политическая сущность вины в советском уголовном праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Моск. гос. университет им. М. В. Ломоносова. Юрид. фак.— М., 1976.— 20 с.

187. Узрехелидзе М. Г. Природа неосторожной вины по советскому уголовному праву: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Юрид. фак.— М., 1974.— 39 с.

188. Рарог А. И. Теория вины в советском уголовном праве (Общие и специальные вопросы): Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Всесоюзный юридический заочный институт.— М., 1988.— 30 с.

189. Уголовный закон: опыт теоретического моделирования / Г. З. Анашкин, С. В. Бородин, И. М. Гальперин, Н. И. Загородников и др.; Отв. ред. В. Н. Кудрявцев, С. Г. Келина.— М.: Наука, 1987.— 278 с.

190. Гилязов Ф. Г. Вина и криминологическое поведение личности: (уголовно-правовые, криминологические и социально-психологические черты).— М.: Изд-во ВЗПИ, 1991.— 144 с.

191. Гончаренко С. В. Преступная неосторожность. Уголовно-правовой и криминологический аспекты: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / КВШ им. Ф. Э. Дзержинского.— К., 1990.— 20 с.

192. Камкадзе К. А. Индивидуализация наказания за неосторожные преступления.— Тбилиси: Мецниереба, 1990.— 80 с.

193. Нуртаев Р. Т. Борьба с неосторожными видами преступлений: проблемы эффективности.— Алма-Ата: Наука, 1990.— 205 с.

194. Фельдштейн Г. С. Природа умысла.— М.: Т-во Типографии А. И. Мамонтова, 1898.— 22 с.

195. Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 53 000 слов / Под общ. ред. проф. Л. И. Скворцова.— 24-е изд., испр.— М.: Издательский дом ОНИКС 21 век: ООО Изд. Мир и Образование, 2003.— 896 с.

196. Толковый словарь русского языка. Т. 1 / Под ред. Д. Н. Ушакова — М.: Изд-во Астрель, ООО Изд-во АСТ, 2000.— 848 с.

197. *Даль В. И.* Толковый словарь русского языка: Современное издание.— М.: Изд-во АСТ: ООО Изд-во Астрель, 2002.— 983 с.

198. *Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка: Современное издание: В 4 т.— Т. 1: А — З — М.: ООО Изд-во АСТ: ООО Изд-во Астрель, 2001.— XXVI, 1158 с., 1 портр.

199. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. *В. Т. Бусел.*— К.; Ірпінь: ВТФ Перун, 2003.— 1440 с.

200. Новий словник української мови: В 3 т.— Т. 1: А — К: 42 000 слів / Укладачі *В. Яременко, О. Сліпушко.*— Вид. 2-е, виправлене.— К.: Вид-во АКОНІТ, 2003.— 928 с. ,

201. *Зубков М. Г.* Новітній російсько-український, українсько-російський словник.— Х.: Торсинг, 2002.— 688 с.

202. Новий російсько-український словник, словник-довідник: Близько 100 тис. слів / Уклад. *С. Я. Єрмоленко, В. І. Єрмоленко, К. В. Ленець, Л. О. Пустовіт.*— Вид. 2-е, доп. і випр.— К.: Довіра: УНВЦ Рідна мова, 1999.— 878 с.

203. *Івченко А. О.* Орфографічний словник української мови: Понад 40 000 слів.— Х.: Фоліо, 2001.— 527 с.

204. *Івченко А.* Новий орфографічний словник української мови.— Львів: Кальварія, 2002.— 532 с.

205. Українсько-російський і російсько-український словник / Уклад. *А. Ю. Петраковський* — Донецьк: Стаггер, 2003.— 512 с.

206. *Петраковський А. Ю.* Новий українсько-російський і російсько-український словник / За ред. доктора філологічних наук, проф. *Пеленейченка Л. М.*— Х.: Світовид, 2002.— 864 с.

207. *Татьянченко Н. Ф.* Толковый словарь русского языка.— М.: Издательский дом Диалог, 2001.— 544 с.

208. *Бородулин В. И., Горкин А. П., Карев В. М., Панов В. Г.* и др. Краткая Российская энциклопедия: В 3 т.— Т. 1: А — К / Сост. *В. М. Карев* — М.: Большая Российская энциклопедия: ООО Издательский дом ОНИКС 21 век, 2003.— 1135 с. и сл.

209. Новый энциклопедический словарь / Ред. кол. *В. И. Бородулин, А. П. Горкин, В. М. Карев, В. Г. Панов* и др.— М.: Большая Российская энциклопедия, РИНОЛ КЛАССИК, 2002.— 1456 с.

210. Новый иллюстрированный энциклопедический словарь / Ред. кол. *В. И. Бородулин, А. П. Горкин, А. А. Гусев, Н. М. Ланда* и др.— М.: Большая Российская энциклопедия, 2001.— 912 с.

211. *Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А.* Энциклопедический словарь. Современная версия.— М.: Изд-во Эксмо, 2002.— 672 с.

212. Юридична енциклопедія: В 6 т.— Т. 1: А — Г / Ред. кол. *Ю. С. Шемшученко, М. П. Зяблюк, В. П. Горбатенко, В. Б. Авер'янов* та ін.; Відповід. ред. *Ю. С. Шемшученко.*— К.: Укр. енциклопедія, 1998.— 672 с.

213. Конституція України // Відомості Верховної Ради України.— 1996.— № 30.— Ст. 141.

214. Кримінальний кодекс України. Офіційний текст.— К.: Юрінком Інтер, 2001.— 240 с.

215. Кримінально-процесуальний кодекс України // Кодекси України.— 2002.— № 1.— 292 с.

216. Проект Кримінально-процесуального кодексу України // 20.11.03.— www.rada.gov.ua/zakon/WR/PD410.htm

217. Адміністративне право України: Підручник / За заг. ред. С. В. Ківалова.— Одеса: Юридична література, 2003.— 896 с.

218. Матвеев Г. К. Вина в советском гражданском праве.— К.: Изд-во Киевского гос. университета им. Т. Г. Шевченка, 1955.— 308 с.

219. Цивільне право України: Підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова.— К.: Істина, 2003.— 776 с.

220. Кодекс законів про працю України: Науково-практичний коментар / В. І. Прокопенко, З. Я. Козак, Л. О. Кузнєцова та ін.; Наук. ред. І. П. Лавринчук.— Х.: Консум, 2003.— 832 с.

221. Конституційне право України: Підручник для студ. вищ. юрид. закладів і фак. / В. Я. Тацій, В. Ф. Погорілко, Ю. М. Тодика та ін.; В. Я. Тацій та ін. (ред.).— К.: Український центр правничих студій, 1999.— 376 с.

222. Международные акты о правах человека. Сборник документов / В. А. Карташкин, Е. А. Лукашова.— М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 2000.— 784 с.

223. Конституция Российской Федерации: Проблемный комментарий / А. С. Автономов, Н. С. Бондарь, А. М. Ковалёв и др.; Отв. ред. В. А. Четвернин.— М.: Центр конституционных исследований Московского общественного научного фонда, 1997.— 702 с.

224. Гарчева Л. П., Ярмыш А. Н. Конституционное право Украины: Учебное пособие / 2-е издание, исправ. и допол.— Симферополь: ДОЛЯ, 2002.— 300 с.

225. Конституція України: Офіційний текст: Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина: Навч. посібник / Авт.-упорядник М. І. Хавронюк.— К.: Парламент. вид-во, 1999.— 543 с.

226. Конституційне право України: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського.— К.: Видавничий Дім Ін Юре, 2002.— 544 с.

227. Кравченко В. В. Конституційне право України. Навч. посібник.— 2-ге вид., доповн.— К.: Атіка, 2002.— 480 с.

228. Годованець В. Ф. Конституційне право України: Конспект лекцій.— 2-ге вид., стереотипне.— К.: МАУП, 2001.— 216 с.

229. Конституція незалежної України: Навчальний посібник / За ред. В. Ф. Погорілка, Ю. С. Шемшученка, В. О. Євдокимова.— К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Спілка юристів України, 2000.— 428 с.

230. Авер'янов В. Б., Бойко В. Ф., Борденюк В. І. та ін. Коментар до Конституції України.— 2-ге вид., випр. і доповн.— К.: Інститут законодавства ВРУ, 1998.— 412 с.

231. Основи конституційного права України / М. І. Козюбра, А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.; За ред. академіка АПРН України, проф. В. В. Копейчикова.— К.: Юрінком, 1997.— 208 с.

232. Коментар до Конституції України / Авт. В. Б. Авер'янов, В. Ф. Бойко, В. І. Борденюк та ін.; Ред. кол. В. Ф. Опришко, Л. Є. Горьовий, М. І. Корнієнко та ін.— К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996.— 278 с.

233. Конституційне судочинство в Україні: законодавство та практика застосування: Навч. посібник / Упоряд. В. В. Сунцов.— Х.: Консум, 2002.— 832 с.

234. Строгович М. С. Избранные труды: В 3 т.— Т. 3.— Теория судебных доказательств.— М.: Наука, 1991.— 300 с.

235. Тертишник В. М., Слинко С. В. Теория доказательств: Учебное издание.— Х.: Арсис, 1998.— 256 с.

236. Белкин А. Р. Теория доказывания. Научно-методическое пособие.— М.: Изд-во НОРМА, 1999.— 429 с.

237. Курс советского уголовного процесса. Общая часть / В. Б. Алексеев, Л. Б. Алексеева, В. П. Божьев и др.; Под ред. А. Д. Бойкова, И. И. Карпеца.— М.: Юрид. лит., 1989.— 638 с.

238. Кримінально-процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / Бояров В. І., Варфоломеева Т. В., Вернидубов І. В., Гончаренко В. Г. та ін.; За заг. ред. В. Т. Маляренка, В. Г. Гончаренка.— К.: ФОРУМ, 2003.— 938 с.

239. Тертишник В. М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України.— К.: А.С.К., 2002.— 1056 с.

240. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України: Підручник.— 4-ге видання, доповн. і перероб.— К.: А.С.К., 2003.— 1120 с.

241. Муравин А. Б. Уголовный процесс. Учебное пособие.— Х.: ООО Одисей, 2000.— 400 с.

242. Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України / Авт. М. М. Михеєнко, В. П. Шибіко, А. Я. Дубинський; Відпов. ред. В. Ф. Бойко, В. Г. Гончаренко.— К.: Юрінком Інтер, 1997.— 624 с.

243. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации / Отв. ред. Д. Н. Козак, Е. Б. Мизулина.— М.: Юристь, 2002.— 1039 с.

244. Уголовное право на современном этапе: Проблемы преступления и наказания / Авт. Н. А. Беляев, В. К. Глистин, В. В. Орехов и др.; Под ред. Н. А. Беляева, В. К. Глистина, В. В. Орехова.— СПб: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1992.— 608 с.

245. Проблемы доказывания виновности в советском уголовном процессе: Межвуз. сб. / Отв. ред. В. Г. Заблоцкий.— Красноярск: Красноярск. ун-т, 1989.— 173 с.

246. Коржанский Н. И. Очерки теории уголовного права.— Волгоград: ВШС МВД РФ, 1992.— 92 с.

247. *Мальков В. П.* Субъективные основания уголовной ответственности // Государство и право.— 1995.— № 1.— С. 91–99.

248. *Воробей П. А.* Теорія і практика кримінально-правового ставлення в вину: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Національна академія внутрішніх справ України.— К., 1999.— 32 с.

249. *Воробей П. А.* Теорія і практика кримінально-правового ставлення в вину: Монографія.— К.: Видавництво Національної академії внутрішніх справ України, 1997.— 184 с.

250. *Нерсисян В. А.* Понятие и формы вины в уголовном праве // Известия высших учебных заведений. Правоведение.— 2002.— № 2.— С. 67–82.

251. *Ярмыш Н. Н.* Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ): Монография.— Х.: Право, 2003.— 512 с.

252. *Емельянов В. П.* Терроризм — как явление и как состав преступления.— Х.: Право, 1999.— 272 с.

253. *Емельянов В. П.* Терроризм и преступления с признаками терроризирования (уголовно-правовое исследование).— М.: NOTA BENE, 2000.— 320 с.

254. *Емельянов В. П.* Терроризм и преступления с признаками терроризирования: уголовно-правовое исследование.— СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002.— 291 с.

255. Цивільне право України. Підручник у 2-х книгах, книга 1 / Авт. *О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт* та ін.; За ред. *О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової*.— К.: Юрінком Інтер, 2002.— 720 с.

256. *Коржанський М. Й.* Науковий коментар Кримінального кодексу України.— К.: Атіка, Академія, Ельга-Н, 2001.— 656 с.

257. *Гаухман Л. Д.* Квалификация преступлений: закон. теория, практика.— 2-е изд., перераб и дополн.— М.: АО Центр ЮрИнфоР, 2003.— 448 с.

258. Кримінальне право України. Загальна частина / *Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько* та ін.; Відп. ред. *Я. Ю. Кондратьев*; Наук. ред. *В. А. Клименко* та *М. І. Мельник*.— К.: Правові джерела, 2002.— 432 с.

259. Уголовное право Украины. Общая часть / *Ю. В. Александров, В. И. Антипов, Н. В. Володько* и др.; Отв. ред. *Я. Ю. Кондратьев*; Под ред. *В. А. Клименко, Н. И. Мельника*.— К.: Атіка, 2002.— 448 с.

260. *Игнатов А. Н., Красиков Ю. А.* Курс российского уголовного права: В 2 т.— Т. 1 Общая часть.— М.: Изд-во НОРМА, 2001.— 560 с.

261. Кримінальне право України: Загальна частина / *М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов* та ін.; За ред. професорів *М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація*.— К.— Х.: Юрінком Інтер — Право, 2001.— 416 с.

262. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: Учебник / Под ред. *А. И. Рарога*.— М.: Юристь, 2001.— 511 с.

263. *Навроцький В. О.* Теоретичні поняття кримінально-правової кваліфікації.— К.: Атіка, 1999.— 418 с.

264. Уголовное право. Общая часть. Особенная часть / Под ред. *Л. Д. Гаухмана, Л. М. Колодина, С. В. Максимова.*— М.: Юриспруденция, 1999.— 784 с.

265. *Гонтарь И. Я.* Преступление и состав преступления как явления и понятия в уголовном праве: Вопросы теории и правотворчества.— Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1997.— 193 с.

266. *Мальков В. П.* Состав преступления в теории и законе // Государство и право.— 1996.— № 7.— С. 105—114.

267. Преступная неосторожность: уголовно-правовое и криминологическое исследование / Авт. кол. *И. П. Лановенко, Ф. А. Лопушанский, А. Н. Костенко* и др.; Отв. ред. *И. П. Лановенко, Ф. А. Лопушанский.*— К.: Наукова думка, 1992.— 220 с.

268. *Малахов И. П.* Основания уголовной ответственности // Советское государство и право.— 1991.— № 6.— С. 76 — 81.

269. *Карпушин М. П., Курляндский В. И.* Уголовная ответственность и состав преступления.— М.: Юрид. лит., 1974.— 231 с.

270. *Брайнін Я. М.* Основні питання загального вчення про склад злочину.— К.: Вид-во Київського університету, 1964.— 189 с.

271. *Трайнин А. Н.* Состав преступления по советскому уголовному праву.— М.: 1951.— 387 с.

272. *Кригер Г. А.* Состав преступления и квалификация содеянного // Советская юстиция.— 1985.— № 12.— С. 18 — 19.

273. *Алексеев С. С.* Общая теория права: Курс в 2 т.— Т. 2.— М.: Юрид. лит., 1982.— 359 с.

274. *Жеребкин В. Е.* Логический анализ понятий права.— К.: Вища школа, Головное изд-во, 1976.— 152 с.

275. Философский энциклопедический словарь / Ред. кол. *С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв, С. М. Ковалёв, Н. Д. Ланда* и др.— М.: Сов. энциклопедия, 1989.— 815 с.

276. *Ситковская О. Д.* Психология уголовной ответственности.— М.: Изд-во НОРМА, 1998.— 285 с.

277. *Иванов Н. Г.* Умысел в уголовном праве России // Российская юстиция.— 1995.— № 12.— С. 16—18.

278. *Рарог А. И.* Квалификация преступлений по субъективным признакам.— СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002.— 304 с.

279. *Ситковская О. Д.* Психологический комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации.— М.: Зерцало, 1999.— 96 с.

280. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / *Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш* та ін.; За заг. ред. *В. В. Сташиса, В. Я. Тація.*— К.: Концерн Видавничий Дім «Ін Юре», 2003.— 1196 с.

281. Уголовный кодекс Латвийской Республики / Науч. ред. *А. И. Лукашова, Э. А. Саркисова.*— СПб.: Юридический центр Пресс, 2001.— 313 с.

282. *Ахметшин Х. М., Игнатов А. Н., Котов В. П., Красиков Ю. А.* Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Под общ. ред. *В. М. Лебедева.*— М.: Изд-во НОРМА, 2003.— 880 с.

283. *Макашвили В. Г.* Некоторые вопросы вины в советском уголовном законодательстве // Советское государство и право.— 1952.— № 1.— С. 39–44.

284. *Фролов Е., Свинкин А.* Двойная форма вины // Советская юстиция.— 1969.— № 7.— С. 7–8.

285. *Воробьёва Т., Санталов А.* Квалификация убийства с особой жестокостью // Советская юстиция.— 1986.— № 11.— С. 12–13.

286. *Бородин С.* Значение субъективной стороны убийства с особой жестокостью для его квалификации // Социалистическая законность.— 1986.— № 8.— С. 47–49.

287. *Светлов А. Я.* Ответственность за должностные преступления.— К.: Наукова думка, 1978.— 303 с.

288. Постанови Пленуму Верховного Суду України 1972–2002: Офіц. вид. / За заг. ред. *В. Т. Маляренка.*— К.: А.С.К., 2003.— 560 с.

289. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Відповід. ред. *С. С. Яценко.*— 2-е вид., перероб. та доповн.— К.: А.С.К., 2002.— 968 с.

290. *Кудрявцев В. Н.* Избранные труды по социальным наукам: В 3 т.— Т. 1; Общая теория права. Уголовное право.— М.: Наука, 2002.— 567 с.

291. Уголовный кодекс Республики Беларусь: сравнительный анализ и комментарий / *А. И. Лукашов, Э. А. Саркисова.*— Минск: Тесей, 2000.— 672 с.

292. Проект Кримінального кодексу України // Именем закону.— № 20.— 1997.— С. 1–16.

293. Уголовный кодекс Австралии 1995 г. / Науч. ред. *И. Д. Козочкин, Е. Н. Трикоз.*— СПб.: Юридический центр Пресс, 2002.— 388 с.

294. Уголовный кодекс Республики Сан-Марино / Науч. ред. *С. В. Максимов.*— СПб.: Юридический центр Пресс, 2002.— 253 с.

295. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германия / Науч. ред. и вступ. статья *Д. А. Шестакова.*— СПб.: Юридический центр Пресс, 2003.— 524 с.

296. Уголовный кодекс Японии / Науч. ред. *А. И. Коробеев.*— СПб.: Юридический центр Пресс, 2002.— 226 с.

297. *Alan Reed, Peter Seago.* Criminal Law.— Sweet & Maxwell, 2002.— 597 p.

298. *Лихачёв В. А.* Уголовное право в освободившихся странах / Отв. ред. *Ф. М. Решетников.*— М.: Наука, 1988.— 208 с.

299. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 г. // Собрание законодательства РФ.— 1996.— № 25.— Ст. 2954.

300. Уголовный кодекс Республики Узбекистан.– Т.: Узбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2001.– 384 с.

301. *Плотников А. И.* Объективное и субъективное в уголовном праве: (Оценка преступления по юридическим признакам).– Оренбург: ОГАУ, 1997.– 140 с.

302. Уголовное право. Особенная часть / Под ред. *Н. И. Ветрова и Ю. И. Ляпунова.*– М.: Новый юрист, 1998.– 768 с.

303. *Якушин В. А.* Ошибка и её уголовно-правовое значение.– Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1988.– 126 с.

304. *Никифоров Б. С.* Субъективная сторона в формальных преступлениях // Советское государство и право.– 1971.– № 3.– С. 115–120.

305. *Нерсесян В. А.* Ответственность за неосторожные преступления.– СПб.: Юридический центр Пресс, 2002.– 223 с.

306. *Иванов Н.* Умысел в уголовном праве России // Российская юстиция.– 1995.– № 12.– С. 16–18.

307. Уголовное право в борьбе с преступностью / Отв. ред. *А. М. Яковлев* и др.– М.: АН СССР, Ин-т государства и права, 1981.– 157 с.

308. *Ткаченко В.* Вина: понятие, виды // Право: Вильнюс.– 1989.– Т. 22.– Р. 20–26.

309. *Чучаев А. И.* Безопасность железнодорожного, водного и воздушного транспорта: Уголовно-правовые проблемы / Под ред. *Б. В. Здравомыслова.*– Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1988.– 167 с.

310. *Кудрявцев В. Н.* Право и поведение.– М.: Юрид. лит., 1978.– 191 с.

311. *Гринберг М. С.* Преступное невежество // Правоведение.– 1989.– № 5.– С. 74–79.

312. *Наумов А. В.* О гегелевской идее права применительно к уголовному праву // Государство и право.– 1993.– № 4.– С. 19–28.

313. *Портнов И.* Отграничение косвенного умысла от преступной самонадеянности // Социалистическая законность.– 1977.– № 9.– С. 45–47.

314. *Широков В.* Ответственность за нарушение правил охраны труда // Советская юстиция.– 1982.– № 14.– С. 21–23.

315. *Рарог А. И.* Вина и реформа уголовного законодательства // Советское государство и право.– 1988.– № 10.– С. 62–70.

316. *Нежурбіда С. І.* Злочинна небережність: концепція, механізм і шляхи протидії: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / НАН України інститут держави і права імені В. М. Корецького.– К., 2001.– 20 с.

317. *Лунеев В. В.* Предпосылки объективного вменения и принцип виновной ответственности // Государство и право.– 1992.– № 9.– С. 54–62.

318. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. / За ред. *М. І. Мельника, М. І. Хавронюка.*– 3-тє вид., перероб. та доповн.– К.: Атіка, 2003.– 1056 с.

319. Краткий толковый словарь русского языка / Сост. И. Л. Горюдецкая, Т. Н. Половцева, М. Н. Судоплатова, Т. А. Фоменко; Под ред. В. В. Розановой. – Изд 4-е, стереотип. – М.: Рус. яз., 1985. – 245 с.

320. Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права. Книга 1. О преступлении. – Х.: Харьков. юридический, 2001. – 289 с.

321. Хавронюк М. Злочини зі складною виною у Кримінальному кодексі України // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 3. – С. 9–17.

322. Коржанський М. Визначення окремих понять у Кримінальному кодексі України // Право України. – 2002. – № 10. – С. 83–88.

323. Есаков Г. А. Mens rea в уголовном праве США: историко-правовое исследование / Предисловие докт. юрид. наук, проф. О. Ф. Шишова. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 553 с.

324. Уголовный кодекс Республики Корея / Науч. ред. и предисл. А. И. Коробеева. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 240 с.

325. Валова Ю. А. Помилка у змісті суб'єктивної сторони складу злочину: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / МВС України університет внутрішніх справ. – Х., 2000. – 19 с.

326. Вереша Р. В. Питання вини в межах оціночної кримінально-правової теорії // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 2. – С. 64–66.

327. Вереша Р. В. Вина в фінальній кримінально-правовій теорії // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 18. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – С. 324–329.

328. Вереша Р. В. Питання вини в нормативній кримінально-правовій теорії // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2003. – № 54. – С. 144–146.

329. Вереша Р. В. Об'єктивна теорія вини в кримінальному праві // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 17. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – С. 369–373.

330. Вереша Р. В. Питання вини в науці кримінального права Російської імперії (друга пол. XIX – поч. XX ст.) // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 21. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – С. 530–534.

331. Вереша Р. В. Деякі проблеми вини в радянському кримінальному праві (1917 р. – поч. 30-х років XX ст.) // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 20. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – С. 426–429.

332. Вереша Р. В. Дослідження окремих проблем вини в науці радянського кримінального права (поч. 60-х – середина 70-х років

XX ст.) // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 22.– К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003.– С. 510–514.

333. *Вереша Р. В.* Спирні питання оціночної теорії вини в науці кримінального права (радянський період) // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Юридичні науки.– 2002.– Т. 20, частина 2.– С. 349–352.

334. *Вереша Р. В.* Дослідження окремих проблем вини в науці радянського кримінального права (друга пол. 70-х – поч. 90-х років XX ст.) // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 23.– К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004.– С. 491–496.

335. *Вереша Р. В.* Поняття вини та деякі суміжні поняття: співвідношення правового змісту // Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Вип. 15.– К., 2004.– С. 455–463.

336. *Вереша Р. В.* Вина і склад злочину в кримінальному праві України: співвідношення понять // Підприємництво, господарство і право.– 2004.– № 2.– С. 91–94.

337. *Вереша Р. В.* Нормативне визначення поняття вини та перспективи вдосконалення інституту вини в кримінальному праві // Підприємництво, господарство і право.– 2004.– № 4.– С. 98–103.

Наукове видання

**ПОНЯТТЯ ВИНИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЗМІСТУ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ**

Вереша Роман Вікторович

Головний редактор	<i>Гайдук Н. М.</i>
Редактор	<i>Мельничук О. О.</i>
Художнє оформлення та комп'ютерна верстка	<i>Молодід Л. В.</i>
Коректор	<i>Сікорська Л. Л.</i>

Підписано до друку 28.XII 2004 р.

Формат 84×108/32. Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 11,76. Тираж 600. Зам. № 4–96.

Оригінал-макет виготовлений ТОВ «Атіка»,
04060, Київ-60, вул. М. Берлінського, 9.

Свідоцтво про видавничу діяльність
і розповсюдження видавничої продукції:

Серія ДК № 216 від 11.X 2000 р.,

видане Державним комітетом інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України.

Надруковано ТОВ ВПФ «МЕГА»,
01004, м. Київ-4, вул. Толстого, 5А/57.